

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ДЕМИДЕНКО АНАСТАСІЯ ЛЕОНІДІВНА

УДК 342.7

ДИСЕРТАЦІЯ

**НЕУРЯДОВІ (ГРОМАДСЬКІ) ПРАВОЗАХИСНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЯК
ІНСТИТУТ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА:
КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ**

081 «Право»

08 «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ А. Л. Демиденко

Науковий керівник:

Слінько Тетяна Миколаївна,
кандидат юридичних наук, професор

Харків – 2023

АНОТАЦІЯ

Демиденко А. Л. Неурядові (громадські) правозахисні організації як інститут громадянського суспільства: конституційно-правовий аспект – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2023.

Дисертація присвячена комплексній науково-правовій розробці природи неурядових (громадських) правозахисних організацій (далі – НПО) як інституту громадянського суспільства в конституційно-правовому аспекті, формам діяльності НПО (захист прав в національних судах і Європейському Суді з прав людини, взаємодії із органами законодавчої і виконавчої влади, здійсненню громадського контролю, а також особливостям діяльності в умовах збройної агресії Росії проти України), пропозиціям щодо вдосконалення правового регулювання НПО. Наукова робота є одним з перших досліджень окресленої проблеми, в якому: з'ясовано місце НПО в структурі громадянського суспільства; визначено конституційно-правову природу (поняття, ознаки, основні функції і види) неурядових правозахисних організацій як інститутів громадянського суспільства; окреслено міжнародні стандарти і досвід конституційно-правового регулювання діяльності НПО в країнах ЄС і США; сформульовано загальну характеристику форм діяльності НПО; визначено роль НПО в судовому захисті прав і свобод людини в Україні та в Європейському Суді з прав людини; з'ясовано особливості участі НПО в законодавчому процесі і в діяльності виконавчої влади; визначено роль НПО у здійсненні громадського контролю; виокремлено особливості НПО щодо документування російської агресії і захисту осіб, що постраждали від неї; з'ясовано особливості діяльності НПО по захисту прав внутрішньо переміщених осіб.

Мета й завдання даної наукової роботи зумовили вибір її структури. Так, вона складається з 3-х розділів, присвячених теоретичним та конституційно-

правовим засадам НПО як інститутів громадянського суспільства; характеристиці основних форм діяльності НПО в Україні; особливостям діяльності НПО в умовах збройної агресії росії проти України.

Виокремлено види НПО, діяльність яких стосується захисту прав людини під час війни за певними типами, а саме: організації, що займаються захистом прав та інтересів внутрішньо переміщених осіб та інших осіб, що постраждали від збройної агресії проти України; організації, що здійснюють збір та документування воєнних злочинів, а також злочинів проти людяності, вчинених у ході російсько-української війни; організації, що здійснюють захист прав та інтересів військовослужбовців і членів їх сімей; організації, які займаються питаннями деокупації та реінтеграції захоплених територій України (зокрема Сходу та Криму).

Сформульовано і проаналізовано такі форми діяльності НПО, як: 1) судовий захист прав людини шляхом залучення у судовий процес в національних судах або в рамках Європейського суду з прав людини; 2) співпрацю (взаємодію) з міжнародними структурами і національними органами державної влади; 3) громадський контроль за діяльністю органів державної влади та місцевого самоврядування; 4) правозахисний активізм; 5) документування злочинів проти людяності, воєнних злочинів, допомога жертвам війни і внутрішньо переміщеним особам.

Обґрунтовано необхідність прийняття спеціального закону «Про правозахисні організації» або «Про правозахисну діяльність», де би врегульовувався статус, права НПО, механізми їх взаємодії із органами державної влади.

Удосконалено розуміння двоїстої природи участі НПО на рівні Європейського суду з прав людини, а саме: 1). неурядові (громадські) правозахисні організації захищають свої права як юридичної особи; 2) неурядові (громадські) правозахисні організації непрямо захищають широке коло прав людини, звертаючись із відповідними заявами і лише у виняткових ситуаціях звернення в інтересах інших осіб є допустимим.

Наведено основні напрямки діяльності НПО щодо документування російської агресії і захисту осіб, що постраждали від неї, а саме: а) моніторинг та виявлення фактів вчинення воєнних злочинів у відкритих джерелах. Моніторинг представляє собою інститут щодо спостереження та фіксації фактів вчинення воєнних злочинів з певних соціально медіа-платформ, такі як Twitter, TikTok і Telegram, для збору важливого вмісту, такого як відео, фотографії та GPS-локації, які можуть слугувати доказами в майбутніх кримінальних процесах; б) відвідування місць проживання постраждалих від воєнних злочинів громадян з метою виявлення незадокументованих жертв з подальшим їх інтерв'юванням; в) безпосередній збір та якісна фіксація виявлених фактів вчинення воєнних злочинів, злочинів проти людства та інших серйозних порушень міжнародного гуманітарного права. Діяльність щодо документування виявлених воєнних злочинів, злочинів проти людяності та інших серйозних порушень міжнародного гуманітарного права; г) систематизація зібраної інформації та проведення попередньої кваліфікації вчинених злочинів відповідно до Кримінального Кодексу України та Римського Статуту Міжнародного кримінального суду та розробка відповідних звітів щодо вчинення злочинів проти людяності та інших серйозних порушень міжнародного гуманітарного права.

Аргументовано неприйнятність і неконституційність практики обмеження діяльності НПО, що стосується визнання їх іноземними агентами.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що наведені в роботі висновки, пропозиції й рекомендації спрямовані на вдосконалення конституційно-правового регулювання НПО як інституту громадянського суспільства. Вони можуть бути використані:

– у науково-дослідній сфері – для дослідження особливостей і проблемних теоретичних питань правового регулювання неурядових організацій, конституційного права на об'єднання, громадянського суспільства та його інститутів, правозахисних організацій;

– у *правотворчості* – при опрацюванні законопроектів щодо внесення змін до Закону України «Про громадські об'єднання», інших законів, та підзаконних нормативно-правових актів, які регламентують діяльність неурядових (громадських) правозахисних організацій, розробки проекту закону «Про громадські правозахисні організації»;

– у *практичній діяльності* – при здійсненні діяльності самими НПО щодо захисту прав людини, а також проведенні консультаційних заходів, тренінгів, семінарів, пов'язаних із юридичною допомогою в діяльності неурядових (громадських) правозахисних організацій, для інформування органів влади про особливості взаємодії із неурядовими (громадськими) правозахисними організаціями щодо захисту прав людини, вирішення інших практичних проблемних питань в рамках регулювання галузі конституційного права України;

– у *навчальному процесі* – при підготовці навчальних і навчально-методичних видань, підручників, посібників із дисциплін «Конституційне право України», «Конституційне право», «Публічне право: сучасні доктрини в судовій та правозастосовній практиці», «Права і свободи людини і громадянина», а також у рамках освітнього процесу у закладах вищої освіти, які готують фахівців за правничими спеціальностями.

Ключові слова: конституціоналізм, верховенство права, конституційні цінності, демократія, неурядові правозахисні організації, інститут громадянського суспільства, права людини, захист прав особи, право на свободу об'єднання, збройна агресія, територіальна цілісність, деокупація, рашизм, євроінтеграція, внутрішньо переміщені особи.

SUMMARY

Demydenko A. L. Non-governmental (public) human rights organizations as an institution of civil society: constitutional and legal aspect – Qualifying scientific work.

Dissertation for the Doctor of Philosophy degree in specialty 081 "Law" - Yaroslav Mudryi National University of Law, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2023.

The dissertation is devoted to the complex scientific and legal development of the nature of non-governmental (public) human rights organizations (NGOs) as an institution of civil society in the constitutional and legal aspect, forms of activity of non-governmental human rights organizations (protection of rights in national courts and the European Court of Human Rights, interaction with legislative and executive authorities, implementation of public control, as well as the peculiarities of activity in the conditions of Russia's armed aggression against Ukraine), proposals for improving the legal regulation of non-governmental human rights organizations. The scientific work is one of the first studies of the outlined problem, in which: the place of NGOs in the structure of civil society is clarified; the constitutional and legal nature (concept, features, main functions and types) of non-governmental human rights organizations as institutions of civil society is defined; international standards and experience of constitutional and legal regulation of the activities of non-governmental human rights organizations in the EU and the USA are outlined; the general characteristics of the forms of activity of non-governmental human rights organizations are formulated; the role of non-governmental human rights organizations in the judicial protection of human rights and freedoms in Ukraine and in the European Court of Human Rights is defined; the peculiarities of the participation of non-governmental human rights organizations in the legislative process and in the activities of the executive power is clarified; the role of non-governmental human rights organizations in the implementation of public control is determined; the peculiarities of the activities of non-governmental human rights organizations regarding the documentation of

Russian aggression and the protection of persons affected by it are highlighted; the peculiarities of the activities of non-governmental human rights organizations to protect the rights of internally displaced persons are clarified.

The purpose and tasks of this scientific work led to the choice of its structure. Thus, it consists of 3 parts devoted to the theoretical and constitutional and legal foundations of non-governmental human rights organizations as institutions of civil society; characteristics of the main forms of activity of non-governmental human rights organizations in Ukraine; peculiarities of the activity of non-governmental human rights organizations in the conditions of Russia's armed aggression against Ukraine.

Types of NGOs whose activities relate to the protection of human rights during the war are distinguished by certain types, namely: organizations engaged in the protection of the rights and interests of internally displaced persons and other persons affected by armed aggression against Ukraine; organizations collecting and documenting war crimes and crimes against humanity committed during the Russian-Ukrainian war; organizations protecting the rights and interests of servicemen and their family members; organizations dealing with issues of de-occupation and reintegration of captured territories of Ukraine (in particular, the East and Crimea).

The following forms of NGO activity were formulated and analyzed: 1) judicial protection of human rights through involvement in legal proceedings in national courts or within the framework of the European Court of Human Rights; 2) cooperation (interaction) with international structures and national state authorities; 3) public control over the activities of state authorities and local self-government; 4) human rights activism; 5) documentation of crimes against humanity, war crimes, assistance to war victims and internally displaced persons.

The necessity of adopting a special law "On Human Rights Organizations" or "On Human Rights Activities", which would regulate the status and rights of NGOs, mechanisms of their interaction with state authorities, is substantiated.

Improved understanding of the dual nature of NGO participation at the ECHR level, namely: 1). The NGO protects its rights as a legal entity; 2) The NGO indirectly protects a wide range of human rights by making relevant statements and only in exceptional situations is it permissible to apply in the interests of other persons.

The main areas of activity of non-governmental human rights organizations regarding the documentation of Russian aggression and the protection of persons affected by it are given, namely: a) monitoring and detection of facts of war crimes in open sources. Monitoring is an institute for observing and recording the facts of war crimes from certain social media platforms, such as Twitter, TikTok and Telegram, to collect important content such as videos, photos and GPS locations that can serve as evidence in future criminal trials; b) visiting the places of residence of citizens affected by war crimes in order to identify undocumented victims, followed by interviewing them; c) direct collection and high-quality recording of discovered facts of war crimes, crimes against humanity and other serious violations of international humanitarian law. Activities related to documenting discovered war crimes, crimes against humanity and other serious violations of international humanitarian law; d) systematization of collected information and preliminary qualification of committed crimes in accordance with the Criminal Code of Ukraine and the Rome Statute of the International Criminal Court and the development of relevant reports on the commission of crimes against humanity and other serious violations of international humanitarian law.

The inadmissibility and unconstitutionality of the practice of restricting the activities of NGOs related to their recognition by foreign agents is argued.

The practical significance of the obtained results is that the conclusions, proposals and recommendations given in the work are aimed at improving the constitutional and legal regulation of non-governmental human rights organizations as an institution of civil society. They can be used:

– *in the scientific and research sphere* – for the study of peculiarities and problematic theoretical issues of legal regulation of non-governmental

organizations, the constitutional right to association, civil society and its institutions, human rights organizations;

– *in law-making* – when drafting draft laws on amendments to the Law of Ukraine "On Public Associations", other laws, and subordinate legal acts regulating the activities of non-governmental (public) human rights organizations, developing the draft law "On Public Human Rights Organizations";

– *in practical activities* – during the implementation of activities by NGOs themselves regarding the protection of human rights, as well as conducting consultation events, trainings, seminars related to legal assistance in the activities of NGOs, to inform authorities about the peculiarities of interaction with NGOs regarding the protection of human rights, solutions other practical problematic issues within the framework of regulation of the field of constitutional law of Ukraine;

– *in the educational process* – during the preparation of educational and teaching-methodical publications, textbooks, manuals on the disciplines "Constitutional Law of Ukraine", "Constitutional Law", "Public Law: Modern Doctrines in Judicial and Law Enforcement Practice", "Human and Citizen Rights and Freedoms ", as well as within the framework of the educational process in institutions of higher education that train specialists in legal specialties.

Key words: constitutionalism, rule of law, constitutional values, democracy, non-governmental human rights organizations, civil society institution, human rights, protection of individual rights, right to freedom of association, armed aggression, territorial integrity, de-occupation, racism, European integration, internally displaced persons.

Список публікацій здобувача за темою дисертації:

Наукові праці, у яких опубліковані основні результати дослідження

1. Слінько Т. М., Демиденко А. Л. Діяльність неурядових правозахисних організацій у сфері захисту прав внутрішньо переміщених осіб. *Науково-практичний журнал ПРАВО.UA*. 2022. № 4. С. 23-29. DOI: 10.32782/LAW.UA.2022.4.4.

2. Демиденко А. Л. Конституційно-правовий статус та основні функції неурядових правозахисних організацій. *Наше право*. 2023. № 2. С. 184-191. DOI: [10.32782/NP.2023.2.26](https://doi.org/10.32782/NP.2023.2.26)

3. Демиденко А. Л. Неурядові правозахисні організації і захист прав у Європейському суді з прав людини. *Аналітично-порівняльне правознавство: Електронне наукове видання*. 2023. № 5. С. 586-590. DOI: [10.24144/2788-6018.2023.05.105](https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.05.105)

4. Демиденко А. Л. Види неурядових правозахисних організацій. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2023. Випуск 79: частина 2. С. 316-321. DOI: 10.24144/2307-3322.2023.79.2.49

5. Demidenko A. Volunteer activities in the sphere of human rights protection. *Scientific journal of Polonia University*. 2020. Issue 43. Vol. 6. p. 164-171. DOI: 10.23856/4321

Наукові праці, в яких засвідчено апробацію результатів дослідження

1. Демиденко А. Л. Неурядові провозахисні організації у структурі громадянського суспільства. *Конституційний дизайн: від макро до мікро рівня. XIII Тодиківські читання*. Збірка тез наукових доповідей і повідомлень Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 19 червня 2020 року) / За заг. ред. проф. А. П. Гетьмана. Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків: ТОВ «Видавництво „Права людини“», 2020. С. 119-120.

2. Демиденко А. Л. Участь неурядових правозахисних організацій в судовому захисті прав і свобод людини в ЄСПЛ. *Сучасні конституційні*

доктрини: проблеми формування та застосування в юрисдикційній практиці. XIV Тодиківські читання. Збірка тез наукових доповідей і повідомлень Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 11 червня 2021 року) / За заг. ред. проф. А. П. Гетьмана. Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків: ТОВ «Видавництво „Права людини“», 2021. С. 88-89.

3. Демиденко А. Л. Діяльність неурядових правозахисних організацій в умовах воєнного стану в Україні. *Український конституціоналізм: виклики, народжені свободою.* XV Тодиківські читання. Збірка тез наукових доповідей і повідомлень Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 23 грудня 2022 року) / За заг. ред. проф. А. П. Гетьмана. Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків: ТОВ «Видавництво „Права людини“», 2022. С. 98-99.

4. Демиденко А. Л. Історія становлення та розвитку НПО: конституційно-правовий аспект. *Історія державотворчих процесів в Україні і зарубіжних країнах* (до 30-ї річниці незалежності України та 25-річчя конституції України): Матеріали круглого столу (м. Харків, 27 травня 2021 р.). Харків: ФОП Бровін О.В., 2021. С. 73-75.

5. Демиденко А. Л. Місце неурядових (громадських) правозахисних організацій у структурі громадянського суспільства (порівняльний аналіз). *Юридична осінь 2019 року*: зб. тез доповідей та наук. повідомл. учасників міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених (м. Харків, 29 листоп. 2019 р.) / за заг. ред. А.П. Гетьмана. Харків: Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2019. С. 50-52.

6. Демиденко А. Л. Форми участі неурядових правозахисних організацій в законодавчому процесі. *Юридична осінь 2020 року*: зб. тез доповідей та наук. повідомл. учасників міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених (м. Харків, 23 листоп. 2020 р.) / за заг. ред. А.П. Гетьмана. Харків: Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2020. С. 101-104.

7. Демиденко А. Л. Проблема фінансування неурядових правозахисних громадських організацій. *Відновлення та розвиток України: ідеї, правові засади, інструментарій*: матеріали міжнародного круглого столу (м. Ужгород, 26 грудня 2022 р.). Ужгород: Ужгородський національний університет, 2022. С. 76-79.

8. Демиденко А. Л. Неурядові правозахисні організації та їхня роль у процесах відбудови міст. *Правові засади організації та здійснення публічної влади*: збірник тез VI Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 85-річчю від дня народження доктора юридичних наук, професора, академіка-засновника НАПрНУ, першого Голови Конституційного Суду України Леоніда Петровича Юзькова (м. Хмельницький, 31 березня 2023 року). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2023. С. 140-142.

9. Демиденко А. Л. Взаємодія неурядових правозахисних організацій з органами державної влади у процесі документування воєнних злочинів. *Національна безпека як конституційна цінність: сучасні виклики* : Міжнар. наук.-практ. конф. з нагоди Дня Конституції України, (м. Харків, 22 черв. 2023 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Харків, 2023. С. 48-51.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1.....	16
НЕУРЯДОВІ (ГРОМАДСЬКІ) ПРАВОЗАХИСНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЯК ІНСТИТУТИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ТЕОРЕТИЧНІ ТА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ	16
1. 1. Неурядові (громадські) правозахисні організації в структурі громадянського суспільства	16
1.2. Конституційно-правова природа (поняття, ознаки, основні функції і види) неурядових (громадських) правозахисних організацій як інститутів громадянського суспільства	31
1.3. Міжнародні стандарти і досвід конституційно-правового регулювання діяльності неурядових правозахисних організацій в країнах ЄС і США	60
Висновки до розділу 1.....	81
Розділ 2	91
ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ ФОРМ ДІЯЛЬНОСТІ НЕУРЯДОВИХ (ГРОМАДСЬКИХ) ПРАВОЗАХИСНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ.....	91
2.1. Загальна характеристика форм діяльності неурядових (громадських) правозахисних організацій	91
2.2. Роль неурядових (громадських) правозахисних організацій в судовому захисті прав і свобод людини в Україні та в Європейському Суді з прав людини.....	105
2.3. Взаємодія неурядових (громадських) правозахисних організацій із органами публічної влади (участь у законодавчому процесі і в діяльності виконавчої влади).....	117
2.4. Роль неурядових (громадських) правозахисних організацій у здійсненні громадського контролю	129

Висновки до розділу 2.....	143
РОЗДІЛ 3.....	151
ДІЯЛЬНІСТЬ НЕУРЯДОВИХ (ГРОМАДСЬКИХ) ПРАВОЗАХИСНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ	151
3.1. Діяльність неурядових (громадських) правозахисних організацій щодо документування російської агресії і захисту осіб, що постраждали від неї	151
3.2. Особливості діяльності неурядових (громадських) правозахисних організацій по захисту прав внутрішньо переміщених осіб	167
Висновки до розділу 3.....	177
ВИСНОВКИ	181
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	193
ДОДАТОК	224

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Після проголошення незалежності України довелось кардинально відступити від попередньої політики державного управління та обрати курс на становлення правової, демократичної держави, необхідною умовою якої є існування громадянського суспільства, а діяльність його інститутів має забезпечуватись на конституційному рівні.

З огляду на активізацію багатьох процесів, зокрема, глобалізаційних, гуманізаційних, в Європі, особливо Східній, наприкінці ХХ — початку ХХІ століття підвищується інтерес до проблеми громадянського суспільства, зростає увага до дотримання і забезпечення державою реалізації прав та свобод як окремого громадянина, так і громади в цілому. Україна не є винятком. Передусім, це пов'язано з близькістю розвинених демократичних держав, які є своєрідним взірцем.

Українське суспільство переживає сьогодні складний період свого становлення, який можна назвати етапом політичних, економічних та соціальних змін. Передусім йдеться про обрання європейського вектора розвитку, а пріоритетом — захист прав та свобод людини і громадянина, оскільки саме належна реалізація й ефективний захист прав людини — це критерій визнання сучасної держави демократичною і правовою. В контексті європейської спрямованості українського суспільства та держави в цілому захист прав та свобод громадян став одним із пріоритетних напрямів діяльності держави. Однією із основних вимог демократичної держави беззаперечно є чітке та неухильне дотримання гарантованих не лише Конституцією України, а й міжнародними договорами прав і свобод людини і громадянина.

Щодня хтось так чи інакше стикається із несправедливістю, дискримінацією, незабезпеченням рівних прав громадян, бездіяльністю окремих посадових осіб чи прийняттям ними незаконних рішень. Все це

може набирати більш загрозливих обертів у формі несправедливих судових рішень, безпідставних арештів, катувань, придушень свободи слова тощо. У демократичному суспільстві вкрай важливо запобігати виникненню таких явищ, а у випадку наявності – застосовувати заходи впливу для їх нівелювання.

Слід підкреслити, що в перехідні часи, на початку становлення незалежної України, громадяни України, на жаль, не мали достатньої правової освіти та не мали повної можливості щодо захисту своїх прав і свобод через наявні інститути, такі як суди тощо. Саме в цей час для України важливу роль відіграли неурядові (громадські) правозахисні організації (надалі –НПО). В контексті зарубіжного досвіду, то у сучасному світі немає жодної держави, що б мала досконалу репутацію у частині захисту прав людини. Саме тому, на допомогу державним інституціям приходять НПО, які мають на меті поширення правових знань серед населення та захист прав осіб у найрізноманітніших сферах. Постійна зміна світових та внутрішньодержавних подій сприяють тому, що мережа НПО постійно збільшується та доповнюється новими.

НПО є одним з елементів громадянського суспільства, що поряд із державними правозахисними органами дбають про права людини. НПО не лише співпрацюють з державними органами, а й почасти контролюють їх діяльність і можуть займати цілком протилежну позицію, якщо це необхідно для захисту прав людини.

На сьогодні НПО як елемент громадянського суспільства є незамінні у конституційно-правовій системі України, адже вони є одними із основних гарантів дотримання не лише конституційних прав і свобод громадян. НПО вже доволі глибоко вкоренились у нашій державі, допомагаючи з одного боку відстоювати порушені права осіб, запобігати порушенню прав на майбутнє, а з іншого – дозволяють державі підняти рівень захисту прав осіб, модернізуватись та наблизитись до виконання мети з євроінтеграції.

З моменту появи НПО в Україні та до сьогодні ми можемо простежити дійсний прогрес конституційно-правового статусу цих організацій. Однак розвиток НПО в конституційно-правовому просторі не є завершеним й на сьогодні.

Теоретичною основою дисертаційного дослідження стали праці вчених-представників як конституційного, так і інших галузей права, передусім, адміністративного права і міжнародного права, а також теорії права. Зокрема, окремі аспекти конституційно-правового регулювання інститутів громадянського суспільства, неурядових організацій, громадських об'єднань, правозахисних організацій вивчали такі науковці, як Ю. Г. Барабаш, Г. В. Берченко, О.В. Дягілев, М.В. Денисюк, О.А. Дмитренко, Є.Ю. Захаров, С.І. Іщук, В.Б., В.І. Козлов, Ковальчук, С.В.Ковальчук, А.М. Колодій, С.А. Косінов, З.С. Кравцова, Л.І. Летнянчин, О.М. Мороз, Н.О. Мороз, А.М. Мерник, Л.Р. Наливайко, О.П. Науменко, Ю.М. Ніронка, О.С. Лотюк, О.В. Олькіна, Н.М. Пархоменко, О.В. Петришин, К.А. Постол, О.М. Похил, Ю.С. Разметаєва, В.В. Речицький, О.В. Сінькевич, Т. М. Слінько, С.П. Соляр, Ю. М. Тодика, Є. В. Ткаченко, В.Л. Федоренко, О. В. Щербанюк та ін.

Що стосується стану дослідженості безпосередньо конституційно-правового статусу НПО, то можна виокремити одну докторську дисертацію, яка стосувалася правозахисної діяльності в цілому (Корнієнко П.С., «Конституційна правозахисна діяльність в Україні: теоретико-методологічний аспект», 2020 р.), а також три кандидатські дисертації (Темех І. Т. «Конституційно-правовий статус правозахисних громадських організацій», 2010 р.; Карпінська О. Б. «Конституційно-правовий статус суб'єктів правозахисної діяльності в Україні», 2015 р., Дорофеева В. І. «Конституційні засади участі громадських об'єднань в системі захисту прав людини: Україна та зарубіжний досвід», 2018 р.). Правозахисні організації ставали предметом дисертаційних досліджень й в рамках інших галузевих юридичних наук, наприклад, адміністративного права (Грицай І. О. «Адміністративно-правове регулювання діяльності неурядових

правозахисних організацій», 2012 р.), багато інших досліджень також є дотичними до досліджуваної проблематики і вони також аналізуються в нашій роботі.

Водночас, як на нас, все ж ще ряд аспектів потребують свого дослідження, критичного осмислення і висловлення теоретичних і практичних пропозицій. Особливу актуальність тематиці дослідження надають ті процеси, які відбуваються у зв'язку із захистом від російської збройної агресії, роль НПО в цьому питанні важко переоцінити. Крім того, курс на вступ до Європейського Союзу і Організації Північно-Атлантичного договору останніми роками значно активізувався, і увага у зв'язку із цим до питань правозахисту значно зросла. Роль самих НПО у зміні ситуації з правами людини, розробка пропозицій, аналітична діяльність вносить неоціненний вклад в цей процес. Питання ж статусу самих правозахисників знаходяться ніби в тіні, але, як на нас, мають також бути на порядку денному. Для повного з'ясування особливостей конституційно-правового статусу і діяльності таких організацій є необхідним дослідження правового регулювання, форм діяльності, видів неурядових правозахисних організацій тощо.

Автор будує своє дослідження окрім наукових джерел також на досвіді ухвалення і дії нормативно-правових актів, судовій практиці, як в рамках національної правової системи, так і зарубіжних правових систем (передусім країн ЄС), практиці Європейського Суду з прав людини, а також на практиці діяльності безпосередньо самих НПО, що дозволило зробити науково обґрунтовані висновки.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до плану наукових досліджень кафедри конституційного права України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого в межах цільової комплексної програми «Конституційно-правові проблеми забезпечення верховенства права у

функціонуванні механізму публічної влади в Україні » (номер державної реєстрації 0111U000966).

Тема дисертації затверджена рішенням вченої ради Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (протокол № 4 від 22.11.2019 року).

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є розробка комплексної науково-правової характеристики неурядових(громадських) правозахисних організацій як інституту громадянського суспільства в конституційно-правовому аспекті.

Відповідно до вказаної мети було поставлено наступні *завдання*:

- з'ясувати місце НПО в структурі громадянського суспільства;
- визначити конституційно-правову природу (поняття, ознаки, основні функції і види) НПО як інститутів громадянського суспільства;
- окреслити міжнародні стандарти і досвід конституційно-правового регулювання діяльності неурядових правозахисних організацій в країнах ЄС і США;
- сформулювати загальну характеристику форм діяльності НПО;
- визначити роль НПО в судовому захисті прав і свобод людини в Україні та в Європейському Суді з прав людини;
- з'ясувати особливості участі НПО в законодавчому процесі і в діяльності виконавчої влади;
- визначити роль НПО у здійсненні громадського контролю;
- виокремити особливості діяльності НПО щодо документування російської агресії і захисту осіб, що постраждали від неї;
- з'ясувати особливості діяльності НПО по захисту прав внутрішньо переміщених осіб.

Об'єктом дослідження виступають правові відносини щодо конституційно-правового регулювання НПО як інституту громадянського суспільства.

Предметом дослідження є НПО як інститут громадянського суспільства в конституційно-правовому аспекті.

Методи дослідження. Для формулювання обґрунтованих висновків дослідження будується на загальних і спеціальних методах наукового дослідження. Логічний метод дав змогу сформулювати основні терміни, поняття, провести класифікації (розділи 1, 2, 3). Історичний метод став в нагоді для формування розвитку концепту громадянського суспільства (підрозділ 1.1), розвитку і еволюції законодавства в сфері НПО і НУО (підрозділи 1.2 і 1.3), системний – при з'ясуванні форм діяльності НПО (розділи 1 і 2), формуванні системи функцій, принципів діяльності НПО (підрозділ 1.2, 1.3), напрямків діяльності неурядових правозахисних організацій щодо документування російської агресії і захисту осіб, що постраждали від неї (підрозділ 3.1), напрямків допомоги внутрішньо переміщеним особам, ознак, що характеризують внутрішньо переміщених осіб (підрозділ 3.2), дослідженні системи законодавства України в сфері НПО (підрозділ 1.2.), а також міжнародного і зарубіжного законодавства в сфері неурядових правозахисних організацій (підрозділ 1.3), загальній характеристиці форм діяльності НПО (підрозділ 2.1). Статистичний метод було використано для характеристики діяльності НПО в сфері документування воєнних злочинів Росії на території України (підрозділ 3.1.), внутрішньо переміщених осіб (підрозділ 3.2.). Такі методи як індукція і дедукція допомогли сформулювати ознаки НПО і дати визначення (підрозділ 1.2), сформулювати механізми взаємодії НПО із органами публічної влади (підрозділ 2.3), вказати роль НПО у діяльності ЄСПЛ (підрозділ 2.2). Порівняльно-правовий метод наукового пізнання використаний при дослідженні міжнародно-правового регулювання діяльності і статусу НПО, а також регулювання на рівні ЄС і окремих країн-членів ЄС, а також у США, співставленні правового регулювання і досвіду діяльності неурядових правозахисних організацій з українським досвідом (підрозділ 1.3). За допомогою формально-юридичного методу проаналізовано різні правові

інститути, зроблені пропозиції щодо законодавства (розділи 1, 2, 3). Цей метод також був застосований при тлумаченні та аналізі законопроектів в сфері громадського контролю (підрозділ 2.4). Метод «кейс-стаді» застосований для аналізу практики ЄСПЛ (підрозділ 2.2), а також інших судових рішень, передусім, Конституційного Суду України (розділ 1).

Наукова новизна одержаних результатів. Робота є першим у науці конституційного права України комплексним науково-правовим дослідженням НПО як інституту громадянського суспільства в конституційно-правовому аспекті. За результатами проведеного наукового дослідження сформульовані такі наукові положення та зроблено висновки, які характеризуються науковою новизною:

уперше:

– наводиться класифікація неурядових правозахисних організацій у широкому і вузькому сенсі. У широкому сенсі правозахисні неурядові правозахисні організації – це всі форми реалізації права на об’єднання, а також підрозділи міжнародних правозахисних організацій, що діють в Україні. У вузькому сенсі неурядові правозахисні організації – це лише національні НПО в формі громадських об’єднань;

– виокремлено види НПО, діяльність яких стосується захисту прав людини під час війни за певними типами, а саме: організації, що займаються захистом прав та інтересів внутрішньо переміщених осіб та інших осіб, що постраждали від збройної агресії проти України; організації, що здійснюють збір та документування воєнних злочинів, а також злочинів проти людяності, вчинених у ході російсько-української війни; організації, що здійснюють захист прав та інтересів військовослужбовців і членів їх сімей; організації, які займаються питаннями деокупації та реінтеграції захоплених територій України (зокрема Сходу та Криму);

– комплексно розроблено перелік форм діяльності НПО на сучасному етапі в Україні, а саме: 1) судовий захист прав людини шляхом залучення у судовий процеси в національних судах або в рамках Європейського суду з

прав людини; 2) співпрацю (взаємодію) з міжнародними структурами і національними органами державної влади; 3) громадський контроль за діяльністю органів державної влади та місцевого самоврядування; 4) правозахисний активізм; 5) документування злочинів проти людяності, воєнних злочинів, допомога жертвам війни і внутрішньо переміщеним особам;

удосконалено:

– розуміння двоїстої природи участі НПО на рівні ЄСПЛ, а саме: 1). НПО захищає свої права як юридичної особи; 2) НПО непрямо захищає широке коло прав людини, звертаючись із відповідними заявами і лише у виняткових ситуаціях звернення в інтересах інших осіб є допустимим;

– тезу про необхідність прийняття Верховною Радою України окремого закону, який би врегулював механізми здійснення громадського контролю;

– підходи до розуміння форм участі НПО в законодавчому процесі: 1) залучення до цього процесу правозахисників; 2) можливість безпосередньо для НПО пропонувати внесення змін до діючих нормативно-правових актів; 3) Спостереження за законодавчим процесом і виступає ще однією формою участі неурядових правозахисних організацій у зазначеному процесі;

– ознаки, що характеризують внутрішньо переміщених осіб, а саме: 1) вони є фізичними особами, котрі мають громадянство України, або є іноземцями чи особами без громадянства, проте перебувають і постійно проживають на території України на законних підставах; 2) під час зміни місця проживання не перетинають державний кордон України (перебувають в межах України); 3) вимушені залишити своє місце проживання у результаті надзвичайних ситуацій;

– підхід, відповідно до якого лобістські процеси в Україні відбуваються опосередковано через існуючі механізми: 1) шляхом звернення до офіційних суб'єктів законодавчої ініціативи для подання відповідних проєктів; 2) шляхом участі в обговоренні законопроектів на запрошення профільних комітетів парламенту; 3) шляхом публічної адвокації певних проєктів і

пропозицій в ЗМІ, на конференціях, мітингах тощо; 4) шляхом реалізації права на звернення громадян, використання інституту електронних петицій;

– аргументацію щодо неприйнятності і неконституційності практики обмеження діяльності інститутів громадянського суспільства і, зокрема, НПО, що стосується визнання їх іноземними агентами;

– аргументацію щодо необхідності корегування положення Закону України «Про національну поліцію України», яке встановлює, що під час воєнного стану громадський контроль не здійснюється, на користь відновлення такого контролю;

– тезу про перспективність закладення на законодавчому рівні в основу співпраці НПО та органів публічної влади принципу партнерства;

набули подальшого розвитку положення щодо:

– необхідності прийняття спеціального закону «Про правозахисні організації» або «Про правозахисну діяльність», де би врегульовувався статус, права НПО, механізми їх взаємодії із органами державної влади;

– змістовного наповнення функцій неурядових правозахисних організацій на міжнародному рівні, які, *mutatis mutandis*, можна екстраполювати на діяльність національних НПО: встановлення «порядку денного», розробка законодавства, виявлення фактів та аналіз, свідчення, донос або мобілізація сорому, міжнародна солідарність та підтримка правозахисників, освіта, дотримання принципу відкритості політичної системи;

– переліку основних форм громадського контролю за органами виконавчої влади, які застосовують у своїй діяльності неурядові правозахисні організації, а саме: належать проведення громадської експертизи та розробка проєктів нормативних правових актів; оцінка різних державних програм у сфері гарантування прав і свобод людини; моніторинг щодо реалізації прийнятих органами виконавчої влади рішень; збір інформації щодо фактів порушення органами виконавчої влади та їх посадовими особами прав людини; звернення до органів з інформаційними запитами та з

індивідуальними та колективними петиціями щодо захисту прав людини; участь у кадрових комісіях правоохоронних органів тощо;

– основних напрямків діяльності неурядових правозахисних організацій щодо документування російської агресії і захисту осіб, що постраждали від неї, а саме: а) моніторинг та виявлення фактів вчинення воєнних злочинів у відкритих джерелах. Моніторинг представляє собою інститут щодо спостереження та фіксації фактів вчинення воєнних злочинів з певних соціально медіа-платформ, такі як Twitter, TikTok і Telegram, для збору важливого вмісту, такого як відео, фотографії та GPS-локації, які можуть слугувати доказами в майбутніх кримінальних процесах; б) відвідування місць проживання постраждалих від воєнних злочинів громадян з метою виявлення незадокументованих жертв з подальшим їх інтерв'юванням; в) безпосередній збір та якісна фіксація виявлених фактів вчинення воєнних злочинів, злочинів проти людства та інших серйозних порушень міжнародного гуманітарного права. Діяльність щодо документування виявлених воєнних злочинів, злочинів проти людяності та інших серйозних порушень міжнародного гуманітарного права; г) систематизація зібраної інформації та проведення попередньої кваліфікації вчинених злочинів відповідно до Кримінального Кодексу України та Римського Статуту Міжнародного кримінального суду та розробка відповідних звітів щодо вчинення злочинів проти людяності та інших серйозних порушень міжнародного гуманітарного права;

– переліку основних напрямків допомоги внутрішньо переміщеним особам, які полягають у: запобіганні переміщенню та мінімізація його негативних наслідків; підвищення обізнаності населення щодо проблеми забезпечення прав вимушених переселенців в загальнонаціональних масштабах; моніторинг (збір даних) кількості, проблем реалізації прав та захисту вимушених переселенців; організації навчання (розробка та проведення відповідних курсів чи тренінгів) щодо захисту прав переселенців; створенні механізмів надання правової допомоги щодо захисту прав

вимушено переміщених осіб; участі у розробці стратегії національної політики щодо внутрішньо переміщених осіб; залученні національних ресурсів для вирішення проблем; співпраці з міжнародними інституціями щодо захисту прав вимушено переміщених осіб.

Практичне значення одержаних результатів. Дане наукове дослідження має як теоретичне, так і практично-прикладне значення. Одержані результати і зроблені висновки у подальшому можуть бути використані:

– у науково-дослідній сфері – для дослідження особливостей і проблемних теоретичних питань правового регулювання неурядових організацій, конституційного права на об'єднання, громадянського суспільства та його інститутів, правозахисних організацій;

– у правотворчості – при опрацюванні законопроектів щодо внесення змін до Закону України «Про громадські об'єднання», інших законів, та підзаконних нормативно-правових актів, які регламентують діяльність неурядових (громадських) правозахисних організацій, розробки проекту закону «Про громадські правозахисні організації»;

– у практичній діяльності – при здійсненні діяльності самими НПО щодо захисту прав людини, а також проведенні консультаційних заходів, тренінгів, семінарів, пов'язаних із юридичною допомогою в діяльності НПО, для інформування органів влади про особливості взаємодії із НПО щодо захисту прав людини, вирішення інших практичних проблемних питань в рамках регулювання галузі конституційного права України;

– у навчальному процесі – при підготовці навчальних і навчально-методичних видань, підручників, посібників із дисциплін «Конституційне право України», «Конституційне право», «Публічне право: сучасні доктрини в судовій та правозастосовній практиці», «Права і свободи людини і громадянина», а також у рамках освітнього процесу у закладах вищої освіти, які готують фахівців за правничими спеціальностями.

Апробація результатів дослідження. Наукове дослідження було виконано й обговорено на кафедрі конституційного права України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Практично орієнтовані рекомендації та основні наукові висновки і положення дисертації викладені у доповідях на відповідних всеукраїнських і міжнародних науково-практичних конференціях, круглих столах: «Юридична осінь 2019 року» (м. Харків, 29 листоп. 2019 р.); «Юридична осінь 2020 року» (м. Харків, 23 листоп. 2020 р.); «Конституційний дизайн: від макро до мікро рівня. XIII Тодиківські читання» (м. Харків, 19 червня 2020 року); «Сучасні конституційні доктрини: проблеми формування та застосування в юрисдикційній практиці» (м. Харків, 11 червня 2021 року); «Історія державотворчих процесів в Україні і зарубіжних країнах (до 30-ї річниці незалежності України та 25-річчя конституції України)» (м. Харків, 27 травня. 2021 р.); «Український конституціоналізм: виклики, народжені свободою. XV Тодиківські читання» (м. Харків, 23 грудня 2022); «Національна безпека як конституційна цінність: сучасні виклики» (м. Харків, 22 червня 2023 р.); «Відновлення та розвиток України: ідеї, правові засади, інструментарій» (м. Ужгород, 26 грудня 2022 р.); «Правові засади організації та здійснення публічної влади» (м. Хмельницький, 31 березня 2023 р.).

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що містять дев'ять підрозділів, списку використаних джерел (266 найменувань), висновків та додатку. Загальний обсяг дисертації – 220 сторінок, з них основного тексту – 186 сторінок.

РОЗДІЛ 1

НЕУРЯДОВІ (ГРОМАДСЬКІ) ПРАВОЗАХИСНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЯК ІНСТИТУТИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ТЕОРЕТИЧНІ ТА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ

1. 1. Неурядові (громадські) правозахисні організації в структурі громадянського суспільства

Як сьогодні визнано, неурядові організації, що різко зростають протягом останніх трьох десятиліть, стали відігравати надзвичайно важливу роль, що призвело до того, що вони зайняли окремий сектор у широкій категорії організацій громадянського суспільства [249].

Що стосується України, то історично активна поява неурядових організацій в Україні спостерігається вже в кінці XIX ст. – на початку XX ст. [120, С. 242]. Радянський етап перекреслив офіційну недержавну активність, витіснивши її у підпілля. Якщо ж казати про сьогоднішній день, то, приступаючи до висвітлення питання, вкажемо, що суспільне життя Європи, особливо Східної наприкінці XX – початку XXI століття тісно пов'язане з прискоренням багатьох процесів, що у свою чергу зумовило підвищення інтересу до проблеми громадянського суспільства і до забезпечення на практиці прав та свобод як окремого громадянина так і громади в цілому. Звісно, як складова європейського простору, Україна не є з цього винятком.

Зауважимо, що процес демократизації в нашій державі супроводжується розбудовою інститутів громадянського суспільства, завдяки діяльності яких формується суспільна правосвідомість і закріплюється пріоритет прав і свобод людини. Звісно ці інститути різні за чисельністю, мають неоднакові повноваження, завдання та територіальний вплив, але їх кінцева мета та призначення – вирішення повсякденних питань, реалізація своїх інтересів на засадах самоорганізації і неприбутковості.

Не можна оминати й того, що саме процеси демократизації суспільства як на національному, так і на світовому рівні зумовлюють появу у людини-громадянина розуміння та відчуття незалежності від держави, що, звісно, стимулює створення суспільних інститутів, відокремлених від державного апарату, які діють у межах громадянського суспільства.

Ще один важливий нюанс. Як справедливо відзначає Микола Рябчук, український варіант розвитку є одночасно «постколоніальний» і «посткомуністичний», типовий і унікальний [194, С. 5]. До цього додається російська агресія, що почалася у 2014 році і триває по нині, яка є спробою колоніального і квазікомуністичного реваншу (Див.: [3; 232]). Ці процеси досить сильно впливали і продовжують впливати на розвиток громадянського суспільства в незалежній Україні, поряд із світовими і регіональними тенденціями.

Для результативного проведення дослідження першочергово ми маємо встановити понятійний апарат, а також визначити координати, в межах яких ми будемо здійснювати дослідження. Тому для первинного визначення місця НПО в загальній структурі громадянського суспільства, спершу нам необхідно визначитися з термінологією, яка буде використана протягом всього дослідження вказаної тематики. Виокремлення понятійного апарату дозволить нам дійти до розуміння цілей виділення НПО в структурі громадянського суспільства та визначення їхнього співвідношення як частини до цілого.

НПО є однією з форм таких об'єднань та, відповідно, інститутів громадянського суспільства. Завдяки своїй діяльності вони виконують завдання громадянського суспільства із дотримання принципів останнього. Їх кількість та якість – це показник розвиненого недержавного сектору правозахисної системи. Ефективне правове регулювання їх діяльності надасть змогу підвищити рівень правової освіти громадян, суттєво допоможе уряду в забезпеченні законності й підготовці та втіленні соціальних та економічних програм.

Концепт громадянського суспільства один із ключових у сучасній науці політології, філософії, соціології, і, звичайно, юридичній науці. Причому, як зазначає Г.В. Берченко «дослідження концепції громадянського суспільства має здійснюватися не тільки у теоретико-правовому, філософському, політологічному чи соціологічному, а й у конституційно-правовому напрямку» [6, С. 5]. Досить детально погляди на громадянське суспільство ключових мислителів дослідив А.Ф. Карась [59].

Як справедливо вказується в літературі, зарубіжні дослідники по різному відображають концепт громадянського суспільства [126, С. 633]. Існує багато різних варіантів концептуалізації сукупності і структурування підходів різних вчених до громадянського суспільства (на широкий, дихотомічний і вузький) [6, С. 20-46] або ототожнення громадянського суспільства з державою чи виділення сфери позадержавних суспільних відносин (із двома варіантами співвідношення «політичного» і «соціального») [56, С. 21-22]. Ю.М.Тодика підкреслював достатньо великий плюралізм в поглядах на складові частини громадянського суспільства [216, С. 208-209]. Ми ж вбачаємо за можливе виділити три напрями цієї концепції.

До **першого** підходу можна віднести прихильників ліберально-демократичної моделі, яка виходить із «саморегулюючих можливостей громадянського суспільства, в центрі якого знаходиться **вільна і незалежна особистість**» [218]. По суті йдеться про ліберальну модель і ідею невтручання.

Отже, у такому розумінні основними елементами громадянського суспільства виступають саме індивіди-громадяни, що беруть у ньому участь та формують його. Шляхом реалізації своїх прав та обов'язків вони забезпечують діяльність такого суспільства окремо від держави. Спостерігається так зване, «протистояння» сфер соціального впливу, є політика та ідеологія держави, в якій суспільство побудовано та реалізовано через механізм та апарат такої держави. Останні наділені владною управлінською компетенцією, що у разі нехтування принципом правового,

демократичного режиму, здатні адміністративним примусом обмежувати права і свободи громадян.

Водночас за такого підходу ізольованому індивіду самому по собі вкрай важко одноосібно виразити власні погляди і переконання, без належно організованої підтримки та взаємодії інших, ідейно та духовно споріднених членів суспільства. Громадянське суспільство, разом з його інститутами, виступає цим колективним механізмом захисту та утвердження основоположних прав, свобод та спільних інтересів громадян від посягань з боку державних органів.

Саме тому формується **другий** підхід до поняття «громадянське суспільство» за яким громадянське суспільство є системою, а як будь-яка система, воно має певну структуру, яку складають її елементи. Розгалуженість сфери регулювання породжує досить різноманітну структуру громадянського суспільства, задля ефективного регулювання кожної окремої сфери.

В будь-якому разі, відповідно до цього підходу, справа не обмежується окремо взятим індивідом. Як відомо, сучасне суспільство перебуває під «тиском» і одночасно протистоїть різним чинникам, одним із яких є політика та ідеологія держави, в якій воно побудовано і на яке воно спирається. Саме суспільство є тим механізмом, який змушує державу, точніше державні органи, що наділені владною управлінською компетенцією, дотримуватися принципу правового, демократичного режиму, тобто не використовувати задля обмеження прав і свобод громадян. Звісно, якщо особа опиняється вічна-віч з владою (її структурами), то в цій ситуації їй важко самотійно відстоювати власні погляди і переконання, їй не обійтися без належно організованої підтримки та взаємодії з іншими, ідейно та духовно спорідненими членами суспільства.

У той же час, громадянське суспільство впливає, завдяки виконанню певних функцій, майже на всі сфери суспільного життя людини, а отже, бажано, щоб ті відносини врегулювання яких входить до компетенції

держави, перебували під контролем громадян задля усунення несправедливості, перевищення повноважень органами державної влади і посягання на приватне життя особи.

Як і будь-яка система, громадянське суспільство має певну структуру, яку можна охарактеризувати як розгалужену, що дає змогу (звісно, шляхом використання різних засобів і механізмів) забезпечити своє ефективне функціонування. Це правило поширюється на одну із найважливіших сфер діяльності громадянського суспільства - сферу захисту і дотримання прав людини. Інструментами і ключовими агрегаторами тут виступають НПО, яких нині існує чимало. Їх завдання — виконання цілей та контроль за дотриманням державою принципів громадянського суспільства. Звісно, як і будь-який механізм (елемент механізму), вони мають діяти відповідно до закону. Крім того їх діяльність має бути чітко регламентована, що дасть можливість підвищити рівень правової освіти громадян, а також забезпечити законність рішень, прийнятих державою із метою розробки і виконання соціальних і економічних програм.

Таким чином, НПО, з одного боку, є структурним елементом (механізмом), створеним задля того, щоб громадянське суспільство виконувало свої функції, а з іншого — формою об'єднання й діяльності людей з метою задоволення інтересів, донесення до органів державної влади питань, які потребують вирішення.

Підхід до громадянського суспільства є досить строкатим і навіть поєднується у різних науковців з першим. Як ми вже вказували, сьогодні науковці мають дуже розгалужену систему поглядів на саму структуру громадянського суспільства, тому ми можемо дослідити різні точки зору. Таке тлумачення дозволить консолідувати основоположні, так би мовити, стовпи на яких базується громадянське суспільство та знайти в ньому місце саме НПО.

О.В. Петришин розуміє громадянське суспільство інституційно (як таке, що є сукупністю громадських інститутів, які сформовані на добровільних

засадах). Водночас відносно відокремлену сферу суспільних відносин, яку охоплює громадянське суспільство вчений розуміє досить широко (сімейні, релігійні, економічні, етнічні, політичні та деякі інші відносини) [48, С. 55-56].

На думку Т.М. Слінько і О.Г. Кушніренка, громадянське суспільство – це «система самостійних і незалежних від держави суспільних відносин та інститутів, що забезпечують умови для реалізації приватних інтересів і потреб конкретної особи та колективів, для життєдіяльності соціальної і духовної сфер, їх відтворення і передачі від покоління до покоління» [95, С. 139]. Позицію вчених також можна віднести до другого, інституційного підходу, хоча й при цьому достатньо широкого (оскільки до структурних елементів включається «сукупність недержавних суспільних відносин»). Водночас бачимо бажання примирити перший і другий підхід, постулюючи, що «базовими, структуроутворюючими елементами громадянського суспільства слід вважати людину, а також власність» [95, С. 140].

В.Л. Федоренко до структури громадянського суспільства включає громадянина, громадськість і інститути громадянського суспільства [224, С. 184-185]. Як бачимо, вчений хоч і використовує інституційний підхід, проте не робить його наріжним каменем, а включає до структури громадянського суспільства і окрему людину, що є спробою поєднання першого (людиноцентричного) і інституційного підходу. О.С. Лотюк виокремлює три підходи до громадянського суспільства: широкий, інституційний і комбінований, дотримуючись при цьому комбінованого підходу [108, С. 243]. Т.В. Розова і В.Ю. Барков визначають громадянське суспільство недержавну сферу [190, С. 205].

Аналіз різних точок зору стосовно тлумачення поняття «громадянське суспільство» дає можливість визначити його основні особливості та зробити висновок, що воно є певною системою і діє через певні елементи – власні інститути.

Тобто йдеться не про окремого індивіда чи абстрактні сфери відносин недержавного характеру. Нам більш імпонує підхід, відповідно до якого «громадянське суспільство є цариною стихійно утворюваних соціальних структур, відокремлених від держави, які є підґрунтям демократичних політичних інституцій» [9, С. 96]. Тобто йдеться про активність, яка проявляється у діяльності добровільно утворюваних інститутів. Причому інститути мають носити водночас недержаний і некомерційний характер.

Цей підхід також можна пов'язати із ідеєю т.з. «третього сектора». Йдеться про те, що «в межах полісекторних моделей суспільства... розглядають суспільство як три, чотири чи більше взаємодіючих секторів...» [170, С. 71]. Перший сектор, це (умовно) - держава або публічна влада, другий – бізнес (економіка). Третій – сфера діяльності неурядових некомерційних організацій.

Причому, як вважає Г. В. Берченко, неінституціоналізовану масову активність включати до структури громадянського суспільства не слід, громадянське суспільство – це насамперед інститути [6, С. 48, 69]. Схожу думку можемо побачити у А.Мерник: «Громадянське суспільство є сукупністю громадських інституцій» [116, С. 238]. О.С. Лотюк теж погоджується із цим, зазначаючи, що ключовою ознакою сучасного громадянського суспільства є його інституційний характер [105; 108, С. 236]. С.В. Ковальчук наголошує на тому, що «базовим елементом громадянського суспільства є його незалежні самоврядні інститути» [69].

Ю.М. Тодика доходив висновку, що частиною громадянського суспільства є інститути політичної влади, які беруть участь у формуванні державної влади і контролі за її діяльністю. Мова йде про політичні партії, виборчі об'єднання, асоціації громадян, групах лобювання і інших публічно-правових недержавних асоціаціях громадян [216, С. 208-209].

На наш погляд, одними із ключових є ті інститути, які утворюються шляхом об'єднання громадян. Свобода об'єднання і є ключовою формою реалізації інституційного прояву громадянського суспільства.

Звичайно, існують підходи до громадянського суспільства, відповідно до яких воно може мати неінституціоналізовані прояви (С.П. Соляр [203, С. 276, 277; 204, С. 933, 937]). І з соціологічного підходу, мабуть, дискусія із цього приводу є доцільною. Тим більше, що комунітарні теорії дійсно видаються нам досить прогресивними і обґрунтованими. Проте для юристів чіткість понять є дуже важливою. Неінституціоналізована частина громадянського суспільства, якщо її визнавати як елемент структури громадянського суспільства, в такому випадку надмірно розширює сферу юридичного регулювання громадянського суспільства і переключає увагу із інститутів на реалізацію прав людини в цілому. Ми скоріше погоджуємося із О.С. Лотюк, яка зазначає, що «неорганізовані протестні громадські рухи, у своїй більшості, не можуть бути предметом конституційно-правового регулювання». Водночас вчена в якості компромісу стверджує думку, за якою «заперечувати їх наявність в структурі сучасних громадських суспільств було б упередженням» [108, С. 236].

До речі, якщо ж ми візьмемо, до прикладу, як прояв громадянського суспільства мирні зібрання, то чому не можемо включити в неінституціоналізовану сферу громадянського суспільства і інші випадки здійснення прав людини, які теж мають надзвичайно важливе значення? Йдеться про свободу слова, право петицій, право на опір, захист своїх прав тощо. Це питання для роздумів над доцільністю застосування у конституційному праві неінституційного підходу.

Саме тому нам видається більш коректним не включати неінституціоналізовану активність до інститутів громадянського суспільства, натомість вважати саме інститут центральним поняттям. Всі інші аспекти громадянського суспільства можна цілком віднести до вивчення інших гуманітарних наук, а правове регулювання такої активності не пов'язувати саме із ідеєю громадянського суспільства, хоча, безперечно, інститути громадянського суспільства перебувають не у вакуумі, а в суспільній і правовій системі в цілому, і це теж не можна ігнорувати.

О.С.Лютюк визначає інститут громадянського суспільства як «певний організм (який має власну ієрархічну структуру), члени такого організму мають певну типізовану модель поведінки, сам організм характеризується певною типізованою діяльністю і певним механізмом, тобто комплексом правил, які регулюють структурну будову тої або іншої організації або тієї чи іншої діяльності» [104, С. 33]. В цілому, для інституційного підходу за основу можна взяти саме це визначення, в при подальшій характеристиці наприкінці цього підрозділу більш детально розкриємо юридичні форми прояву і закріплення таких інститутів. В наступному підрозділі ми надамо більш детальну характеристику саме НПО.

До речі, не менш значущим фактором є аспект соціальної співпраці, який закладений у розглядуваному (інституційному) підході до визначення громадянського суспільства. Цей аспект чудово продемонстрував Роберт Д.Патнам [143, С. 211].

Що ж стосується **третього підходу**, то в рамках нього структура громадянського суспільства досить сильно розширюється до будь-яких недержавних відносин.

Так, достатньо широкий підхід бачимо у М.П.Требіна, який виділяє три аспекти громадянського суспільства: 1) форма людської спільності, яка знаходиться на певній стадії розвитку; 2) комплекс первинних об'єднань індивідів, що добровільно сформувалися; 3) сукупність недержавних відносин у суспільстві [33, С. 51-52]. Як систему забезпечення життєдіяльності політичної, економічної, соціокультурної і духовної сфер визначають громадянське суспільство автори посібника «Політична система та інститути громадянського суспільства» [152, С. 19].

А.М. Колодій є прихильником досить широкого підходу, виокремлюючи 14 ознак такого суспільства і досить розгалужений перелік елементів (приватну власність і підприємництво; національну і в тому числі екологічну безпеку; освіту, науку і культуру; людину, народ України, національні меншини, корінні народності, соціальні та етнічні прошарки; пряме

народовладдя, благодійні і релігійні організації; місцеве самоврядування тощо [72, С. 10-11, 13].

Крім того, в рамках такого широкого підходу можна зустріти думку, за якою «громадянське суспільство й держава для конституціоналістів – це не партнери, а «органічні» антагоністи» (В. В. Речицький) [179, С. 121].

Ми ж вважаємо більш обґрунтованим саме другий підхід. Як зазначає Г.В. Берченко, «складовою громадянського суспільства є добровільні інститути, причому тільки ті, що діють в межах законодавства» [6, С. 69]. Як вказував Ю.М.Тодика, «права людини можуть бути повноцінно реалізовані лише в умовах громадянського суспільства». При цьому, на його думку, ступінь цієї повноцінності залежить від стійкості інститутів громадянського суспільства і розвитку політичної і правової культури [217, С. 278]. Саме ж громадянське суспільство становить собою систему, що самоорганізується і саморозвивається. Держава не може ані створити громадянське суспільство, ані тим більше декретувати його виникнення [217, С. 281].

Таким чином, проаналізувавши різні підходи до визначення поняття громадянське суспільство та його суті, ми можемо виокремити власний підхід. Отже, громадянське суспільство – це об'єднання окремих індивідів за інтересами, що створюють окремі групи, направлені на вирішення поточних питань, і відокремлені від держави. Вказані групи різняться за своїми функціями й компетенціями та складають окремі елементи громадянського суспільства. Крім того, такі групи можуть утворювати законодавчо встановлені інститути у передбаченому законом порядку задля підвищення ефективності власної діяльності. Такими окремими утвореннями виступають неурядові громадські організації у сферах освіти, культури, захисту прав і свобод людини та ін.

Так, у доповіді Міжнародного Республіканського Інституту виділяється дев'ять груп інститутів громадянського суспільства, і серед них, зокрема, окрему групу становлять «спеціалізовані групи (правозахисні групи, рухи на

захист навколишнього середовища, захисту жіночих прав, за земельну реформу та захист прав споживачів)» [62].

Що стосується конституціоналізації самого поняття «громадянське суспільство», «інститути громадянського суспільства», то в науці існують різні точки зору. Нагадаємо, що на етапі розробки Конституції України в різних проектах був цілий розділ, присвячений громадянському суспільству [6, С. 117-125; 8].

Серед авторитетних науковців включити спеціальний розділ, присвячений громадянському суспільству, пропонує В.В. Речицький. Вчений визначає громадянське суспільство як самосвідому, самоврядну недержавну ланку Українського народу [181, С. 259-263]. Так само Л.А. Мельник вважає, що із врахуванням досвіду зарубіжних країн поняття громадянського суспільства слід визначити на конституційному рівні [114]. Прихильником внесення змін до розділу I Конституції, і необхідності присвятити окремі статті громадянському суспільству та його окремим інститутам, є А.М. Колодій [72, С. 11]. А от С.В. Ковальчук вбачає проблему у відсутності відповідного окремого розділу в Конституції щодо принципів взаємодії громадянського суспільства і держави [69].

Аналіз конституції зарубіжних країн [237] дійсно демонструє наявність згадки про громадянське суспільство аж у 48 конституціях світу, зокрема: Афганістан, Албанія, Алжир, Ангола, Азербайджан, Беліз, Бутан, Болівія, Бразилія, Болгарія, Буркіна-Фасо, Кабо-Верде, Чад, Чилі, Колумбія, Коморські Острови, Конго, Кот-д'Івуар, Еквадор, Єгипет, Габон, Гондурас, Угорщина, Ірак, Ірландія, Казахстан, Кенія, Киргизстан, Лесото, Лівія, Литва, Мексика, Марокко, Непал, Палестина, Перу, Румунія, Соломонові Острови, Сомалі, Південна Африка, Південний Судан, Таїланд, Туніс, Туркменістан, Уругвай, Венесуела, Ємен, Замбія.

В кожній конституції із перерахованих «громадянське суспільство» вживається в досить різноманітних контекстах, сенс яких навряд чи варти детального обговорення в межах нашого дослідження. Проте одну

закономірність ми можемо підкреслити. Як бачимо, із країн «старих демократій» тут присутня лише Ірландія (в контексті права на приватну власність, ст. 43 конституції [238]). Багато також бачимо країн молодих демократій, але значна частина країн в переліку – із досить сумнівним рівнем демократичності. Саме тому, мабуть, варто погодитися із Г.В. Берченком і Є.В. Ткаченком щодо недоцільності включення окремого розділу чи фіксації самого терміну «громадянське суспільство» в Конституції [6, С. 147, 148; 7; 8].

Та попри відсутність фіксації терміну «громадянське суспільство» відповідний концепт є цілком доречним для формування офіційної конституційної доктрини. Конституційний Суд України (далі – КСУ), на жаль, не часто оперує поняттям «громадянське суспільство». Одна із ключових позицій щодо зв'язку права на об'єднання і інститутами громадянського суспільства була висловлена ним у другому реченні абзацу другого пункту 2 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 13 грудня 2001 року № 18-рп/2001 (справа про молодіжні організації) [187]. Можна згадати рішення КСУ від 6 червня 2019 року № 3-р/2019, в якому (абз. 4, п.2.3. абз. 3 п. 3.2. мотивувальної частини). [188] Ще одне рішення, яке варте уваги в контексті згадки про інститути громадянського суспільства, це Рішення КСУ від 6 червня 2019 року № 3-р/2019, присвячене конституційності вимозі декларування антикорупційних активістів, до якого ми ще повернемося у третьому підрозділу цього розділу дисертації.

Якщо говорити про законодавство, то у листопаді 2007 р. розпорядженням Уряду № 1035-р схвалено Концепцію сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства (Розпорядження втратило чинність на підставі Розпорядження Кабінету Міністрів України № 389-р (389-2012-р) від 20.06.2012). До інститутів громадянського суспільства були віднесені «громадські організації, професійні і творчі спілки, організації роботодавців, благодійні організації, релігійні організації,

недержавні засоби масової інформації та інші непідприємницькі товариства і установи».

Згодом постановою Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. №976 затверджено порядок сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади. Відповідно до абзацу другого пункту 2 Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади, затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. № 976 до інститутів громадянського суспільства належать: громадські об'єднання, професійні спілки та їх об'єднання, творчі спілки, організації роботодавців та їх об'єднання, благодійні і релігійні організації, органи самоорганізації населення, недержавні медіа та інші непідприємницькі товариства і установи, легалізовані відповідно до законодавства. Дослівно цей же перелік наведений також у п. 7 Порядку проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики (затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р. № 996).

Тобто маємо досить широкий перелік відповідних інститутів. Цю ж думку ми можемо підтвердити, проаналізувавши у п. 9 ч. 1 ст. 1 Закону України "Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності" від 13 грудня 2022 року № 2834-IX, де інститути громадянського суспільства визначені як неприбуткові організації, що діють відповідно до законодавства України. В Україні діє Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки (затверджена Указом Президента України від 27 вересня 2021 року № 487/2021), де перелік інститутів прямо не визначений, але дається визначення самому громадянському суспільству [129].

Як бачимо, прямо НПО як інститути громадянського суспільства не перераховані, але їх можна віднести до громадських об'єднань (абзац другий пункту 2 Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності

органів виконавчої влади, затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. № 976) або до неприбуткових організацій (п. 9 ч. 1 ст. 1 Закону України "Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності" від 13 грудня 2022 року № 2834-IX).

Неурядові громадські організації – це об'єднання індивідів за інтересами з метою прийняття суспільнокорисних рішень та проведення заходів на користь громадянського суспільства. «Неурядові організації» (по тексту далі – НУО) не є синонімом поняттю «громадянське суспільство», проте виражають його інституційний прояв і мають центральне значення в плані правового регулювання.

Місце ж НПО серед усіх неурядових організацій і інститутів громадянського суспільства прямо впливає з основної мети їх діяльності – захисту прав людини в конкретних випадках (ця допомога повинна бути безкоштовною для заявника).

Водночас деякі експерти відмовляються розміщувати НПО в межах громадянської сфери, стверджуючи, що їх ідеологія, діяльність та лінії відповідальності більш характерні для приватного, ринкового сектору і, що вони, як правило, ставляться до бенефіціарів своїх послуг, як до клієнтів, а не громадян. Спроби вирішити цю дилему включають пропозицію, що НПО мають зайняти «четверту позицію» – вбудовану в «цінності» громадянського суспільства, але інституційно розташовану на критичній відстані від держави, ринку та громадянського суспільства – хоча це суперечить припущенням, бо НГО хочуть усвідомити порівняльні переваги, їм, можливо, доведеться чіткіше зосередити свою увагу на роботі з однією з цих інституційних арен [257].

Існують також непоодинокі випадки критики діяльності НПО громадськими рухами та іншими організаціями через наступні причини:

- за нав'язування порядку денного;

- за ненадання громадським організаціям достатньо голосу в управлінні фінансовими ресурсами, які збирають НПО;

- за виконання власних організаційних імперативів за рахунок імперативів громадських рухів;

- за виконання функцій представлення осіб, що не мають високих доходів у публічних дебатах і в процесі маргіналізації власних організацій людей.

Поважаючи науковий плюралізм, ми, все ж, мабуть, не можемо сприйняти висловлений вище підхід, оскільки він оперує надто дискусійним (і критичним) розумінням природи самих НПО. Розуміючи можливі недоліки і навіть зловживання, напевно, не слід певні дефекти розуміти за норму і брати їх в якості бази для загальних висновків щодо усіх НПО в цілому. Підстав виключати НПО зі структури громадянського суспільства ми не бачимо, більше того, вони, як на нас, є стрижневим елементом громадянського суспільства.

Що ж стосується критичних підходів до громадянського суспільства і його інститутів, то це класична дилема єдності форми і змісту. Свого часу авторитетний дослідник Алан Фаулер детально класифікував громадські об'єднання, діяльність яких спотворюють власне ідею добровільного некомерційного об'єднання і які створюються для зовсім інших цілей [246]. Цей аспект розглядається в літературі і безумовно вартий уваги [6, С. 59-61; 51; 81, С. 275-277; 108, С. 232-234]. На цю проблему також звертає увагу М.М. Алмаші в аспекті створення проурядових НПО в недемократичних державах [2, С. 99]. Це дуже важлива і гостра проблема, проте, на жаль, висвітлити всі можливі недоліки в діяльності НПО як правові шляхи боротьби із ними ми не зможемо, з огляду на обмеженість обсягу дослідження, проте обов'язково будемо звертати на ці проблеми увагу. Більш детально про конституційно-правову природу НПО це йтиме мова в другому підрозділі дисертації.

1.2. Конституційно-правова природа (поняття, ознаки, основні функції і види) неурядових (громадських) правозахисних організацій як інститутів громадянського суспільства

Як впливає із характеристики громадянського суспільства і його інститутів, наданого в попередньому підрозділі, неурядові правозахисні організації цілком можуть бути віднесені до інститутів громадянського суспільства. О.М. Похил, досліджуючи право на захист, включає інститути громадянського суспільства до інституційного блоку механізму захисту людиною своїх прав [156]. Оскільки нам цікаві саме НПО, то наведемо також підхід П.С. Корнієнка, який вважає, що правозахисні організації входять до організаційно-інституційного блоку громадянського суспільства [79, С. 60; 80, С. 8]. В.І. Козлов також стверджує, що «у громадянському суспільстві обов'язково існують правозахисні організації»[71].

Водночас законодавчо встановленого визначення неурядових правозахисних організацій й досі не надано. Їх діяльність також не має якогось спеціалізованого регулювання. Тому маємо звернутися до законодавства в сфері громадських об'єднань, яке є базовим для діяльності НПО.

Статтею 36 Конституції України врегульовано право кожного на свободу об'єднання в політичні партії та інші громадські об'єднання задля захисту своїх прав та свобод та прав інших осіб. Закріплення такого права у тексті Основного Закону, безсумнівно, позитивно впливає на розширення видів НПО, однак не позбавлено й певних недоліків.

На думку Л. І. Летнянчина, свобода об'єднання – це одне із невід'ємних прав людини, що закріплене у багатьох міжнародно-правових документах, як от Загальна декларація прав людини 1948 р. (ст. 20), Конвенція про свободу асоціації та захисту права на організацію 1948 р. (статті 2, 10), Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (ст. 11), Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р. (ст. 22). Як і інші

документи, Конституція України (ст. 36) відповідно до загально визнаних міжнародних стандартів гарантує і захищає це право [100].

В контексті права на свободу об'єднання передусім йдеться про громадські об'єднання. При цьому варто звернути увагу на неоднозначність термінології, на яку звертають увагу в літературі [11, С. 132]. Так, зокрема, йдеться про використання в законодавстві також терміна «громадське формування» (Закон «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань» від 15 травня 2003 року № 755-IV [161]).

Більше того, існує навіть думка (А.М. Гільбурт), що категорія «громадське об'єднання», використана в назві Закону «Про громадські об'єднання», відсутня в Конституції України і, по-суті, запозичена з визначення NGO [21, С. 186]. Тому пропонується повернутися «до термінологічних підходів, що мали місце в Законі «Про об'єднання громадян» 1992 року і прямо закріплені в статтях 36 і 37 Конституції України» [21, С. 187], тобто, по суті, – до поняття «об'єднання громадян». Це питання вирішити ми в нашій роботі не зможемо, проте слухність зауважень вченого підтримуємо.

Що стосується НПО, то у сучасній правовій науці використовуються різні терміни для визначення недержавного об'єднання, діяльність якого спрямована на захист прав його членів чи інших осіб. Такими термінами є «неурядові правозахисні організації», «недержавні правозахисні організації», «громадські правозахисні об'єднання». Так, В.М. Кравчук виділяє правозахисні громадські організації [90, С. 197].

Натомість в національному законодавстві України майже не застосовується відповідні терміни. Можна також знайти поодинокі згадки про правозахисників або правозахисну діяльність. Так, особлива роль правозахисників підкреслюється в Національній стратегії у сфері прав людини (затверджено Указом Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021 [130]). Робота в правозахисних організаціях в певних випадках є

вимогою для заняття ряду посад. Так, наприклад, досвід правозахисної діяльності фігурує в якості критерію для призначення Уповноваженого із захисту державної мови (ст. 50 Закону "Про забезпечення функціонування української мови як державної" від 25 квітня 2019 року № 2704-VIII [163]), а також Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (ст. 5 Закону "Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини" від 23 грудня 1997 року № 776/97-ВР [169]). В Законі «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 року № 393/96-ВР згадуються терміни «організація, яка здійснює правозахисну діяльність» та «організація, яка здійснює правозахисну функцію» (ч. 5 ст. 16, ч. 1 ст. 18).

Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки (затверджена Указом Президента України від 27 вересня 2021 року № 487/2021) в якості стратегічних завдань, серед іншого, передбачає "посилення комунікації правоохоронних органів з правозахисними та іншими інститутами громадянського суспільства" [129].

Ми в нашій роботі ґрунтуємося на тій методологічній основі, що НПО в Україні ведуть свою діяльність через реалізацію права на свободу об'єднання і організаційно-правову форму громадських організацій (незважаючи на весь плюралізм форм реалізації права на об'єднання, а також інших інститутів громадянського суспільства і нерядових організацій). Цей аспект далі буде ще додатково пояснений.

Станом на сьогодні профільним актом є Закон України «Про громадські об'єднання» від 22.06.2012. За цим законом під громадськими об'єднаннями слід розуміти добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних, та інших інтересів [160]. При цьому відповідний закон згадує про НПО всього лише один раз – у статті 10, де йдеться про найменування громадського об'єднання, у ч. 7 якої в якості прикладу можливого найменування (яке може

містити інформацію про вид громадського об'єднання) наводиться як приклад термін "правозахисне" поряд із згадкою про термін "екологічне").

Свого часу Д. Є. Волкова зазначала, що конституційно-правове регулювання свободи об'єднань містить негативний аспект, що полягає в згадці про неурядові організації (в т. ч. й правозахисні) в цілому, так і про вузькоспеціалізовані правозахисні неурядові організації. Врегулювання діяльності останніх здійснюється за допомогою багатьох нормативно-правових актів, що призводить до термінологічних та змістовних розбіжностей під час регулювання їх діяльності, що спонукає до необхідності регулювання діяльності правозахисних неурядових організацій за допомогою законів загального характеру [19, С. 321].

Чи можна вважати правозахисними неурядовими організаціями інші способи (форми) реалізації права на свободу об'єднання? Адже, як відомо, лише формою громадських об'єднань реалізація цього права не вичерпується [75, С. 399-402]. Це питання досить складне і неоднозначне. Так, О.П. Науменко стверджує, що трактування правозахисних організацій лише як організацій громадського спрямування, є однобоким [128, С. 148, 149]. Полишаючи дискусію щодо здійснення державою правозахисту, звернемо увагу, що ми в назву нашої роботи винесли термін «недержавні правозахисні організації» і, що теж, грає важливу роль, вказівку про інститути громадянського суспільства. Обидва уточнення впливають на загальний висновок: ми розглядаємо лише ті правозахисні організації, які однозначно можна кваліфікувати як недержавні. Крім того, підкреслимо, що у випадку здійснення захисту прав державою, більш доречним терміном було би правозахисний «орган», а не організація.

О.Б. Карпінська описує підхід, який пов'язує поняття «захист» із примусом [61, С. 86]. На наш погляд, термін «правозахисна організація» стосовно інститутів громадянського суспільства, а не державних органів є досить доречний, він усталений і демонструє вектор діяльності, спрямування. Зрозуміло, що реальними повноваженнями, у тому числі щодо примусу,

володіє держава. Та це не означає, що НПО не можуть бути до цього дотичні і використовувати прикметник «правозахисний». Вони мають свою сферу діяльності, і вона має свою значущість і суспільну важливість. Відмова від прикметника «правозахисний» при характеристиці діяльності НПО навряд чи видається доречною і доцільною. При цьому, власне кажучи, О.Б.Карпінська все ж оперує терміном «правозахисні організації» [61, С. 88].

Ю.С. Разметаєва також цілком допускає здійснення права на захист індивіда шляхом звернення до суспільних інституцій (у тому числі правозахисних організацій). Вчена називає такий спосіб допоміжним, проте така характеристика не означає меншої впливовості відповідного способу і самих організацій [177, С. 135]. Ю.С. Разметаєва справедливо наголошує на тому, що правозахисні організації служать підґрунтям для здійснення і захисту прав людини [176, С. 20].

Тому варто завжди пам'ятати про роль громадянського суспільства і те, що тоталітарні режими повністю знищують недержавний правозахисний активізм, а це неприпустимо. Щоб не бути голослівними, згадаємо лише один приклад із життя держави-агресора: 5 грудня 2022 року Голова Слідчого комітету РФ Олександр Бастрікін став лауреатом премії «Юрист року» у номінації «Правозахисна діяльність». Тим самим оруелівська антиутопія в Росії вже перетворилася на реальність.

Що ж стосується питань визначення в якості правозахисних організацій недержавних об'єднань. Візьмемо як приклад професійні спілки. П.С. Корнієнко, до прикладу, розглядає їх саме як правозахисні організації [81, С. 232, 294-295].

За ст. 36 Конституції вони є різновидом громадських організацій, проте Закон «Про громадські об'єднання» (одним із видів громадських об'єднань і є громадські організації) не регулює діяльність таких професійних спілок (п. 6 ч. 2 ст. 2 Закону "Про громадські об'єднання). Таким спеціальним Законом є Закон України "Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності" від 15 вересня 1999 року № 1045-XIV).

Можна по різному до цього ставитися. П. Х. Лук'янчук негативно оцінює той факт, що Закон «Про громадські об'єднання» не містить інформації про профспілкові організації, незважаючи на те, що вони є наймасовішими громадськими об'єднаннями в Україні [109]. Тим не менше саме таку модель регулювання обрав законодавець і в ній є свої аргументи і позитивні риси.

Загалом професійні спілки наділені функціями здійснення громадського контролю за діяльністю державних органів. Проте, їх сфера є чітко окресленою і стосується сфери праці. Так, відповідно до ст. 20 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» професійні спілки контролюють виконання колективних договорів та угод. Якщо такі договори та угоди будуть порушені, профспілки мають право направляти подання про усунення порушень органам влади. Такі подання повинні бути розглянутими протягом тижня. Якщо орган влади (посадова особа) відмовляє у задоволенні подання, профспілка має право звернутись за захистом прав до суду [166]. З. В. Білоус справедливо зазначає, що профспілковий орган у здійсненні громадського контролю у сфері праці взагалі немає конкурентів і займає панівне становище. Від цього роль профспілки у здійсненні громадського контролю лише підвищується. Профспілка запобігає трудовим порушенням завдяки саме попередньому контролю [10, С. 101].

З вищезазначеним слід погодитись. Професійна спілка, уклавши колективний договір чи угоду, дбає про те, щоб закладені в них стандарти дотримувались і виконувались сторонами. Зважаючи на те, що колективні договори у змісті фіксують підвищені стандарти, порівняно із законодавством України положення найманих працівників теж вище. І задача профспілки полягає в тому, щоб не допустити відхід від закладених стандартів, щоб не зменшити положення працівників.

Водночас приклад професійних спілок, як однієї з форм реалізації права на об'єднання, що напряду не належить до регулювання з боку Закону «Про громадські об'єднання» ми в нашому дослідженні оминемо. Справа в тому,

що вони мають досить вузькоспеціалізований характер і правове регулювання своєї діяльності і потребують окремого дослідження.

В якійсь мірі також можна згадати благодійні фонди, які діють в межах Закону України "Про благодійну діяльність та благодійні організації" від 5 липня 2012 року № 5073-VI.

Саме тому варто говорити про неурядові правозахисні організації у широкому і вузькому сенсі. У широкому сенсі неурядові правозахисні організації – це всі форми реалізації права на об'єднання (у тому числі професійні спілки). В рамках широкого підходу до неурядових правозахисних організацій можна також віднести підрозділи міжнародних правозахисних організацій, що діють в Україні і, відповідно, підкоряються її законам. У вузькому сенсі правозахисні неурядові правозахисні організації – це лише національні організації у формі громадських об'єднань. Наша ж мета – розглянути статус і проблеми діяльності саме НПО, тобто неурядових правозахисних організацій у вузькому сенсі. Разом із тим деякі аспекти діяльності міжнародних НПО або об'єднань, які здійснюють свою діяльність не в формі громадських об'єднань, але мають яскраво виражену правозахисну природу, ми все ж будемо час від часу згадувати задля більш повного розкриття предмету нашого дослідження. Адже діяльність міжнародних і національних неурядових правозахисних організацій має багато схожих сутнісних рис і способів діяльності. Так само діяльність окремих благодійних фондів теж варта уваги, особливо їх роль зросла у зв'язку з необхідністю захисту прав осіб, постраждалих від російської агресії. Але аспекти діяльності міжнародних НПО і благодійних фондів не є центральним у нашій роботі, основна увага – саме НПО, тобто неурядові правозахисні організації у вузькому сенсі.

Становлення і розвиток України як демократичної, правової, соціальної держави, її європейська та світова інтеграція вимагають проведення широкомасштабних реформ в усіх галузях суспільного життя. У зв'язку з цим більше 10 років тому розпочалося реформування сектору й

громадянського суспільства. Процедура створення та реєстрації громадських організацій в Україні за останні десять років зробила значний крок уперед чим спростила та вдосконалила цей адміністративний процес для громадянського суспільства.

Наприклад, ще у 2010-х роках процедура реєстрації та початку діяльності таких організацій зазнавала досить великих втрат часу на початкові процеси. Сьогодні громадські організації будь-якої спрямованості реєструються Департаментом реєстрації відповідного територіального управління Міністерства юстиції з подальшим набуттям статусу юридичної особи, що в свою чергу надає організаціям об'ємний перелік прав. Крім того, інформація щодо громадської організації вноситься до Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців, що усунуло існуючу попередньо подвійну процедуру реєстрації профільних громадських організацій відповідними територіальними управліннями Міністерства юстиції України або виконавчими комітетами сільської, селищної, міської ради та державними реєстраторами одночасно.

Ба більше, оскільки Україна впевнено йде до статусу найбільш цифровізованої держави, чим самим поступово запроваджує всі державні послуги через інтернет-ресурси. Подати документи на реєстрацію громадського об'єднання в електронній формі можна через портал електронних послуг igov.org.ua. Також на порталі можна отримати онлайн-консультацію з питань державної реєстрації громадського об'єднання зі статусом юридичної особи. Заява та документи для державної реєстрації в електронній формі подаються з обов'язковим накладенням електронного цифрового підпису заявника.

Натомість, суб'єктивний фактор в процедурі реєстрації неурядових правозахисних громадських організацій не зник. Оскільки документи обробляється працівником Департаменту реєстрації Міністерства юстиції України та відсутністю чітких вимог до документів (а лише обов'язкові вимоги, які мають бути в статуті, заяві) виникає часта практика повернення

та зупинення розгляду заяв. Кожен реєстратор по-своєму бачить вимоги до установчих документів НПО, а тому можуть виникнути затримки із реєстрацією таких організацій в Україні.

Якщо аналізувати базовий Закон України «Про громадські об'єднання» 2012 року, то на момент свого прийняття він створив у певному сенсі «прорив» у сфері регулювання громадських організацій з багатьох причин. Це і дозвіл на об'єднання юридичним особам приватного права (у формі громадських спілок), і дозвіл здійснювати діяльність на всій території України (навіть не отримуючи статус всеукраїнської організації), і можливість створення організації без статусу юридичної особи та багато чого іншого.

Цей закон багато в чому був спрямований на виконання рішення ЄСПЛ у справі "Корецький та інші проти України" № 40269/02 від 3 квітня 2008 року, в якому було констатовано порушення Україною ст. 11 ЄКПЛ в частині права на свободу об'єднання (питання стосувалися підстав для відмови в реєстрації) [6, С. 171-172; 75, С. 403]. Нас в цьому плані цікавить значення цього закону для правозахисту, які ми будемо детально досліджувати в дисертації.

Окремо слід сказати про співвідношення НПО і волонтерських організацій. Як зазначає В.Л. Федоренко, волонтерські організації не є винаходом сьогодення і зіграли важливу роль у забезпеченні боєздатності Збройних Сил України та інших військових формувань [224, С. 187].

Наша позиція полягає в тому, що між ними багато схожого. Неурядові правозахисні організації побудовані на тих же принципах, що й волонтерський рух (Див. детальніше: [241]). Водночас НПО все ж не варто ототожнювати із волонтерськими організаціями. Як сказано у ч. 1 ст. 5 Закону "Про волонтерську діяльність" від 19 квітня 2011 року № 3236-VI залучати волонтерів до своєї діяльності можуть організації та установи, які є неприбутковими та внесені до Реєстру неприбуткових установ та організацій.

Крім того "волонтерська діяльність є формою благодійної діяльності" (ч. 3 ст. 1 цього ж Закону).

О.С.Лютюк робить висновок про те, що волонтерською є громадська організація, що систематично та цілеспрямовано, на законних підставах залучає до своєї роботи волонтерів [108. С. 262]. Звичайно, НПО можуть залучати волонтерів, проте це не є обов'язковим. Крім того, не будь-яка волонтерська організація є саме НПО. Це досить яскраво можна продемонструвати на прикладі сьогодення, коли волонтери активно допомагають Силам оборони України в матеріальному забезпеченні, проте за формальними критеріями саме НПО, організації таких волонтерів, скоріше за все не є.

Громадські організації як первинний елемент структури діють в площині громадянського суспільства. Довіра до інститутів громадянського суспільства і НПО зокрема, надія на них, сьогодні є досить суттєвим фактором [32, С. 14]. Саме їх діяльність — це показник демократизації суспільства. З огляду на сказане вивчення та визначення їх місця в громадянському суспільстві є актуальним і необхідним, як, до речі, і аналіз для визначення площини діяльності і меж їх компетенції.

Грицай І.О. визначає неурядові правозахисні організації, через їхні особливості і наводить сім ознак НПО [26, С. 28]. І.Т. Темех виокремлює 5 ознак правозахисних громадських організацій [214, С. 83-84]. При формулюванні таких ознак ми маємо надати відповідь на ключове питання — що брати за основу для кваліфікації громадського об'єднання саме як НПО. Як вказує О.П.Науменко, «під поняттям «правозахисні організації» слід розуміти організації, що є суб'єктами правозахисної діяльності з основною (титульною) правозахисною функцією» [128, С. 148]. Ми цілком погоджуємося із цим підходом і тому кваліфікація організації як правозахисної може здійснюватися за сукупністю ознак, центральними з яких є самопозиціонування організації як правозахисної в назві і закріплення правозахисту як головного предмету (напрямку) діяльності (завдання, мета) в

статуті. В цьому ж напрямку висловлюється і згаданий нами вище І.Т. Темех [214, С. 83].

У визначеннях НПО, які наводить П.С. Корнієнко [81, С. 232, 287-288], привертають увагу два моменти: 1) акцент на громадянських правах; 2) можливість захисту прав безпосередньо спираючи на ідею верховенства права, поза чинним законодавством. Дійсно, якщо брати західні дослідження, то можемо зустріти думку, що «більшість організацій, які проголосили себе «правозахисними», як правило, займаються захистом громадянських і політичних прав» [73, С. 421]. А от вітчизняний досвід все ж демонструє (як стверджує І.О. Грицай), що «здебільшого неурядові правозахисні організації захищають соціальні, економічні та екологічні права громадян» [24, С. 121]. Цей статистичний аспект, а також проблематика захисту прав поза чинним законодавством, безумовно є цікавими і варті окремого дослідження і з огляду на встановлений обсяг, не можуть бути повноцінно розкриті наразі з огляду на обмеженість обсягу дослідження.

Узагальнивши наведені різними вченими ознаки і визначення НПО, можна дати наступне **визначення**: неурядова правозахисна організація – це недержавне, некомерційне і неполітичне офіційно зареєстроване громадське об'єднання, основною метою якої є правозахисна діяльність.

За твердженням І.О. Грицай третина зареєстрованих громадських організацій в Єдиному реєстрі громадських формувань виконує правозахисні функції [28]. Звісно, ці підрахунки є приблизними, оскільки окремий реєстр НПО наразі відсутній. Саме тому ми погоджуємося із пропозицією щодо необхідності створення на законодавчому рівні «окремого реєстру правозахисних громадських організацій» [213, С. 10]. Звісно, ця ідея матиме сенс лише у випадку реалізації комплексного підходу і прийняття спеціального профільного закону, присвяченого НПО.

Саме права людини є своєрідним центром діяльності НПО. Неодноразово наголошувалось, що мета діяльності НПО є захист цих самих прав людини та основоположних свобод. Але задля визначення їх місця в

структурі громадянського суспільства України нам необхідно повернутися до моменту причин появи НПО. Із зазначеної нами мети діяльності НПО ми маємо можливість отримати передумови їхнього виникнення. Не завжди, але зазвичай захист прав людини НПО направлений саме проти свавілля держави. Таким чином, є дві передумови виникнення НПО. Перша – неконтрольованість дій держави в окремому секторі діяльності посадовими особами, а друга – неможливість органами державної влади забезпечити захист прав людини в усіх сферах громадянського суспільства. Саме друга умова і є важливою для нас в рамках дослідження питання місця НПО в структурі громадянського суспільства України.

Україна відносно молода держава, хоча й з багатовіковою історією. Але, нажаль, за всі часи свого існування українська державність завжди придушувалась. Так склалося історично. Після розпаду СРСР та отримання незалежності з проголошенням суверенітету пройшло трохи більше тридцяти років. Державні механізми та інституції є доволі складними за своєю структурою та будовою. Вони формувалися за часів інших політичних поглядів і були вимушені із проголошенням незалежності та обранням проєвропейського напрямку перебудовувати свої ідеологічні місії. У зв'язку з чим, в багатьох сферах громадянського суспільства, так званого «третього сектору» існували прогалини в питаннях забезпечення захисту населення. Держава мала нарощувати своє значення на міжнародній арені, а також не забувати про рівень життя населення. Варто зауважити, що ми зараз будемо використовувати термін «держава» в суб'єктивному його значенні як уособлення органів управління окремими громадянами. І з питань психології у які ми звичайно не будемо поглиблюватись змінити ідеологію особистості – є тривалим процесом.

Саме в цей момент в Україні виникла нагальна потреба усунути прогалини в сфері захисту прав людини. Згодом НПО, які консолідують суспільство, спрямовують енергію громадян на певну діяльність та захищають останніх від небажаних дій влади, стали необхідною умовою

існування правової держави. Для цього потрібне якісне правове регулювання, що би базувалося на науково обґрунтованих підходах щодо природи НПО.

Тому задля визначення місця НПО в структурі громадянського суспільства в Україні і їх **функцій** нам необхідно повернутися до загальних понять та процесів формування громадянського суспільства.

Отже, НПО виступають центральним елементом в одній із найважливіших сфер діяльності громадянського суспільства – захист і дотримання прав людини. Через свою діяльність НПО виражають завдання та принципи громадянського суспільства. Їх кількість та якість демонструють розвиненість недержавного сектору правозахисної системи. Ефективне правове регулювання їх діяльності надає можливість підвищення рівня правової освіти громадян, суттєвої допомоги уряду в забезпеченні законності та допомоги в підготовці та втіленні соціальних та економічних програм.

Сьогодні в Україні громадянське суспільство є в цілому злагодженою, а головне врівноваженою системою зв'язків і відносин між громадянином і державою, взаємовідносин соціальних інститутів та окремих індивідів. Всі ці відносини регулюються системою законодавства держави, тобто саме діяльність законодавчих органів якісно визначає увесь обсяг та порядок здійснення прав і обов'язків членів суспільства. Саме це правове забезпечення є основою формування і розвитку таких якостей громадян, і суспільства в цілому, як ініціативність, демократизм і рівність, належний захист прав і свобод людини та громадянина, і відносяться до головних рис громадянського суспільства.

З цих висловлювань ми можемо вивести вже одну із основних ролей НПО в структурі громадянського суспільства в Україні. Це невід'ємна їх участь у самому формуванні громадянського суспільства. Сама по собі роль громадянського суспільства у процесі захисту прав людини є вагомою, тому що саме наявність розвитку громадянського суспільства, здатність громадян до самоорганізації та підвищення рівню їх правової свідомості та правової культури. Тому оскільки саме по собі громадянське суспільство є загальним,

то НПО як його елемент в державі також виконує консолідуючу функцію для громадян, що в свою чергу є важелем розвитку демократії в країні.

Загалом, такі організації мають певні особливості як у незалежній діяльності, так і у діяльності у формі соціального діалогу з органами державної влади. О.Б.Карпінська визначає такі функції правозахисних організацій: профілактична, захисна, ресоціалізаційна, правороз'яснювальна, аналітична та/або методична, інформаційна, нормотворча (частково), координаційна [61, С. 88]. У своєму дослідженні Є.Захаров виокремлює 21 функцію НПО [52].

До функцій НПО ми відносимо такі.

По-перше, НПО являють собою ключовий інститут громадянського суспільства в сфері захисту прав людини, оскільки вони сприяють захисту прав у судовій системі і в рамках взаємодії із органами виконавчої влади, і залучаються до правотворчості, прийняття справедливих рішень.

По-друге, як об'єднання громадян, «будучи посередником між державою і громадянами, і налагоджуючи діалог та співробітництво між ними» [71], НПО допомагають як державним структурам бути краще обізнаними з сучасним станом дотримання прав людини.

Щодо функції взаємодії із органами влади, то в Україні НПО часто займають місце консультативних інституцій при органах державної влади. В наступних розділах буде окремо висвітлено співпрацю НПО та органів виконавчої, законодавчої та судової влади, але зараз ми можемо констатувати, що НПО в Україні є одними із найдієвіших лобістських організацій.

Процедура громадянських ініціатив та петицій, громадські слухання та обговорення, вільні можливості на отримання публічної інформації від органів влади – все це є механізмами, якими наділені НПО задля виконання своїх функцій на місці консультативних і допоміжних інституцій на загальнодержавному та владному рівнях.

Важливо також в рамках цієї функції акцентувати увагу на контролі, що здійснюється НПО за діяльністю органів влади. Звичайно, цей контроль не має всіх властивостей, який має державний контроль. За своєю природою це громадський контроль, про який ми поговоримо детальніше окремо у другому розділі як про форму діяльності НПО.

По-третє, НПО, представляючи інтереси суспільства і пересічних громадян, є краще обізнаними з їхніми нагальними потребами та проблемами. Ними накопичено позитивний (і часто альтернативний державній практиці) досвід вирішення проблем та задоволення потреб, який може бути цікавий для державних структур.

По-четверте, НПО функціонують як спостерігачі у певній сфері, оскільки добровільно беруть на себе функції «жандармів»: фіксують зміни на своїй ділянці роботи, слідкують за дотриманням правових норм, відслідковують вплив нормативно-регулятивних змін у країні, регіоні, місцевості. У разі виникнення загрози порушення прав людини, вони можуть оперативно, привернувши до неї увагу громадськості, ЗМІ, державних структур, мобілізувати їх на конкретну діяльність.

По-п'яте, НПО представлені широкими верствами населення та соціальними групами з діаметрально-протилежними інтересами. Їх залучення дозволяє прийняти найбільш справедливе рішення.

По-шосте, це консолідація її учасників для саморозвитку та професійного росту. Це, так би мовити, внутрішня функція діяльності НПО.

На сьогодні в Україні існує дійсно досить велика кількість неурядових правозахисних організацій в тому числі й у вигляді громадських об'єднань представників юридичної професії. Об'єктивно їх діяльність спрямована на підвищення ролі, яку мають відігравати в суспільному житті країни як неурядові правозахисні організації, так і представники юридичної професії. Участь юристів у професійних громадських організаціях дає їм змогу тісно співпрацювати з органами державної влади, брати участь у розробці й реалізації державної правової політики і таким чином сприяти не лише

розвитку громадянського суспільства, а й ефективному функціонуванню всієї політичної системи завдяки експертній думці.

Галузеві правничі громадські організації сприяють консолідації зусиль професійних груп юристів (адвокатів, суддів, прокурорів, правників інших професійних сфер) у вирішенні галузевих питань. Але проблема таких організацій полягає в тому, що в Україні нажаль, з огляду на велике суспільне значення юридичної професії, виглядає ситуація із загалом недостатньо високим рівнем громадської активності правників. В самій юридичній спільноті ставлення до практичної діяльності громадських правничих об'єднань різне: від беззастережно захопливих і некритичних – до негативних. Певна частина громадських об'єднань юристів за своєю суттю є клубами за інтересами. Їх діяльність фактично зводиться до організації лише освітніх і розважальних заходів. Деякі об'єднання створюються під конкретних осіб з метою переваг статусу громадської організації для лобювання інтересів таких осіб в різних органах державної влади.

Ця проблема тісно пов'язана із тим, про що ми говорили у попередньому розділі – розривом єдності форми і змісту. Певна дефектність інститутів громадянського суспільства загалом і НПО, зокрема, не можна ігнорувати. Водночас це скоріше привід для вдосконалення і конструктивної критики, ніж для нівелювання ролі інститутів громадянського суспільства і НПО як їх ключового різновиду.

Водночас ми би не ототожнювали правозахисників виключно із юристами, а громадські правозахисні організації із професійно-правничими громадськими об'єднаннями, натяки на що іноді можна зустріти в літературі [182].

По-сьоме, це інформаційно-роз'яснювальна діяльність. НПО в Україні впроваджують правовий всеобуч, розробляють та впроваджують програми, навчальні посібники, проводять тренінги з метою формування культури відкритості у державних службовців та подолання інфантильного настрою у громадян, що проявляється в недостатній активності та їх небажанні

відстоювати право на повну, достовірну інформацію про діяльність української влади. Наприклад ще в 2010-х роках, в рамках проведення широкої громадської роботи в Україні за проєктом «Доступ до інформації про діяльність влади» була створена мережа адвокатів, які від громадської організації «Корені трави» надавали безкоштовну юридичну підтримку тим особам, яким буде відмовлено в реалізації їх конституційного права на доступ до інформації. У свою чергу Харківська правозахисна група розробила посібник «Свобода інформації: теорія та практика» для державних службовців як засіб для тих, хто хоче адаптувати адміністративну практику таким чином, щоб відповідати стандартам у сфері свободи інформації.

Це, так би мовити, перелік найбільш типових функції за зовнішнім проявом, сукупністю засобів, і з огляду на призначення самих НПО. Звичайно, функції можна також поділити за галузевою спрямованістю, виокремивши ті чи інші сфери, в яких така правозахисна діяльність відбувається. Такий поділ можливий залежно від того чи іншого права чи певної групи (категорії) осіб, права якої захищаються.

Так, наприклад НПО ведуть свою діяльність в сфері забезпечення та захисту прав національних меншин в Україні. Такі організації діючи самостійно або ж через свої представництва в країні прискіпливо спостерігають за кризовими ситуаціями та можливими джерелами конфліктів, що виникають на міжнаціональному та міжетнічному підґрунті. Досить часто їх представники беруть активну участь у посередницьких зусиллях та можуть звертати увагу міжнародної й національної спільноти до випадків нехтування правами національних меншин та їх порушеннями. Запроваджуючи додаткові дослідження, оприлюднюючи власні неофіційні доповіді та виконуючи роль своєрідних інформаційних каналів і трибун, здатних з одного боку, доводити до відома суспільства точки зору різноманітних груп національних меншин та, паралельно з цим, своєчасно оповіщувати фактажем державні та міжурядові органи.

Оскільки НПО створюється як об'єднання громадян, такі організації мають власний, внутрішній документ, в якому, відповідно, і визначаються основні напрямки їх діяльності та їх компетенція. Функції в плані статутних документів, скоріше за все виділяються у формі **напрямків діяльності (завдання)**. Можна навести підхід Є. Захарова, який формулює три напрямки діяльності НПО [52], а також І.Т. Темех, який пропонує доповнення до цього переліку [213, С. 7].

Як на нас, функції – скоріше наукова конструкція, а напрямки діяльності (завдання) – стосуються юридичної техніки з точки зору правового регулювання як на законодавчому рівні, так і на локальному (статут).

Для вирішення своїх завдань НПО мають такі **способи роботи або форми діяльності** (визначимо найважливіші): в практичному аспекті – розглядають заяви фізичних та юридичних осіб про недотримання прав і свобод людини, сприяють відновленню порушених прав і свобод за допомогою погоджувальної процедури (mediation), участь у судовому процесі з метою захисту і відновлення порушених прав і свобод заявника; в освітньому аспекті – збір, підготовка і поширення інформаційних матеріалів, розробка навчальних планів, моніторинг законодавства. Більш узагальнено **форми діяльності** НПО ми розглянемо в другому і третьому розділах дисертації. Вони цілком можуть регулюватися законодавчим шляхом, а також на рівні статуту НПО. Додамо до цього лише зауваження І.Т. Темех, який акцентує увагу на двох аспектах діяльності НПО: відновлювальний і запобіжний характер [214, С. 85].

Що стосується **принципів** діяльності НПО (які є вкрай важливими і можуть формулюватися теж на рівні закону і конкретизуватися статутом), то, до прикладу, Є.Захаров перераховує аж 13 таких принципів. Лише назвемо їх: По-перше. НПО утверджують і захищають права людини незалежно від її раси, статі, громадянства, етнічного або соціального походження, майнового або іншого стану, посади, роду і характеру занять, місця проживання, мови,

релігії, політичних і інших переконань. По-друге. Право на вмотивовану відмову заявникові в задоволенні його скарги. По-третє, відкритість і гласність. По-четверте. Ненасильство. По-п'яте. “Не нашкодь!” По-шосте. Незалежність від політичної позиції. По-сьоме. Незалежність від суспільної думки. По-восьме. Чесність, максимальна достовірність і об'єктивність інформації. По-дев'яте. Скромність. По-десяте. Незалежність правозахисних організацій від держави. По-одиннадцяте. “Чесне співробітництво неоднодумців”. По-дванадцяте. Врахування інтересів усіх сторін, пов'язаних із конфліктом, у тому числі державних органів. І, нарешті, по-тринадцяте. Сприяння державі в захисті прав громадян [52]. О.П. Науменко додає до цього принцип доброчесності, принцип компетентності, принцип об'єктивності [127, С. 49]. І.Т. Темех вказує такі принципи, як: принцип незалежності ПГО від держави; свобода асоціацій та мирних зборів членів; внутрішня демократія; розмежування легальної ідентичності ПГО і легальної ідентичності окремих її членів; відсутність особистого зацікавлення в членстві, добровільна робота в організації; відкритість, відповідальність та підзвітність; безпартійність; максимальна достовірність інформації (“говорити правду, лише правду і нічого крім правди”) [214, С. 86].

Щодо **прав** НПО, то за основу можна взяти то перелік прав, які запропонував Є.Захаров (перелік із 10 прав НПО, серед яких: право на вільний доступ до всіх документів, право одержувати письмові або усні роз'яснення від усіх осіб, проводити розслідування заяви на місці, право на участь у розробці державних програм, право бути присутніми на судових засіданнях і засіданнях інших державних органів із питань захисту прав і свобод людини тощо) [52]. Більш детально питання прав ми ще будемо характеризувати під час дослідження форм діяльності НПО. До речі, не можна ігнорувати і питання **обов'язків** НПО, які згадує І.Т. Темех [213, С. 5].

Відповідні функції, напрямки діяльності, принципи, права і обов'язки мають особливо практичний сенс, якщо вони отримають свою формалізацію (а не лише догматично-теоретичну систематизації знань і на науковому рівні

і статутних документів). У зв'язку з цим постає питання: чи потрібен НПО **особливий статус на рівні спеціального закону?**

На наш погляд, безумовно. Так, наприклад, такий інститут громадянського суспільства, як ЗМІ (медіа) нещодавно отримав спеціальне регулювання (Закон України «Про медіа» від 13 грудня 2022 року № 2849-ІХ), а до цього довгий час функціонувало численне і розгалужене законодавство в цій сфері. Крім того, Кримінальний кодекс України кваліфікує кримінальні правопорушення, вчинені проти журналістів особливим чином. Так, наприклад, існує спеціальна стаття «Перешкоджання законній професійній діяльності журналістів». Такої уваги з боку правового регулювання, особливо спеціального захисту, явно не вистачає правозахисникам. І це при тому, що існують спеціальні стандарти захисту правозахисників (Керівні принципи щодо захисту правозахисників) [65], здійснюються спеціальні дослідження, присвячені їх захисту [111]. У Національній стратегії у сфері прав людини (затверджено Указом Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021 [130]) підкреслюється «неналежний рівень захисту журналістів та правозахисників, неефективне розслідування кримінальних правопорушень, вчинених проти таких осіб».

Саме тому виокремлення правозахисних організацій на рівні спеціального закону «Про правозахисні організації» або «Про правозахисну діяльність», де би врегульовувався їх статус, права, механізми взаємодії із органами державної влади, а також гарантії і особливий захист, могло би бути кроком вперед. На відсутність спеціального закону час від часу звертають увагу в літературі [127, С. 42].

До речі, одним із перших ще у 2001 році пропозицію ухвалення спеціального Закону «Про громадські правозахисні організації» виступив відомий правозахисник, керівник Харківської правозахисної групи Євген Захаров. Саме в контексті даної пропозиції правозахисник детально розробив предмет контролю НПО, завдання НПО, їх функції і права, принципи їхньої діяльності [52]. Так, наприклад, напрямки і принципи діяльності НПО, їх

функції, права, виокремлені Є. Захаровим, ми вже згадували вище. Можна із упевненістю стверджувати, що розробки Євгена Захарова цілком могли би бути покладені в основу такого майбутнього законопроекту. І.Т. Темех також висловлює пропозицію щодо необхідності розробки спеціального закону [213, С. 5, 8].

За розробку і прийняття спеціального Закону «Про громадські правозахисні організації» висловлюються В. Ковальчук і С. Іщук [68, С. 82-83]. О.С. Лотюк підтримує ідею відповідного закону, проте, на її думку, він «має стосуватись правозахисної діяльності, а не акцентуватися тільки на її суб'єктах» [108, С. 262].

І.О. Грицай в висновках до своєї дисертації висловлюється за «регулювання статусу НПО як різновиду організаційно-правових форм суспільних об'єднань» [23], проте, як ми можемо зрозуміти, про окремий закон все ж не йдеться. Натомість вчена висловлює ідею прийняття Закону України «Про неурядові організації» і інкорпорацію до нього всіх законів, що регулюють діяльність інститутів громадянського суспільства, а окремий розділ у ньому мав би бути присвячений НПО. В перехідний же період (до введення в дію нового закону) вчена пропонує ряд змін у поточне регулювання, зокрема, закріплення визначення «неурядова правозахисна організація». Цей шлях, в цілому, теж можливий і може бути розглянутий.

Наявність різноманітних законів із цього приводу є невинуватою [157, С. 28], а сама ідея кодифікації законодавства в сфері здійснення права на об'єднання не нова [205]. Проте й по нині вона не є реалізованою.

В подальшому ми більш детально зосередимося на відповідних аспектах функціонування НПО в рамках чинного законодавства і його вдосконалення. Проте ідея окремого закону є ключовою в плані встановлення принципово нового підходу, який, на наше глибоке переконання, повинен знайти своє відображення в правовому регулюванні.

Доволі спірною є пропозиція «закріпити в законодавстві положення про координаційну раду (спілку), яка формується з представників правозахисних

громадських організацій, що виявили бажання стати її членами, і має статус всеукраїнської спілки» (І.Т. Темех) [213, С. 9]. Справа в тому, що ця ідея прямо суперечить позиції КСУ, що висловлена у рішенні від 13 грудня 2001 р. № 18-рп/2001 у справі про молодіжні організації [6, С. 146]. Такого роду втручання у свободу об'єднання можна вважати надмірним і створення різноманітних коаліцій, координаційних центрів в сфері НПО мало би бути справою виключно самих НПО, держава може лише запропонувати для цього правові механізми, а не створити таку координаційну структуру законом, визначивши її особливі права.

Важливим питанням є **класифікація НПО**. У доктрині конституційного права приділено недостатню увагу класифікації НПО, що спонукає до їх детального дослідження.

Найбільш загальною класифікацією неурядових правозахисних організацій, як зазначав К. Е. Касяченко, є їх поділ на міжнародні та національні. Міжнародні правозахисні НУО складають інститут громадянського співтовариства у світовому масштабі та складаються з суб'єктів внутрішньодержавного права декількох держав. Водночас національні правозахисні НУО створюються на рівні певної держави і здійснюють діяльність в рамках цієї країни. Обидва види вищезазначених правозахисних НУО мають на меті надавати кожному правову допомогу [63, С. 89].

Вищенаведена класифікація НПО, вочевидь походить із загальної класифікації неурядових організацій. Проте вона цілком виправдана, адже навіть на території України ми можемо спостерігати за діяльністю не лише національних, а й міжнародних правозахисних організацій, зокрема Human Rights Watch, Amnesty International, Freedom House тощо.

Дійсно, на території нашої держави проводять свою діяльність й міжнародні НПО у вигляді окремих територіальних підрозділів. Як сказано у ч. 4 ст. 2 Закону «Про громадські об'єднання», неурядові організації інших держав, міжнародні неурядові організації діють на території України

відповідно до цього та інших законів України, міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Відповідно ж до ч. 2 ст. 5 Закону «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань» від 15 травня 2003 року № 755-IV [161] до повноважень Міністерства юстиції України належить державна реєстрація відокремлених підрозділів іноземних неурядових організацій (п. 11). Крім того, представництва міжнародних НУО можуть мати статус місій (Договір між Урядом України і Міжнародним комітетом Червоного Хреста від 5 грудня 1995 року) [202].

Разом із тим треба вказати, що в рамках науки конституційного права, як правило, досліджуються національні інститути громадянського суспільства, а діяльність міжнародних інститутів – охоплюється регулюванням галузі і вивченням науки міжнародного гуманітарного права. Саме національні НПО діють в рамках правової форми громадських об'єднань, на якій ми зосередили ключову увагу. Тим не менше окремі аспекти діяльності міжнародних НПО нам все ж цікаві, оскільки, по великому рахунку, предмет їх діяльності (якщо ми ведемо мову про діяльність в певній країні) майже повністю перетинається із національними НПО. В Україні останніми роками діяльність таких міжнародних НУО суттєво зросла, не в останню чергу, через російську збройну агресію проти України. Крім того, нам цікавий досвід інших країн із їх регулюванням діяльності НПО і проблемами, які там виникають. Саме цим аспектам і буде присвячений наступний підрозділ дисертації.

Тому перед здійсненням подальшого дослідження діяльності НПО варто звернути увагу, що класифікація видів НПО стосується здебільшого саме національних об'єднань, адже в кожній державі існує власне специфічне правове регулювання недержавних організацій, що впливає на наявність конкретних видів НПО. Ми у своєму дослідженні будемо надалі робити акцент саме на національні НПО.

В Україні є чимало НПО, які спрямовують свою діяльність на захист окремої групи населення. Саме тому можна говорити про класифікацію НПО залежно від сфери їх діяльності. До них варто віднести такі види:

- універсальні НПО;
- спеціалізовані НПО.

В науці аналогічні класифікації теж можемо зустріти у І. О. Грицай та В. І. Суислової [25, С. 79; 27], І. Т. Темех [214, С. 86].

Вважаємо, що універсальні НПО характеризуються тим, що вони будують свою діяльність на основі закону України «Про громадські об'єднання» та не мають на меті захищати права певної групи населення. Тобто їх діяльність стосується захисту будь-якої людини. Натомість спеціалізовані НПО створюються з метою захисту окремих осіб. До спеціалізованих НПО можна віднести також організації, які захищають осіб з інвалідністю, споживачів тощо.

Так, наприклад, НПО ведуть свою діяльність в сфері забезпечення та захисту прав національних меншин в Україні. Такі організації діючи самостійно або ж через свої представництва в країні прискіпливо спостерігають за кризовими ситуаціями та можливими джерелами конфліктів, що виникають на міжнаціональному та міжетнічному підґрунті. Досить часто їх представники беруть активну участь у посередницьких зусиллях та можуть звертати увагу міжнародної й національної спільноти до випадків нехтування правами національних меншин та їх порушеннями. Запроваджуючи додаткові дослідження, оприлюднюючи власні неофіційні доповіді та виконуючи роль своєрідних інформаційних каналів і трибун, здатних з одного боку, доводити до відома суспільства точки зору різноманітних груп національних меншин та, паралельно з цим, своєчасно оповіщувати фактажем державні та міжурядові органи.

І.О. Грицай висловлює ідею про те, що більш ефективній роботі НПО сприяла би їх спеціалізація, коли НПО обирали одне або декілька ключових прав [24, С. 116-117]. Напевне, в цьому є логіка, проте, на наш погляд,

ефективними можуть бути і спеціалізовані НПО, і, так би мовити, НПО загального профілю. Все залежить від багатьох факторів і універсальної моделі тут запропонувати важко, більше того, це точно не є предметом саме правового регулювання. А от чи потрібна законодавча фіксація (вимога) до НПО щодо обмеження своєї правозахисної діяльності виключно тим напрямком правозахисту, який був обраний в статуті, і заборона здійснювати захист інших прав в цьому випадку – питання дискусійне. Мабуть, правозахисний характер діяльності, якщо НПО буде визначене саме такою, все ж не має обмежуватися жорстко предметно.

НПО у науковому колі розрізняють ще й за типом діяльності. Наприклад, А. В. Матвійчук зазначав, що варто виділяти:

- 1) правозахисні організації традиційного типу;
- 2) правозахисні організації громадянського контролю (такий вид правозахисних НУО має на меті здійснювати контроль за діяльністю органів державної влади, місцевого самоврядування, а також контролювати проведення виборів) [113, С. 121].

З вищенаведеним погодитись цілком ми не можемо. Невідомо що саме автор відносить до правозахисних організацій традиційного типу. Якщо йде мова про універсальні правозахисні НПО, тоді незрозуміло чи автор виділяє в рамках цього виду ще й спеціалізовані правозахисні НПО. Крім того, будь-яка правозахисна організація так чи інакше все ж здійснює контроль за діяльністю органів державної влади і місцевого самоврядування. Тому, не зовсім зрозуміло який критерій автор застосовував при подібній класифікації.

Існує також класифікація НПО залежно від суб'єктів правозахисту, а саме: 1) адвокатура; 2) приватні нотаріуси; 3) міжнародні та національні (універсальні й спеціалізовані) НПО [20, С. 97]. Розглянемо цю класифікацію в контексті згадки адвокатури і приватних нотаріусів видів більш детально.

Відповідно до ст. 131² Конституції України адвокатура діє з метою надання особі професійної правничої допомоги. Йдеться не лише роз'яснення певних прав людини, а й їх професійний захист в рамках кримінального,

цивільного, господарського, адміністративного судочинства або ж реалізація прав під час представлення клієнта у зносинах з іншими органами влади.

Приватні нотаріуси, як це впливає зі ст. 3 Закону України «Про нотаріат» здійснюють незалежну професійну нотаріальну діяльність, в межах якої посвідчують певні права та факти, які мають юридичне значення та вчиняють нотаріальні дії з метою надання їм юридичної вірогідності [165].

За своєю суттю приватні нотаріуси фактично здійснюють правовий захист осіб, адже вчинення ними нотаріальних дій часто дозволяє особам захистити свої права на майбутнє (у випадку із посвідченням заповіту) або в поточний час (через посвідчення різних правочинів, які визнаються після цього дійсними, засвідчення підписів, що призводить до легалізації документів і уникнення підробок тощо).

І.О.Грицай, до прикладу, також відносить і адвокатуру, і нотаріат до різновидів НПО, і інститутів громадянського суспільства [26, С. 29]. П.С. Корнієнко також аналізує адвокатуру в рамках правозахисної діяльності неурядових організацій [81, С. 232-272]. Цей же підхід зустрічаємо і у Н.Пархоменко [142, С. 121], а також М.М. Алмаші [2, С. 99].

Разом із тим варто відзначити, що адвокатська і нотаріальна діяльність не здійснюється в формі громадських об'єднань, що ускладнює, на наш погляд, робить неможливим віднесення їх саме до НПО.

О.С. Лотюк вважає, що «із певними застереженнями до інститутів громадянського суспільства в перспективі зарахувати ... окремі елементи адвокатури» [108, С. 248]. Йдеться про адвокатське самоврядування, як по своїй суті є професійним самоврядуванням і не є громадським об'єднанням за правовою формою. Чи є професійне самоврядування інститутом громадянського суспільства – дискусійне питання. Проте навіть кваліфікувати професійне самоврядування адвокатів в якості саме НПО (в контексті пропозиції ухвалення спеціального закону) ми все ж не вважаємо доцільним, оскільки воно має спеціалізоване регулювання, статус і окремі права в спеціальному законі.

Що ж стосується класифікації НПО за територією, на яку поширюється діяльність НПО в середині держави, і виокремлення у зв'язку з цим локальних НПО [214, С. 85-86], то зазначимо таке. Відповідно до Закону «Про громадські об'єднання» об'єднання сьогодні відсутні територіальні обмеження щодо діяльності громадських організації певною місцевістю (територією), як це було до 2012 року (якщо організація не отримувала статус всеукраїнської). Тому локалізація діяльності в певному регіоні – свідомий вибір певної НПО, проте навряд чи НПО будуть масово обмежувати себе в статуті і наперед закривати можливості для роботи в будь-якому регіоні. А всеукраїнський статус на сьогоднішній день, який окремо регулюється в Законі «Про громадські об'єднання» – є добровільним і залежить від наявності регіональних осередків в більшості областей України і його документального оформлення. Тому варто погодитися із тим, що сьогодні «фактично немає відмінностей у правах у місцевих і загальноукраїнських організацій» [81, С. 232-285].

І.О. Грицай при цьому, аналізуючи фактичне становище стверджує, що «більшість неурядових організацій профільного характеру носять локальний характер» [25, С. 79]. В якості прикладу вчена наводить громадські організації солдатських матерів в різних містах України громадські. На жаль, реальну статистику встановити дуже складно, але в будь-якому випадку, умовні «локальні» НПО з юридичної точки зору майже нічим не відрізняються від «нелокальних». Це питання можна піднімати скоріше в практичній площині з точки зору оцінки реальної діяльності НПО, їх ефективності тощо.

Враховуючи нинішні реалії ми хочемо доповнити традиційну видову класифікацію НПО. Загальновідомо, що Україна починаючи з 2014 року перебуває у стані збройної агресії з боку Російської Федерації, що 24 лютого 2022 року переросло у повномасштабне вторгнення на територію України Росією. Війна завжди породжує масу проблем, які стосуються внутрішнього переміщення осіб, міграції, певним занепадом прав людини, поводження з

військовими та ін. Всі вищезазначені проблеми породили утворення нових НПО, які поки що не знайшли свого відображення серед видів правозахисних організацій.

Задля виправлення такої несправедливості, пропонуємо розглядати правозахисні неурядові організації, діяльність яких стосується захисту прав людини під час війни за певними типами, а саме:

- організації, що займаються захистом прав та інтересів внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО) та інших осіб, що постраждали від збройної агресії проти України;

- організації, що здійснюють збір та документування воєнних злочинів, а також злочинів проти людяності, вчинених у ході російсько-української війни;

- організації, що здійснюють захист прав та інтересів військовослужбовців і членів їх сімей;

- організації, які займаються питаннями деокупації та реінтеграції захоплених територій України (зокрема Сходу та Криму).

Вищезазначена нами класифікація сьогодні як ніколи актуальна і пов'язана із захистом жертв війни (в т.ч. дітей), розслідуванням та покаранням винних у війні осіб, підтримкою учасників війни та реінтеграцією раніше захоплених територій України. Проаналізуємо ці види детальніше та наведемо приклади.

На жаль, воєнні дії передбачають поранення та інші ушкодження цивільних осіб, втрату ними майна чи наявність загрози життю та здоров'ю людей. Саме тому, в Україні відомі такі категорії осіб, як «жертви війни» та «внутрішньо переміщені особи». Обидві категорії осіб вимагають надання їм допомоги, в тому числі правової.

Наприклад, такою НПО, що забезпечує осіб правовою допомогою є благодійний фонд «Право на захист». Ця організація відома в Україні ще з 2001 року у складі міжнародної організації HIAS. Однак сам фонд було засновано лише у 2013 році незадовго до початку збройної агресії Росії проти

України. На сьогодні, благодійний фонд допомагає ВПО, біженцям, людям, які постраждали від війни юридичним консультуванням та супроводом з питань внутрішнього переміщення, компенсацій за втрачене житло, оформлення довідки ВПО, виїзду за кордон тощо [13]. Варто зазначити, що деякі НПО існували задовго до початку збройної агресії і до основної діяльності додали правовий захист ВПО та осіб постраждалих від війни. Яскравим прикладом такого є Луганська обласна жіноча правозахисна організація «Чайка», що заснована у 2000 році як група, що здійснює правову підтримку учасників шахтарських страйків та пікетів у Луганську. Наразі однією із сфер її діяльності є правова підтримка ВПО з тимчасово окупованих територій України [41].

Наступним видом є організації, що здійснюють збір та документування воєнних злочинів, а також злочинів проти людяності, вчинених у ході російсько-української війни. Діяльність таких правозахисних організацій переоцінити важко. Їхня головна мета – чітко фіксувати всі порушення прав людини, факти вчинення злочинів відносно осіб та передавання їх компетентним органам для притягнення винних осіб до відповідальності.

Вплив організацій на захист прав людини у такому випадку є надважливим, оскільки настає невідворотна відповідальність за вчинене і в результаті притягнення осіб до відповідальності за скоєні злочини проти людяності та воєнні злочини фактично буде відновлено порушені права осіб і компенсовано їх втрати.

Організації, що здійснюють захист прав та інтересів військовослужбовців і членів їх сімей складають ще один вид неурядових правозахисних організацій. Їх діяльність, як правило, стосується юридичної допомоги військовослужбовцям, які беруть участь у російсько-українській війні, а також ветеранам війни та їх родинам. Такою організацією є «Юридична Сотня». Організація надає правову допомогу з питань проходження військової служби та соціального забезпечення ветеранів. При цьому, діяльність організації не обмежується лише консультуванням

військовослужбовців, вони можуть отримати і вторинну правову допомогу [230].

Останнім видом є організації, які займаються питаннями деокупації та реінтеграції захоплених територій України (зокрема Сходу та Криму). Ці організації висвітлюють події, що відбуваються на тимчасово окупованих територіях та надають юридичну допомогу переселенцям. Наприклад, організація КримSOS допомагає в питаннях в'їзду осіб на тимчасово окуповані території, висвітлює факти порушень прав людини в Криму (в т.ч. щодо кримських татар), забезпечує юридичну підтримку осіб, що постраждали від тортур у Криму [92].

Як бачимо, всі вищезазначені організації, які входять до НПО, діяльність яких стосується захисту прав людини під час війни, в умовах України є особливо актуальними. При цьому, практичні напрацювання цих організацій можуть бути використані не лише для судового процесу над воєнними злочинцями, а й можуть бути використані іншими державами для захисту постраждалих від війн осіб, документування злочинів проти людяності, воєнних злочинів і недопущення військових дій у світі у майбутньому. Більш детально саме про діяльність НПО в умовах збройної російської агресії проти України йтиме мова в третьому розділі дисертації.

1.3. Міжнародні стандарти і досвід конституційно-правового регулювання діяльності неурядових правозахисних організацій в країнах ЄС і США

НПО виникли задовго до появи незалежної України і знайшли своє розповсюдження як на національному рівні, так і на міжнародному у вигляді міжнародних НПО. На початку XXI ст. налічувалося вже до 50 тис. міжнародних неурядових організацій [228, С. 105]. Останнє є свідченням такого явища, як глобальне громадянське суспільство, про яке все частіше пишуть в літературі.

Так, О.Ю. Кручініна стверджує про те, що «міжнародні неурядові організації є визначальним елементом глобального громадянського суспільства» [94]. Концепт глобального громадянського суспільства все більше набуває поширення в науці [233; 236; 239; 247; 250; 264].

В літературі неодноразово підкреслюється, що «термін «неурядова організація» вперше було використано в Статуті ООН у 1945 році» [17, С. 37]. Так, стаття 71 Статуту ООН встановлює, що ЕКОСОП може вжити відповідних заходів для консультацій з неурядовими організаціями. Наділена повноваженнями надавати рекомендації з питань дотримання прав людини Економічна і Соціальна Рада ООН (ЕКОСОП) отримала право «на проведення консультацій з неурядовими організаціями, зацікавленими у вирішенні питань, що входять до їх компетенції».

ECOSOC є органом, відповідальним за надання неурядовим організаціям офіційного доступу до ООН. Сьогодні вважається, що без активної участі НУО правозахисна система ООН не функціонувала б [249].

Таким чином, ще у минулому столітті неурядові організації посідали місце дорадчих органів при основних міжнародних органах світової політики. Сьогодні в рамках глобалізаційних процесів інтеграція міждержавних утворень лише збільшується. Але задля виконання своєї цілі створення – забезпечення миру та прав особи – вони мають бути обізнані у проблемах своїх громадян.

Стандарти, вироблені в рамках ООН до організацій, яким надається консультаційний статус при ЕКОСОП, є орієнтиром для національних НПО. Сама ж ЕКОСОП має завдання «заохочення, поваги і дотримання прав», тому можна стверджувати, що саме НПО і були в авангарді міжнародних неурядових організацій, їх локомотивом. Адже логічно, що ЕКОСОП залучала до консультацій саме НПО, виходячи із функціональної спрямованості цього органу. Так, зокрема, В.П. Лебідь звертає увагу на те, що для встановлення зв'язків із ЕКОСОП неурядова організація повинна мати внутрішню демократичну структуру [99, С. 422].

Більше того, виникнення самих міжнародних неурядових організацій пов'язують із більш раннім періодом. Так, у 1823 році з'являється Британське і Міжнародне Товариство проти рабства. У 1863 році з'являється Міжнародний Червоний Хрест [55, . С. 86; 255, С. 63]. Тому визнання таких організацій у ХХ ст. є цілком закономірним.

В контексті правового статусу і регулювання на міжнародному рівні не можна не згадати також Декларацію про правозахисників (Декларація про права і обов'язки окремих осіб, груп і органів суспільства сприяти і захищати загальноприйняті права людини і основні свободи [240]), яка прийнята Генеральною Асамблеєю в її резолюції 53/144 (9 грудня 1998 р.). Відповідно до Декларації державам належить: 1) Визнати важливу роль та внесок правозахисників у забезпечення миру, сталого розвитку та прав людини; 2) Поважати правозахисників, не піддаючи їх дискримінації, захищати їх від будь-яких довільних дій у зв'язку із законним здійсненням проголошених у Декларації прав та забезпечити доступ до ефективних засобів правового захисту у разі порушень та оперативне та неупереджене розслідування передбачуваних порушень; 3) Активізувати свою роботу шляхом створення сприятливих умов на основі вжиття законодавчих, адміністративних та інших заходів; сприяння розумінню громадськістю питань прав людини; створення незалежних національних установ з питань заохочення та захисту прав людини, а також через сприяння викладанню прав людини.

Вартими уваги є також Паризькі принципи щодо статусу національних установ, які займаються заохоченням і захистом прав людини 1991 року. Одна із вимог, яка міститься в цьому документі для легітимності НУО – вимога плюралістичності представництва в організації [153, С. 70-71].

Постійно зростаюча роль НУО викликає питання про їх правовий статус за міжнародним правом. Зазвичай суб'єктами міжнародного права є ті, хто користується правами і може бути зобов'язаний міжнародним правом. Таким чином, класичними суб'єктами міжнародного права є держави. Тим не менш, суб'єкти міжнародного права включають, наприклад, міжнародні

урядові організації та, можливо, окремих осіб. Можливість визнання суб'єктів, відмінних від держав, була визнана Міжнародним Судом у справі про відшкодування шкоди, завданої на службі Організації Об'єднаних Націй (консультативний висновок від 11 квітня 1949 р.). Пізніше цей підхід був розширений Міжнародним судом у справі ЛаГранда (Німеччина проти Сполучених Штатів Америки, 2001).

Питання суб'єктності міжнародних неурядових організацій при цьому все ще залишається дискусійним. О.В. Тарасов стверджує, що загалом, міжнародні неурядові організації охоплюються регулюванням міжнародного права, більше того, можуть розглядатися як суб'єкти міжнародного права [210; 211, С. 314-324]. А от на думку О.В. Сачко, міжнародні неурядові організації «все ще не набули загальної правосуб'єктності... проте на регіональному рівні, на рівні Європейського Союзу, вони вже постають як повноцінні суб'єкти міжнародного права» [196]. Це питання детально аналізує В. Лебідь і доходить висновку, що державами не визнається міжнародна правосуб'єктність міжнародних НПО (оскільки досі не прийнято міжнародного документу, який би регулював питання створення, вимоги до організації та визначення їх правового статусу). Тому міжнародні НПО підпадають під різні національні системи права, і потрібен окремий міжнародний документ, який би регулював статус міжнародних НПО [97, С. 104].

Насправді глибоке дослідження цих нюансів, як і всіх міжнародних актів із цього питання, і підходів в науці, виходить за межі нашого дослідження і стосується більше науки міжнародного права. Зазначимо лише, що так чи інакше правовий міжнародних неурядових організацій визначається як міжнародним, так і національним законодавством. В цьому підрозділі нас буде цікавити як статус міжнародних НПО, так і міжнародне регулювання НПО в цілому, тобто певні вимоги, які встановлені до діяльності НПО і які мають діяти в національному праві щодо статусу, діяльності, гарантій і взаємодії із державою. Ми вважаємо, що правове

регулювання статусу і діяльності міжнародних НУО, хоч і не є центральним предметом нашого дослідження може дати певне уявлення про стандарти, які можна запозичувати і використовувати на національному рівні, про проблеми, які існують і які варто враховувати в конституційно-правому регулюванні національних НПО.

Коротко визначимо наш підхід. Можемо стверджувати, що неурядові організації представляють і підтримують інтереси громадянського суспільства і роблять можливим плюралістичне глобальне управління. Таким чином, НПО представляють суспільство в міжнародній системі в епоху глобалізації. Вони сприяють глобальному врядуванню, оскільки беруть участь у законотворчості та процесах імплементації. Більше того, вони можуть протистояти урядам, намагаючись сформулювати спільний міжнародний інтерес, яким нехтує світова спільнота. Чим більше міжнародне право дозволяє НПО брати активну участь у міжнародному правотворчому процесі, тим ближче вони будуть наближатися до набуття статусу правосуб'єктності. Це – як необхідний наслідок – посилить їхню демократичну легітимність під час формулювання інтересів громадянського суспільства.

З кінця 1980-х років НПО взяли на себе набагато більшу роль у розвитку, ніж раніше. Особлива увага, що приділялася НУО в той час, привела до великих обсягів ресурсів допомоги, зусиль з розбудови спроможності НУО розширити свою роботу та в кінцевому підсумку до важливих змін у загальносвітовому мисленні та практиці, включаючи нові ідеї щодо участі, розширення можливостей, гендеру та низки підходів, спрямованих на зменшення бідності, зосереджених на людях. Наприклад, М. Цернеа стверджував, що НУО втілюють в собі філософію, яка визнає центральне місце в політиці розвитку людей, і що це разом з деякими іншими факторами надає їм порівняльних переваг над державним управлінням [235].

На міжнародному рівні неурядові правозахисні організації у сфері просування та захисту прав людини виконували – і продовжують виконувати

– значну кількість ролей та **функцій**. Можна виділити такі функції, які вони виконують. Такі функції, до речі, *mutatis mutandis*, можна екстраполювати і на діяльність національних НПО.

Встановлення «порядку денного». І в історичному, і в сучасному періоді НПО відігравали головну роль у просуванні питань щодо дій у міжнародному «порядку денному». Як вказав Кофі Анан у своєму зверненні до Форуму неурядових організацій, НПО відігравали головну роль у включенні рабства в міжнародний «порядок денний» [261]. Видатними серед них були два попередники лондонської громадської організації, яка тепер називається «Анти рабство: Товариство проти рабства», засноване в 1838 році, і Товариство захисту аборигенів, засноване в 1837 році. Так само захист поранених на полі бою, що призвело до опрацювання всього корпусу гуманітарного права, був задуманий і сформований Міжнародним комітетом Червоного Хреста, а згодом і рухом Червоного Хреста. Крім того, правозахисні організації сприяли включенню переліку прав людини та механізму їх захисту до Статуту Організації Об'єднаних Націй.

Розробка законодавства. Під час переговорів 1994-1996 рр. у робочій групі відкритого типу, яка створена для перегляду резолюції 1296 ECOSOC (XLIV), яка регламентувала співвідношення НПО та Організації Об'єднаних Націй. Ряд урядів хотіли зрозуміти різницю між представниками уряду та представниками НПО . Таким чином, вони наполягали на дотриманні принципу, що, хоча НПО мають право робити заяви та розповсюджувати повідомлення відповідно до встановлених процедур, «вони не можуть брати участь у переговорах». На думку цих урядів: «Прийняття рішень - це право, яке належить лише державам-членам» (резолюція ЕКОСОС 1996/31, п. 50 - перегляд резолюції 1296 (XLIV)) [259]. З правової точки зору це може бути правильними. В останні роки, однак, НПО відігравали важливу роль у складанні міжнародних договорів та/або декларацій, а також у складанні програми дій, що з'явилися на світових конференціях 1990-х. Канадський уряд, пояснюючи свою позицію щодо цієї резолюції, зазначив: «Положення в

пункті 50 стосується лише прямих міждержавних переговорів. НПО можуть і повинні сприяти переговорам, і це положення ні в якому разі не слід тлумачити як більш обмежувальне, ніж привілейоване».

Виявлення фактів та аналіз. Мабуть, найважливіша функція, яку виконують НПО у захисті та просуванні прав людини, - це збирання, оцінювання та поширення інформації. У той час як виявлення фактів міждержавних організацій за останні десятиліття досить різко зросло – сьогодні це понад 30 тематичних та географічних механізмів Комісії з прав людини (спеціальних доповідачів, спеціальних представників, незалежних експертів чи робочих груп), шість договірних органів, які регулярно переглядають звіти держав-учасниць, а також, на місцях, офіси Верховного комісара з прав людини в більш ніж 20 країнах - все-таки зрозуміло, що міждержавний механізм захисту прав людини зупиниться, якби його не «годували» встановлення фактів правозахисних неурядових організацій. Дієго Гарсія-Саян висловив це так: Робоча група ООН з примусових зникнень разом з багатьма міжурядовими організаціями в основному покладається на НПО, а не на самі уряди. НПО надають Групі інформацію, тиснуть на неї та вимагають результатів. Це стосується всіх спеціалізованих груп ООН [248, Р. 38-39].

Свідчення, донос або мобілізація сорому. Існує безліч тактик, які можна застосовувати в різних ситуаціях: видання прес-релізів та проведення прес-кампаній; публікація звітів та їх поширення, особливо серед політиків; використання релігійної мережі для «свідчення»; проведення демонстрацій, мітингів; організація народних трибуналів, на яких свідки свідчать про порушення; доноси через відео, фільми, популярну музику чи театр; свідчення перед урядовими або міждержавними органами; використання факс-мереж; і останнє, використовуючи електронну пошту та всесвітню павутину для поширення інформації в усьому світі.

Використання всіх цих тактик покладається на сподівання, що, піддаючи порушення жорстоким відблискам громадської думки, можна

досягти однієї з декількох цілей: уряд може припиняти порушення; внутрішня опозиція може бути використана для дестабілізації режиму, що порушує права; та/або міжнародна опозиція може призвести до тиску та, можливо, відкритих санкцій проти уряду, що порушує право.

Міжнародна солідарність та підтримка правозахисників. Розроблена стратегія міжнародної солідарності та гуманітарної допомоги для забезпечення захисту жертв та потенційних жертв в умовах репресивних режимів, особливо захисту прав людини, які перебувають під загрозою на передових лініях боротьби за права людини. Це включало широкий спектр тактик. Одна з них – тактика «усиновлення» Amnesty International, яка стосується груп Amnesty International, які обирають конкретних політичних в'язнів та проводять агітацію за їх звільнення, іноді роками. Друга – "Мережі термінових дій", також запроваджена Amnesty, і зараз широко використовується багатьма НПО (включаючи церкви, профспілки та професійні асоціації), які організують сотні людей у всьому світі, готові негайно реагувати (електронною поштою чи факсом) для запобігання катуванню, зникненню, застосуванню смертної кари та, останнім часом, насильству над жінками. Деякі спеціальні доповідачі Організації Об'єднаних Націй вживають заходів на базі цих об'єднань, негайно звертаючись до уряду для запиту інформації про цю справу. Третя тактика - «супровід», розроблений Міжнародними бригадами миру для вирішення особливо небезпечних ситуацій. Він передбачає надання цілодобової «охорони тіла» правозахисникам у зоні ризику у формі закордонного супутника, озброєного лише камерою, яка живе з захисником і всюди їздить із захисником. Піонером в Сальвадорі та Шрі-Ланці було обґрунтовано передумову таких дій, що влада (військова, воєнізована чи цивільна) має меншу ймовірність вбити чи викрасти активіста під відблиском такого міжнародного контролю.

Освіта. Шоста функція, що набула особливої актуальності для суспільств, що переходять від авторитарного чи диктаторського до демократичного правління, але важлива для всіх суспільств, – це освіта з

прав людини. Особи та громади не можуть адекватно захищати свої права, якщо вони їх не знають. Більше того, особи, які займають владні посади, зокрема, в армії, поліції та тюремні службовці, а також урядові чиновники та парламентарі повинні дізнатися, що існують обмеження в їх владі і що вони не можуть зловживати іншими в силу свого становища. Суддів та адвокатів потрібно проінформувати про права людини, щоб система правосуддя була міцно обґрунтована верховенством закону. І це завдання покладається на НПО.

Дотримання принципу відкритості політичної системи. Кінцева функція, яку виконують НПО у просуванні та захисті прав людини, є тією, яку часто не обговорюють, але яка є критичною, а саме: НПО підтримують політичну систему відкритою для інших елементів громадянського суспільства. Працюючи за свободу асоціацій, свободу думок, свободу вираження поглядів та свободу зібрань, громадські організації з прав людини дають можливість громадянському суспільству функціонувати; вони створюють політичний простір для демократичних сил і, відповідно, для демократії.

На міжнародному рівні регулювання **підзвітності і відповідальності** дуже обмежене: Резолюція ECOSOC 1996/31 від 25 липня 1996 року про консультативні відносини між Організацією Об'єднаних Націй та неурядовими організаціями вимагає звіти від таких НУО, які мають консультативний статус, кожні чотири роки. В іншому випадку їхній статус участі може бути призупинений або вилучений, і СОЕ застосовує подібну систему. Проте повний режим міжнародної відповідальності за дії НУО відсутній [265].

Що стосується відповідальності неурядових організацій, то такі випадки, як інцидент Brent Spar у 1995 році, викликають серйозні запитання. У цьому конкретному випадку Greenpeace діяв на основі невірної інформації і стверджував, що скидання нафти з платформи Shell у Північне море становить екологічну загрозу для регіону. Ця кампанія призвела до бойкоту

багатьох продуктів Shell, що мало серйозний фінансовий вплив на підприємство. Таким чином, питання відповідальності є принциповим.

Тут варто, до речі, згадати Хартію загальної відповідальності міжнародних неурядових організацій (The Accountability Charter) [262]. Йдеться про документ в рамках «Accountable Now» – глобальної платформи, заснованої у 2008 році групою незалежних некомерційних організацій, яка покликана сприяти підзвітності та прозорості організацій громадянського суспільства, а також спілкуванню із зацікавленими сторонами та їх ефективності. Таким чином, питання відповідальності вкрай актуальним. І не менш актуальним воно є і на національному рівні.

В аспекті досвіду конкретних країн, то, безумовно, нам цікаві країни ЄС, набуття членства у якому є задеклароване в Конституції прагнення і мета України. Більше того, висвітлення місця таких інститутів громадянського суспільства, як НПО в країнах ЄС є ще більш важливим, оскільки з червня 2022 року Україна набула статусу кандидата у члени Європейського Союзу. Крім того, з поданням заявки на набуття членства у НАТО (вересень 2022 року) важливим видається вартій уваги досвід США як країни сталої демократії і країни-лідера Північно-Атлантичного альянсу.

Важливу роль відіграє Угода про партнерство і співробітництво між Україною і ЄС. Вона визначає, що важливою умовою для зміцнення економічних зв'язків між Україною та ЄС [220].

Тут важливо зробити наголос на один термінологічний нюанс. В зарубіжних країнах активно використовується термін «неурядові організації». Саме термін «неурядові правозахисні організації» винесений в назву нашого дослідження.

Як зазначає І.І. Сибіга, термін «неурядова організація» (non-governmental organisations) є більш поширеним на заході [198, С. 229]. При цьому І.І. Сибіга на основі вивчення західних доктринальних і нормативних джерел звертає увагу на те, що для «англомовних авторів є очевидним вплив на

неурядових організацій на політичний процес та державне управління» [197, С. 127].

Саме термін «неурядова організація», дійсно, вживається у актах, ухвалений на регіональному рівні в Європі [207, С. 82] і в світі, на рівні міжнародного права. Статус НУО визначений Рекомендацією Ради Європи CM/Rec (2007) 14 щодо правового статусу неурядових організацій в Європі та Фундаментальними принципами щодо статусу неурядових організацій в Європі (Страсбург, 5 липня 2002 року).

Демократизація багатьох європейських держав відбулася набагато раніше, ніж у деяких інших частинах світу, що дало змогу забезпечити сталий розвиток структур громадянського суспільства. На відміну від інших регіонів світу, інститут громадянського суспільства традиційно відомий в Європі і користується широким визнанням і розумною свободою дій. Тим не менш, не слід ігнорувати, що ця свобода дій також зазнавала обмежень у європейських державах, особливо протягом останніх кількох років, не лише в країнах, де розвинулися більш авторитарні структури, а й у класичних західноєвропейських демократіях.

Можна відзначити, що в Європі значну увагу приділяють формуванню стандартів взаємодії об'єднань громадян і держави. Так, зокрема, йдеться про вироблення ряду документів, зокрема, можемо навести Рекомендації щодо сприяння більш ефективної участі об'єднань громадян у процесах прийняття державних рішень від учасників Форуму громадянського суспільства для презентації на Додатковій нараді ОБСЄ з питань людського виміру м. Відень, 15-16 квітня 2015 р [58, С. 205-213]. Також вартий уваги Кодекс кращих практик участі громадськості у процесі прийняття рішення (Ухвалений на Конференції міжнародних неурядових організацій Ради Європи 1 жовтня 2009 року) [70].

Обов'язково треба згадати Європейську конвенцію про визнання правосуб'єктності міжнародних неурядових організацій (24 квітня 1986 року)

[245]. В «Європейській конвенції про визнання правосуб'єктності міжнародних організацій» серед інститутів громадянського суспільства виділяють саме поняття «неурядові організації», розуміючи його саме як визначальну інституцію громадянського суспільства в країні.

Нормативне регулювання, яке діє на рівні самого ЄС дуже багатоаспектне. Розглянемо лише один досить показовий момент – можливостей НПО у зв'язку із реалізацією права на доступ до публічної інформації.

Сьогодні Україна, як потенційний член Європейського Союзу може й повинна імплементувати досвід в цих сферах із ЄС. Так, в ЄС, інформація щодо діяльності Європейського парламенту, Комісії та Ради Європи.

На нашу думку, роль та місце НПО в сфері доступу до інформації в Україні варто впроваджувати з урахуванням наведених нижче положень Європейського Союзу.

Протягом кількох років глави країн ЄС наголошували на необхідності підвищення прозорості в роботі інституцій Союзу. Загальновизнано, що відкритість дозволяє громадянам брати більш активну участь у процесі прийняття рішень і гарантує, що адміністрація користуватиметься більшою легітимністю, і буде більш ефективною та підзвітною перед мешканцями.

Інституції ЄС намагалися врегулювати доступ до документів, які вони видавали, що призвело до створення трьох різних законодавчих актів, що стосуються доступу до бази кожної інституції окремо.

Зрештою, у 1997 році Амстердамський договір забезпечив правову основу для створення єдиних правил доступу до документів Європейського парламенту, Ради та Комісії. Майже п'ять років пішло на прийняття положення про доступ до документів. Благородна ідея про те, що відкритість сприяє зміцненню демократії та поваги до основних прав, призвела до підвищення рівня прозорості процесу прийняття рішень.

Доступ до документів забезпечується: 1) створенням державних реєстрів інституцій ЄС; 2) відповідними положеннями процедурних правил ЄС; 3) застосуванням Положення про доступ до документів.

Будь-який громадянин Союзу та будь-яка фізична чи юридична особа, яка проживає або має зареєстрований офіс у державі-члені, має право доступу до документів ЄП, Ради та ЄС. Будь-яка фізична або юридична особа, яка не проживає або не має зареєстрованого офісу в державі-члені, також може подати запит на доступ до таких документів.

Особи можуть отримати доступ до всіх документів, які зберігає інституція, тобто документів, складених або отриманих нею, у всіх сферах діяльності Європейського Союзу. Також можна отримати доступ до конфіденційних документів, які стосуються захисту важливих інтересів ЄС або його держав-членів, що пов'язані з громадською безпекою, обороною, військовими та кримінальними справами.

Публічний поступ до документів трьох інституцій регулюється Регламентом про публічний доступ до документів Європейського Парламенту, Ради та Комісії. Прийнятий у 2001 році, він і далі залишається впливовим законодавчим актом.

У ньому зазначається, що ширший доступ до документів має бути наданий у випадках, коли інституції діють у межах своєї законодавчої правоздатності, в тому числі на підставі делегованих повноважень. При цьому ефективність процесу прийняття рішень інституціями повинна бути збережена. Такі документи повинні бути максимально доступними для безпосереднього доступу.

Право доступу також поширюється на документи, що стосуються спільної зовнішньої та безпекової політики, а також поліцейського співробітництва і співпрацю судових органів у кримінальних справах. Усі агенції, створені інституціями, повинні застосовувати принципи, викладені в Регламенті, змінюючи свої правила розгляду справ (або скасовуючи їх).

Європейський парламент, Рада та Комісія повинні надавати доступ до документів, які складають їхні інституції, та документів, які вони отримують. Однак держава-член може попросити Комісію чи Раду не надавати доступ до документів, автором яких є ця країна, без надання попередньої згоди третім сторонам.

Основними положеннями Регламенту є:

- Ширший доступ до документів має бути наданий у випадках, коли інституції діють у межах своєї законодавчої правоздатності, в тому числі на підставі делегованих повноважень, водночас зберігаючи ефективність процесу прийняття рішень установами; такі документи повинні бути максимально доступними для безпосереднього доступу;
- Право доступу також поширюється на документи, що стосуються спільної зовнішньої та безпекової політики, а також поліцейського співробітництва і співпрацю судових органів у кримінальних справах;
- Усі агенції, створені інституціями, повинні застосовувати принципи, викладені в Регламенті, змінюючи свої правила розгляду справ (або скасовуючи їх);
- Європейський парламент, Рада та Комісія повинні надавати доступ не тільки до документів, які складають їхні інституції, а ще й до документів, які вони отримують – однак держава-член може попросити Комісію чи Раду не надавати доступ до документів, автором яких є ця країна, без надання попередньої згоди третім сторонам;
- Кожна заява на доступ до документа має бути негайно розглянута, а підтвердження про отримання надіслано заявнику. Інституція має 15 робочих днів на те, щоб надати доступ до документа або вказати причини повної або часткової відмови [243].

Оскільки термін для надання відповіді є дуже короткими, Регламентом також передбачено можливість продовжити його на 15 робочих днів. Заявник може подати так звану підтверджувальну заяву, де його запит буде розглянуто вдруге. У разі подальшої відмови у доступі інституція

зобов'язана повідомити заявника про доступні засоби правового захисту – направити справу на розгляд до Суду ЄС або звернутися зі скаргою до Європейського омбудсмена.

Якщо будь-яка інституція володіє документами, які належать третій стороні, то перш ніж надати доступ, вона зобов'язана проконсультуватися з третьою стороною, щоб визначити, чи можливо застосувати якісь винятки.

Таким чином, НПО займають місце на інформаційному просторі не менш ніж ЗМІ, забезпечуючи як себе, так і громадян документами щодо роботи органів державної влади.

І.О. Грицай виокремлює як спільні риси українських НПО з аналогічними організаціями країн ЄС, так і відмінні. Серед відмінностей вчена називає, зокрема, те, що «фінансування діяльності європейських НПО має диверсифікований характер і здійснюється як урядом, так і спонсорськими бізнесовими структурами, членськими та благодійними внесками, в той час як діяльність українських НПО фінансується головним чином донорськими програмами НПО зарубіжних країн за незначної участі державних органів та громадян-членів НПО» [25, С. 81-82].

Дійсно, в цілому, фінансове становище європейських громадянських суспільств є відносно непоганим, але між окремими країнами існують великі відмінності. Також варто усвідомлювати той факт, що численні суб'єкти громадянського суспільства, незважаючи на системно нестабільну ситуацію, загалом не мають можливості отримувати дохід через деякі форми господарської діяльності. Пожертви часто надходять нерегулярно, а державні контракти та субсидії не є варіантом для багатьох організацій з фундаментальних або об'єктивних причин.

Д.Мазурок, проаналізувавши діяльність ряду НПО в Україні, дійшов висновку про те, що «вони отримують підтримку від 54 різних іноземних урядів, фондів та організацій» [111]. Це Агентство США з міжнародного розвитку (USAID), Норвезька рада у справах біженців (NRC), Міжнародний фонд “Відродження”, Рада Європи, ряд посольств іноземних держав тощо.

При цьому, зачіпаючи питання саме державного фінансування Ю.Лебедева наголошує на нейтральності НПО [96, С. 64]. До речі, в Україні існує дискусія щодо можливості державного фінансування НПО. Так, І.Т. Темех допускає державне фінансування лише у виняткових випадках [214, С. 85].

На наш погляд, варто погодитися із І.О. Грицай [25, С. 79-81], яка пропонує використовувати позитивний зарубіжний досвід і не обмежувати фінансування НПО. Водночас, як на нас, не маючи формальних обмежень, НПО завжди мають співміряти можливості отримання державного фінансування із принципом нейтральності. Проте це більше питання політики самої НПО, а не законодавчого обмеження.

Один із важливих аспектів, які тягне державна підтримка – більш прискіпливий контроль держави за діяльністю НПО, що включає як перевірку перед отримання державного фінансування, так і після його отримання. Це цілком закономірно і це якраз і може бути для НПО дискомфортним. Саме цей аспект зачіпається Фундаментальних принципах щодо статусу неурядових організацій в Європі (прийнято учасниками багатосторонньої зустрічі, організованої Радою Європи 5 липня 2002 року), п. 62-65. Йдеться про право суспільства засновувати свою підтримку на чітких і зрозумілих критеріях, а також перевіряти відповідні організації.

В плані фінансування можна також згадати висновок Ю.Лебедевої, яка наголошує на негативній практиці ряду держав (Алжир, Бахрейн, Білорусь, Іран), законодавство яких забороняє або робить неможливим будь-яке іноземне фінансування, що ставить під загрозу їх працездатність, а іноді навіть і саме їхнє існування [96, С. 63]. Тут не можна не згадати драконівське законодавство про іноземних агентів, яке вже багато років діє в РФ, спробу прийняття таких законів у Грузії (у 2023 році, проєкт закону "Про прозорість іноземного впливу" [50]) тощо. Ці практики однозначно не є такими, які варто наслідувати, вони скоріше підлягають засудженню як такі, що

спотворюють ідею демократії і є кроком у формуванні недемократичних режимів.

В плані конституційності відповідних положень по аналогії варто згадати Рішення КСУ від 6 червня 2019 року № 3-р/2019. В цьому рішенні є декілька фундаментальних позицій. По-перше, КСУ позитивно оцінив практику «залучення інститутів громадянського суспільства, їх представників до виконання певних функцій держави». По-друге, і, мабуть, головне: «заходи фінансового контролю за діяльністю об'єднань громадян та їх членів, які не здійснюють публічних владних повноважень або не фінансуються за рахунок коштів Державного бюджету України чи місцевих бюджетів, не можуть бути надмірними та такими, що непропорційно обмежують свободу політичної та громадської діяльності, нівелюють сутність права громадян на свободу об'єднань.» [188]. Хоч мова йшла про антикорупційних активістів, відповідні думки цілком можуть бути поширені і на НПО, а також на їх представників (членів).

Крім того, як вказують К.В. Павлюк, І.В. Іголкін «в країнах Європи ставлення держави до взаємодії з інститутами громадянського суспільства неоднозначне. Якщо діяльність зазначених інститутів вписується в політику, яку проводить держава, то вони підтримуються, якщо ні – то створюються умови, що перешкоджають зростанню активності громадян» [140, С. 421].

Як і з іншими міжурядовими організаціями, робочі відносини ЄС (і так самої Ради Європи) з правозахисними та наглядовими організаціями кращі, ніж у національних урядів. Це пов'язано з тим, що такі організації надають ЄС інформацію, яка відрізняється від тієї, яку надають уряди його держав-членів. З іншого боку, міжурядові організації ухиляються від співпраці з постачальниками послуг із громадянським суспільством, прагнучи натомість покладатися на комерційні організації та побоюючись викривлення конкуренції. Для порівняння, національні уряди, які до певної міри завжди з підозрою ставляться до адвокатів, цінують послуги, які пропонують постачальники громадянського суспільства, які часто є ефективнішими та

дешевшими завдяки прихильності волонтерів. Фундаментальний інтерес ЄС до громадянського суспільства також можна побачити, наприклад, в установчих контрактах Європейської економічної зони (ЄЕЗ), підписаних з Ісландією, Ліхтенштейном та Норвегією, згідно з якими ці країни не лише зобов'язані вносити фіксовану суму. зменшити соціальну та економічну диспропорцію в Європі, але також пообіцяли зробити це шляхом просування громадянського суспільства у 15 країнах.

З юридичної точки зору, робота громадянського суспільства базується на основних правах, гарантованих конституцією, а також на свободі вираження поглядів, зборів та асоціацій. Наприклад у Сербії, закон про асоціації, прийнятий у 2009 році, дозволяє НПО подавати заявки на державні гранти, не долаючи занадто багато бюрократичних перешкод. Практика показує, що ці привілеї, однак, значною мірою обмежені організаціями, які не критично ставляться до влади. В цілому програми фінансування Сербії демонструють лише обмежену ступінь прозорості, багато важливих політичних рішень підлягають впливу олігархічних структур.

На відміну від податкової бази в інших країнах, не існує жодної форми податкової знижки для приватних громадян при підтримці НПО. Підприємства можуть лише перераховувати до 5 % податку на прибуток у вигляді пожертви певним суб'єктам громадянського суспільства. Цю модель оподаткування можна розглядати як систематичну дискримінацію політично активних НПО у Сербії, оскільки їм не дозволено отримувати будь-які пожертви від компаній. У той час як організації що діють наприклад у сфері охорони здоров'я, освіти та спорту, виграють від цього методу, а ті, які відстоюють політичні та правові питання, виключені з такої підтримки. Пожертвування НГО, які працюють у сфері культури, дозволені лише після того, як вони пройшли перевірку Міністерством культури. Таким чином, більшість політично активних НПО залежать від підтримки іноземних донорів [254].

Законопроект про посилення поваги до принципів республіки всіма, який зараз розглядається у парламенті Франції, має на меті створити нові зобов'язання для асоціацій та розширити контроль над ними. Експертна рада з законодавства про НПО глибоко стурбована обмеженнями, які були б накладені на здійснення свободи асоціацій у Франції, якби текст був прийнятий у його нинішньому вигляді.

Першою причиною для занепокоєння є плановане впровадження механізму моніторингу іноземного фінансування асоціацій. У цьому відношенні Рекомендація СМ/Rec(2007)14 стверджує, що НПО повинні мати право отримувати внески від іншої держави або від багатосторонніх органів. Багато органів Ради Європи застерігали від поширення таких механізмів на континенті. Запровадження такого механізму у Франції, країні перебування організації, послабить ці зусилля, спрямовані на підтримання зв'язку громадянського суспільства із зовнішнім світом. Більше того, подібне запровадження може викликати у суспільних дискусіях шкідливі питання щодо легітимності та лояльності неурядових організацій, які фінансуються іноземними державами. Запропоновані механізми також порушують проблеми необхідності та пропорційності, враховуючи автоматизм контролю, який вони передбачають.

Експертна рада також стурбована розширенням підстав для адміністративного розпуску об'єднань. Він вважає, що в тексті недостатньо визначені повноваження адміністрації, щоб уникнути свавільної ліквідації об'єднань. Аналогічно, переписування положень, які регулюють судовий розпуск асоціацій з ініціативи Комісії з правового забезпечення Сенату, здається, було здійснено без достатнього правового аналізу і призвело до режиму, заснованого на занадто неточних умовах.

Нарешті, Експертна рада занепокоєна планомірним створенням зобов'язання для будь-якого субсидованого органом державної влади об'єднання підписувати «контракт республіканських зобов'язань», яким воно декларує, що зобов'язується, зокрема, дотримуватись громадського порядку

та мінімальні вимоги життя в суспільстві. Таке зобов'язання може перешкодити зацікавленим асоціаціям висловлювати погляди або здійснювати дії, які, хоча і захищені Європейською конвенцією з прав людини, можуть бути сприйняті адміністрацією несприятливо.

На завершення Експертна рада нагадує про істотний внесок асоціацій у соціальну згуртованість та демократичне життя. Вони є важливими для плюралізму, який також ґрунтується на справжньому визнанні та повазі різноманітності та динаміки культурних традицій, етнічних та культурних ідентичностей, релігійних переконань, художніх, літературних та соціально-економічних ідей та концепцій [263].

І.О. Грицай констатує, що за напрямками діяльності НПО країн-членів ЄС, як і в Україні, мають ознаки загальності (універсальності) та вузькопрофільності, проте відрізняються більш розгалуженою структурою [25, С. 79]. Вчена аналізує діяльність таких загальних (універсальних) НПО, як Anti-slavery International (Великобританія), ISHR (Німеччина), Peace Brigades International (Міжнародні об'єднання за мир, Великобританія). Що стосується вузькопрофільних, то варто згадати SOS–Kinderdorf International (Міжнародний дитячий садок), Plan (Великобританія), Medical Women's International Association (Німеччина), Amicidei Bambini (Італія), IUT (Міжнародний союз власників нерухомості та осіб, які винаймають житло, Швеція), World Federation of the Deaf (Всесвітня асоціація глухих, Фінляндія) [25, С. 79-81].

3 серпня 2017 р. в Італії набув чинності новий Кодекс третього сектору. Новий Кодекс є частиною ширшої реформи «третього сектору» — організацій, таких як асоціації, волонтерські організації та благодійні фонди, створені для досягнення загального блага, — яка здійснюється для досягнення цілей повного людського розвитку та можливостей працевлаштування для всі італійці. Новий Кодекс консолідує та спрощує законодавство, що регулює третій сектор.

Третій сектор включає організації, що працюють у різних сферах життя, які пропагують солідарність і плюралізм італійської громади в контексті автономії та співпраці з державними органами. Інші організації третього сектору (*enti del Terzo settore*, або ETSs) є організаціями, які пропагують культуру законності; мир між народами; ненасильство та беззбройна оборона; людські, громадянські, соціальні та політичні права; та права споживачів. Урядові установи; політичні об'єднання; профспілки; а професійні, підприємницькі, комерційні чи промислові асоціації не вважаються частиною третього сектору. За певних обставин релігійні організації також підпадають під дію положень третього сектору. Організації третього сектору повинні займатися виключно некомерційною діяльністю. Кодекс створює обов'язковий єдиний національний реєстр для НПО, а також Раду третього сектору. НПО можуть організовувати заходи зі збору коштів, включаючи заклики до громадськості та отримання спадщини. Розподіл коштів, доходів або інших активів між членами організацій третього сектору заборонено [255].

Звернемося до досвіду США. Сполучені Штати твердо переконані, що для процвітання демократії необхідне міцне громадянське суспільство – незалежно від державного контролю чи участі уряду. З перших днів історії США організації громадянського суспільства відігравали ключову роль у захисті прав людини та просуванні людського прогресу. Громадянське суспільство є джерелом всеохоплюючих ідей, просуваючи все, починаючи від прозорості та вільного вираження поглядів, відмінюючи нерівність та рятуючи наше оточення.

Громадянське суспільство Сполучених Штатів охоплює широкий спектр організацій, які дозволяють людям досягати своїх соціальних, економічних та політичних прагнень, безперешкодно організовуючись відповідно до власних інтересів, потреб та пріоритетів. Ми віддані ідеї, що суспільні інтереси найкраще задовольняються, коли приватні громадяни та

члени громадянського суспільства мають можливість вільно вибирати цілі, організації та справи, які вони підтримують.

Громадянське суспільство – це сукупність громадських організацій, створених громадянами добровільно для просування спільних цілей чи інтересів. Сюди входять незалежні дослідницькі організації з питань державної політики, адвокаційні організації, організації, які захищають права людини та сприяють демократії, гуманітарні організації, приватні фонди та фонди, благодійні фонди, товариства, асоціації та некомерційні корпорації. Він не включає політичні партії.

У Сполучених Штатах діє приблизно 1,5 мільйона неурядових організацій. Законодавство США не забороняє іноземне фінансування неурядових організацій; ані якщо це іноземне фінансування надходить з урядових, ані якщо з неурядових джерел [258].

Серед найбільш впливових і відомих американських НПО можна назвати такі: Фонд захисту дітей (Children's Defense Fund (CDF)); Національна асоціація сприяння розвитку кольорового населення (National Association for the Advancement of Colored People (NAACP)); Центр дій прав людини (Human Rights Action Center); Центр захисту прав людини; Центр для жертв тортур; Центр справедливості та підзвітності; Права людини перш за все; Правозахисна кампанія (HRC); Human Rights Watch; Адвокаційний проект [251; 252].

Висновки до розділу 1

В межах першого розділу дисертаційної роботи ми дійшли таких висновків:

1. Доведено, що НПО є однією з форм об'єднань громадян та, відповідно, інститутів громадянського суспільства. Завдяки своїй діяльності вони виконують завдання громадянського суспільства із дотримання принципів останнього. Їх кількість та якість – це показник розвиненого недержавного сектору правозахисної системи. Ефективне правове

регулювання їх діяльності надасть змогу підвищити рівень правової освіти громадян, суттєво допоможе уряду в забезпеченні законності й підготовці та втіленні соціальних та економічних програм.

2. Вбачається за можливе виділити три напрями інтерпретації громадянського суспільства. До **першого** підходу можна віднести прихильників ліберально-демократичної моделі, центром якої є вільна особистість. По суті йдеться про ліберальну модель і ідею невтручання. у такому розумінні основними елементами громадянського суспільства виступають саме індивіди-громадяни, що беруть у ньому участь та формують його. Водночас за такого підходу ізольованому індивіду самому по собі вкрай важко одноосібно виражати власні погляди і переконання, без належно організованої підтримки та взаємодії інших, ідейно та духовно споріднених членів суспільства. **Другий** підхід до поняття «громадянське суспільство» позначається його розумінням як системи, а як будь-яка система, воно має певну структуру, яку складають її елементи. Розгалуженість сфери регулювання породжує досить різноманітну структуру громадянського суспільства, задля ефективного регулювання кожної окремої сфери. Підхід до громадянського суспільства є досить строкатим, проте в будь-якому разі, відповідно до цього підходу, справа не обмежується окремо взятим індивідом, а скоріше, акцентує увагу на інститутах. Одними із ключових є ті інститути, які утворюються шляхом об'єднання громадян. Свобода об'єднання і є ключовою формою реалізації інституційного прояву громадянського суспільства. Видається більш коректним не включати неінституціоналізовану активність до інститутів громадянського суспільства, натомість вважати саме інститут центральним поняттям. Всі інші аспекти громадянського суспільства можна цілком віднести до вивчення інших гуманітарних наук, а правове регулювання такої активності не пов'язувати саме із ідеєю громадянського суспільства, хоча, безперечно, інститути громадянського суспільства перебувають не у вакуумі, а в суспільній і правовій системі в цілому, і це теж не можна ігнорувати. Що ж стосується

третього підходу, то в рамках нього під громадянським суспільством прийнято розуміти комплекс усіх позадержавних суспільних відносин.

3. Ми вважаємо більш обґрунтованим саме другий підхід. На наш погляд, громадянське суспільство – це об'єднання окремих індивідів за інтересами, що створюють окремі групи, направлені на вирішення поточних питань, і відокремлені від держави. Вказані групи різняться за своїми функціями й компетенціями та складають окремі елементи громадянського суспільства. Крім того, такі групи можуть утворювати законодавчо встановлені інститути у передбаченому законом порядку задля підвищення ефективності власної діяльності. Такими окремими утвореннями виступають неурядові громадські організації у сферах освіти, культури, захисту прав і свобод людини та ін.

4. Щодо конституціоналізації самого поняття «громадянське суспільство», «інститути громадянського суспільства» в науці існують різні точки зору. Існують як прихильники фіксації відповідного поняття чи включення цілого розділу, присвяченого громадянському суспільству до Конституції, так і опоненти такої ідеї. Аналіз конституції зарубіжних країн демонструє наявність згадки про громадянське суспільство аж у 48 конституціях світу. В кожній конституції із перерахованих «громадянське суспільство» вживається в досить різноманітних контекстах, причому із країн «старих демократій» тут присутня лише Ірландія. Багато також країн молодих демократій, але значна частина країн в переліку – із досить сумнівним рівнем демократичності. Ми не вважаємо конституціоналізацію терміна «громадянського суспільства» наріжним каменем конституційних трансформацій і нагальною потребою. Та попри відсутність фіксації терміну «громадянське суспільство» відповідний концепт є цілком доречним для формування офіційної конституційної доктрини. Конституційний Суд України, на жаль, не часто оперує поняттям «громадянське суспільство». Можна навести лише декілька таких рішень, зокрема: Рішення Конституційного Суду України від 13 грудня 2001 року № 18-рп/2001

(справа про молодіжні організації), а також Рішення КСУ від 6 червня 2019 року № 3-р/2019, присвячене конституційності вимозі декларування антикорупційних активістів.

5. Якщо говорити про законодавство, то загальне поняття інститутів громадянського суспільства в Україні довгий час було більше науковою і філософською категорією, але починаючи з 2007 року почало розкриватися на рівні підзаконних актів Уряду. Нині поняття громадянського суспільства або його інститутів розкривається як на законодавчому рівні, так і на рівні різного роду стратегій, затверджених указами Президента.

6. Неурядові громадські організації – це об'єднання індивідів за інтересами з метою прийняття суспільнокорисних рішень та проведення заходів на користь громадянського суспільства. «Неурядові організації» не є синонімом поняттю «громадянське суспільство», проте виражають його інституційний прояв і мають центральне значення в плані правового регулювання. Місце НПО серед усіх нерядових організацій і інститутів громадянського суспільства прямо впливає з основної мети їх діяльності – захисту прав людини в конкретних випадках (ця допомога повинна бути безкоштовною для заявника), громадські розслідування фактів порушень прав людини державними органами. Вони також для виконання своєї мети здійснюють поширення інформації про права людини, правове виховання, аналіз стану з правами людини та іншу діяльність, ключовим формам якої і буде присвячене наше дослідження.

7. Законодавчо встановленого визначення неурядових правозахисних організацій й досі не надано. Їх діяльність також не має якогось спеціалізованого регулювання і охоплюється базовою статтею 36 Основного Закону, а також законодавством в сфері громадських об'єднань (передусім, Закон України «Про громадські об'єднання» від 22.06.2012). У сучасній правовій науці використовуються різні терміни для визначення недержавного об'єднання, діяльність якого спрямована на захист прав його членів чи інших осіб. Такими термінами є «неурядові правозахисні організації», «недержавні

правозахисні організації», «громадські правозахисні об'єднання». Натомість в національному законодавстві України майже не застосовується відповідні терміни. Можна також знайти поодинокі згадки про правозахисників або правозахисну діяльність (Закони "Про забезпечення функціонування української мови як державної" від 25 квітня 2019 року № 2704-VIII, "Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини" від 23 грудня 1997 року № 776/97-ВР, «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 року № 393/96-ВР, Національна стратегія у сфері прав людини (затверджено Указом Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021)).

8. Вважаємо, що НПО в Україні ведуть свою діяльність через реалізацію права на свободу об'єднання і організаційно-правову форму громадських організацій (незважаючи на весь плюралізм форм реалізації права на об'єднання, а також інших інститутів громадянського суспільства і нерядових організацій). На наш погляд, термін «правозахисна організація» стосовно інститутів громадянського суспільства, а не державних органів є досить доречний, він усталений і демонструє вектор діяльності, спрямування. Зрозуміло, що реальними повноваженнями, у тому числі щодо примусу, володіє держава. Та це не означає, що НПО не можуть бути до цього дотичні і використовувати прикметник «правозахисний». Вони мають свою сферу діяльності, і вона має свою значущість і суспільну важливість. Відмова від прикметника «правозахисний» при характеристиці діяльності НПО навряд чи видається доречною і доцільною. Варто завжди пам'ятати про роль громадянського суспільства і те, що тоталітарні режими повністю знищують недержавний правозахисний активізм, а це неприпустимо.

9. Варто говорити про НПО у широкому і вузькому сенсі. У широкому сенсі НПО – це всі форми реалізації права на об'єднання (у тому числі професійні спілки). В рамках широкого підходу до НПО можна також віднести підрозділи міжнародних правозахисних організацій, що діють в Україні і, відповідно, підкоряються їй законам. У вузькому сенсі правозахисні НПО – це лише національні НПО в формі громадських об'єднань.

10. Аргументується позиція, що між волонтерськими організаціями і НПО багато схожого. Неурядові правозахисні організації побудовані на тих же принципах, що й волонтерський рух. Водночас НПО все ж не варто ототожнювати із волонтерськими організаціями.

11. Кваліфікація організації як правозахисної може здійснюватися за сукупністю ознак, центральними з яких є самопозиціонування організації як правозахисної в назві і закріплення правозахисту як головного предмету (напрямку) діяльності (завдання, мета) в статуті. Сформульовано таке визначення НПО – це недержавне, некомерційне і неполітичне офіційно зареєстроване громадське об'єднання, основною метою якої є правозахисна діяльність.

12. На сьогодні в Україні існує досить велика кількість неурядових правозахисних організацій в тому числі й у вигляді громадських об'єднань представників юридичної професії. Об'єктивно їх діяльність спрямована на підвищення ролі, яку мають відігравати в суспільному житті країни як неурядові правозахисні організації, так і представники юридичної професії. Участь юристів у професійних громадських організаціях дає їм змогу тісно співпрацювати з органами державної влади, брати участь у розробці й реалізації державної правової політики і таким чином сприяти не лише розвитку громадянського суспільства, а й ефективному функціонуванню всієї політичної системи завдяки експертній думці. Водночас ми би не ототожнювали правозахисників виключно із юристами, а громадські правозахисні організації із професійно-правничими громадськими об'єднаннями.

13. Проаналізовано функції, напрями діяльності, а також форми роботи (форми діяльності), принципи, права і обов'язки НПО, які наводяться в літературі. Доводиться, що відповідні функції, напрями діяльності, принципи, права і обов'язки мають особливо практичний сенс, якщо вони отримують свою формалізацію (а не лише догматично-теоретичну систематизацію знань і на науковому рівні і статутних документів).

виокремлення правозахисних організацій на рівні спеціального закону «Про правозахисні організації» або «Про правозахисну діяльність», де би врегульовувався їх статус, права, механізми взаємодії із органами державної влади, а також гарантії і особливий захист, могло би бути кроком вперед. Ідея окремого закону – є ключовою в плані встановлення принципово нового підходу, який, на наше глибоке переконання, повинен знайти своє відображення в правовому регулюванні. При цьому ми не підтримуємо ідею закріпити в законодавстві положення про координаційну раду (спілку), яка формується з представників правозахисних громадських організацій як потенційно неконституційну.

14. До різновидів НПО, на нашу думку, належать: 1) за статусом: міжнародні та національні. При цьому в рамках науки конституційного права, як правило, досліджуються національні інститути громадянського суспільства, а діяльність міжнародних інститутів – охоплюється регулюванням галузі і вивченням науки міжнародного гуманітарного права. Саме національні НПО діють в рамках правової форми громадських об'єднань; 2) залежно від сфери їх діяльності: універсальні і спеціалізовані НПО. Вважаємо, що універсальні НПО характеризуються тим, що вони будують свою діяльність на основі закону України «Про громадські об'єднання» та не мають на меті захищати права певної групи населення. Тобто їх діяльність стосується захисту будь-якої людини. Натомість спеціалізовані НПО створюються з метою захисту окремих осіб. До спеціалізованих НПО можна віднести також організації, які захищають осіб з інвалідністю, споживачів тощо. На наш погляд, виокремлення таких НПО, як діяльність адвокатури чи нотаріату суперечить природі НПО як громадського об'єднання. Класифікації ж НПО за територією, на яку поширюється діяльність НПО в середині держави, і виокремлення у зв'язку з цим локальних НПО, вважаємо недоцільним, оскільки якихось власне юридичних відмінностей між локальними і нелокальними, по суті, немає і всі НПО мають право здійснювати діяльність на території України. Формальна

відмінність присутня у випадку набуття статусу НПО як всеукраїнської, в такому випадку можливий поділ на всеукраїнські і ті, що не мають такого статусу, та в цьому випадку маю значення виключно кількість від кормлених підрозділів і звернення з відповідною заявою для отримання статусу всеукраїнського громадської організації. Вважаємо за доцільне виокремлення тих НПО, діяльність яких стосується захисту прав людини під час війни, за певними типами, а саме: організації, що займаються захистом прав та інтересів внутрішньо переміщених осіб та інших осіб, що постраждали від збройної агресії проти України; організації, що здійснюють збір та документування воєнних злочинів, а також злочинів проти людяності, вчинених у ході російсько-української війни; організації, що здійснюють захист прав та інтересів військовослужбовців і членів їх сімей; організації, які займаються питаннями деокупації та реінтеграції захоплених територій України (зокрема Сходу та Криму).

15. Проаналізувавши досвід країн ЄС і США, маємо змогу стверджувати, що НПО є одним із структурних елементів громадянського суспільства загалом. Західний досвід діяльності НПО являє приклад ефективного діалогу громадянського суспільства і публічної влади, цей досвід є може бути використаний для реформування правового регулювання діяльності НПО в Україні.

16. Сьогодні в рамках глобалізаційних процесів інтеграція міждержавних утворень лише збільшується. В контексті правового статусу і регулювання на міжнародному рівні не можна не згадати також Декларацію про правозахисників (Декларація про права і обов'язки окремих осіб, груп і органів суспільства сприяти і захищати загальноприйняті права людини і основні свободи), яка прийнята Генеральною Асамблеєю в її резолюції 53/144 (9 грудня 1998 р.). Вартими уваги є також Паризькі принципи щодо статусу національних установ, які займаються заохоченням і захистом прав людини 1991 року. варто, до речі, згадати Хартію загальної відповідальності міжнародних неурядових організацій (The Accountability Charter) – документ

в рамках «Accountable Now» – глобальної платформи, заснованої у 2008 році групою незалежних некомерційних організацій, яка покликана сприяти підзвітності та прозорості організацій громадянського суспільства, а також спілкуванню із зацікавленими сторонами та їх ефективності. Що стосується питання про правовий статус неурядових організацій за міжнародним правом, то це питання досить дискусійне. Так чи інакше правовий міжнародних неурядових організацій визначається як міжнародним, так і національним законодавством. В Україні останніми роками діяльність міжнародних НПО суттєво зросла, не в останню чергу, через російську збройну агресію проти України. Крім того, нам цікавий досвід інших країн із їх регулюванням діяльності НПО і проблемами, які там виникають.

17. На міжнародному рівні неурядові правозахисні організації у сфері просування та захисту прав людини виконували – і продовжують виконувати – значну кількість ролей та функцій. Можна виділити такі функції, які вони виконують. Такі функції, до речі, *mutatis mutandis*, можна екстраполювати і на діяльність національних НПО: встановлення «порядку денного», розробка законодавства, виявлення фактів та аналіз, свідчення, донос або мобілізація сорому, міжнародна солідарність та підтримка правозахисників, освіта, дотримання принципу відкритості політичної системи.

18. Статус НУО визначений Рекомендацією Ради Європи CM/Rec (2007) 14 щодо правового статусу неурядових організацій в Європі та Фундаментальними принципами щодо статусу неурядових організацій в Європі (Страсбург, 5 липня 2002 року). В Європі значну увагу приділяють формуванню стандартів взаємодії об'єднань громадян і держави. Так, зокрема, йдеться про вироблення ряду документів, зокрема, Рекомендації щодо сприяння більш ефективної участі об'єднань громадян у процесах прийняття державних рішень від учасників Форуму громадянського суспільства для презентації на Додатковій нараді ОБСЄ з питань людського виміру м. Відень, 15-16 квітня 2015 р. Також вартий уваги Кодекс кращих

практик участі громадськості у процесі прийняття рішення (Ухвалений на Конференції міжнародних неурядових організацій Ради Європи 1 жовтня 2009 року). Обов'язково треба згадати Європейську конвенцію про визнання правосуб'єктності міжнародних неурядових організацій (24 квітня 1986 року).

19. Не маючи формальних обмежень, НПО завжди мають співміряти можливості отримання державного фінансування із принципом нейтральності. Проте це більше питання політики самої НПО, а не законодавчого обмеження. Один із важливих аспектів, які тягне державна підтримка – більш прискіпливий контроль держави за діяльністю НПО, що включає як перевірку перед отримання державного фінансування, так і після його отримання. Це цілком закономірно і це якраз і може бути для НПО дискомфортним. Йдеться про право суспільства засновувати свою підтримку на чітких і зрозумілих критеріях, а також перевіряти відповідні організації (Фундаментальні принципи щодо статусу неурядових організацій в Європі (прийнято учасниками багатосторонньої зустрічі, організованої Радою Європи 5 липня 2002 року), п. 62-65).

20. Практики обмеження діяльності інститутів громадянського суспільства і, зокрема, НПО, що стосуються визнання їх іноземними агентами, в недемократичних країнах, однозначно не є такими, які варто наслідувати, вони скоріше підлягають засудженню як такі, що спотворюють ідею демократії і є кроком у формуванні недемократичних режимів. В плані конституційності відповідних положень по аналогії варто згадати Рішення КСУ від 6 червня 2019 року № 3-р/2019 щодо декларування антикорупційними активістами, в якому Суд зайняв позицію підтримки і захисту інститутів громадянського суспільства. Хоч мова йшла про антикорупційних активістів, відповідні думки цілком можуть бути поширені і на НПО, а також на їх представників (членів).

РОЗДІЛ 2

ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ ФОРМ ДІЯЛЬНОСТІ НЕУРЯДОВИХ (ГРОМАДСЬКИХ) ПРАВОЗАХИСНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ

2.1. Загальна характеристика форм діяльності неурядових (громадських) правозахисних організацій

Після дослідження поняття, функцій, принципів, класифікації НПО, а також зарубіжного досвіду, важливо розглянути як саме НПО здійснюють захист прав людини, співпрацюють з різними міжнародними та національними органами влади та окремі випадки захисту прав людини такими організаціями. Дослідження проблем захисту прав людини НПО є важливим для вдосконалення конституційного законодавства в частині захисту прав людини.

Відповідно до ст. 3 Конституції України саме людина, її життя і здоров'я, честь та гідність, недоторканність та безпека визнаються найвищими соціальними цінностями. А права і свободи, які має людина, визначають зміст та спрямованість діяльності самої держави. Головний обов'язок держави полягає в утвердженні та забезпеченні прав та свобод людини [76].

Із цього положення слідує, що держава керується правами людини й повинна їх беззаперечно поважати, підтримувати та забезпечувати. І саме тут на допомогу державі приходять різні неурядові правозахисні організації. Вони є незалежними організаціями, які об'єктивно висвітлюють проблеми захисту прав людини й допомагають знайти шляхи їх вирішення.

Для розуміння специфіки здійснення правозахисної діяльності НПО важливе значення відіграє те, як цей процес розуміють представників таких НПО. Ми вже згадували відомого і авторитетного правозахисника Євгена Захарова і його дослідження «Що таке правозахист? Завдання, функції, права і принципи діяльності правозахисних організацій» [52], яке він зробив при

обґрунтуванні необхідності прийняття проекту спеціального Закону «Про громадські правозахисні організації». Разом із цим, незважаючи на досить конструктивний підхід, висловлений правозахисником, ми пропонуємо власний перелік форм діяльності правозахисних НПО, виходячи із нинішньої ситуації, тим більше, що із часу дослідження Євгена Захарова минуло більше 20 років. Також варто згадати дослідження І.Т. Темех, який називає власний перелік форм реалізації функцій НПО. Ми звертаємо увагу на розмежування у вченого професійно-юридичних та інших засобів [213, С. 11]. Нам в подальшому будуть цікаві саме т.з. професійно-юридичні засоби.

Н.Пархоменко оперує такими формами діяльності НПО, а саме: підготовка та публікація різноманітних матеріалів щодо стану захисту прав людини, пропаганда міжнародних документів з прав людини, аналіз національного законодавства на предмет його відповідності міжнародним стандартам прав людини, експертиза нормативно-правових актів, робота у спільних робочих групах владних органів, проведення конференцій, семінарів, надання персональної або колективної правової допомоги як окремим громадянам, так і їх об'єднанням [142, С. 121].

Фахівці також включають до видів діяльності та стратегій, які сприяють дотриманню прав людини, і що використовуються неурядовими організаціями такі: освіту, моніторинг, дослідження та документування прав людини, встановлення стандартів і процедур, адвокацію та лобіювання та сприяння процесу демократизації та розвитку [249].

Наведені вище переліки, а також думки, висловлені Є. Захаровим, ми беремо в основу для виокремлення власного підходу. На нашу думку, правозахисні НПО здійснюють захист прав людини через окремі форми своєї діяльності, зокрема:

- 1) **судовий захист** прав людини шляхом залучення у судовий процесі в національних судах або в рамках Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ);

- 2) **співпрацю** (взаємодію) з міжнародними структурами і національними органами державної влади;
- 3) **громадський контроль** за діяльністю органів державної влади та місцевого самоврядування;
- 4) **правозахисний активізм**;
- 5) **документування злочинів проти людяності, воєнних злочинів, допомога жертвам війни і внутрішньо переміщеним особам.**

Звичайно, що охопити повний спектр діяльності НПО досить складно, адже вони вдаються до все нових форм роботи заради захисту прав людини, тому зосередимось на найбільш основних з них. Правозахисна діяльність охоплює не лише безпосередню роботу із людиною, а ще й різноманітні формати обговорень стану дотримання прав людини в певній країні чи світі в цілому та з'ясування шляхів покращення рівня дотримання прав людини. Розглянемо кожен із названих форм. Деякі форми, в силу актуальності і важливості, ми будемо досліджувати у цьому і третьому розділі дисертації. Тут же в такому разі надамо лише загальний опис.

Перше. Що стосується **судового захисту прав** людини шляхом залучення у судовий процес в національних судах або ЄСПЛ. Це питання буде детально розглянуто в наступному підрозділі.

Друге. Однією зі сфер діяльності НПО є їх **взаємодія з міжнародними структурами і національними органами влади**. Зазначимо, що НПО, співпрацюючи на міжнародному рівні з організаціями, активно моніторять стан дотримання прав людини в державі і фактично можуть порушити питання щодо розгляду епізодів порушення прав людини. Це змушує держави утримуватись від порушень прав людини, знаючи що за подібне неодмінно настане відповідальність. НПО дозволяють побачити реальний стан справ у державі в частині захисту прав людини і надати рекомендації щодо наявних проблем.

Зважаючи на обмежений обсяг дослідження, означимо співпрацю правозахисних НУО із головним органом ООН у частині моніторингу

дотримання державами-членами прав людини – Радою з прав людини. Як влучно зазначає В. П. Лебідь, НУО виконують досить важливу місію – доводять до міжнародної спільноти стан дотримання прав людини в певній державі. Вони мають право усно виступати, що легітимізує в цілому голос громадянського суспільства на рівні з державами, що є членами ООН. Крім того, НУО можуть подавати письмові заяви, які також містять інформацію щодо дотримання прав людини державою-членом ООН і які можуть лягати в основу періодичного огляду. Організації можуть подавати також скарги, якщо вони володіють інформацією про численні порушення прав людини певною державою, проводять переговори щодо змісту резолюцій Ради з прав людини [98, С. 293].

Питання ж взаємодії із законодавчою і виконавчою гілкою влади ми розглянемо у другому і третьому розділі дисертації.

Третє. Громадський контроль за діяльністю органів державної влади та місцевого самоврядування є іншою формою діяльності правозахисних НПО. Дослідженню громадського контролю присвячений окремий підрозділ в рамках другого розділу дисертації. Наголосимо лише на окремих важливих аспектах.

За допомогою громадського контролю захист прав людини організацією буде здійснюватись побічно, оскільки його головною метою є недопущення порушення прав людини внаслідок прийняття якогось нормативно-правового акту чи рішення. Або ж швидке їх скасування, якщо такі рішення вже були прийняті. Ю. М. Ніронка зауважує, що громадський контроль неурядовими організаціями здійснюється у формі спостереження за діяльністю органів влади, аналізу документів та статистичних даних, збору скарг від громадян, проведення громадських експертиз та ін. [134, С. 70].

Громадський контроль дозволяє завчасно виявляти факти порушення прав людини з боку органів влади та органів місцевого самоврядування, реагувати на них, фіксувати негативні тенденції в роботі державних органів, які можуть вплинути на стан дотримання прав людини в цілому. Тому такий

контроль за діяльністю держави обмежує реальні можливості останньої в частині порушення прав людини.

Прикладом громадського контролю є моніторинг дотримання цифрових прав, що здійснюється громадським об'єднанням «Платформа прав людини». Організація вивчає, які саме порушення цифрових прав людини існують, яка їх кількість та на що варто було б звернути увагу під час підготовки законопроектів щодо протидії поширенню в Інтернеті незаконного контенту та пропаганди.

Лишень у червні 2023 року правозахисна НУО виявила 43 вироби, в яких є ймовірне порушення цифрових прав особи (відсутність інформації, поширення якої стало основою для притягнення особи до кримінальної відповідальності; незазначення такої інформації судом; немає інших способів аналізу інформації, окрім висновку експерта). Крім того, було виявлено чималу кількість фішингових атак (2216 епізодів), кібератак (більш ніж 22 млн. разів) та фактів поширення дезінформації (206 разів), що негативно впливає на цифрові права в Україні [178, С. 4]. Це спонукає до необхідності прийняття рішень, які б захистили права осіб, надаючи ефективні засоби протидії зловмисникам.

Четверте. Беззаперечно, основу діяльності НПО складає т. з. «правозахисний активізм». У рамках протидії порушенням прав людини він займає ключове місце і містить низку можливостей окремих осіб та навіть цілих організацій громадян, завдяки чому можливо захистити права людини і дати відсіч державному свавіллю. Науковцями не надто часто досліджувалась тема правозахисного активізму, що є цілком несправедливим з огляду на масштаби його застосування та вплив на правову дійсність і реальність, в якій ми живемо. Водночас поступово термін «активізм» поступово стає звичним для наукових, навчальних і аналітичних видань (Див., напр.: [228]).

Розглянемо, що ж собою представляє правозахисний активізм та яку роль відіграють у ньому НПО. Наукова спільнота, на жаль, не вивчала досить

детально концептуалізацію поняття «правозахисний активізм». Подібного визначення не подано в жодному з нормативно-правових актів України. Конституція України у ст. 36 визначає право громадян об'єднуватись задля захисту своїх прав та прав інших людей [76]. В інших нормах закріплює положення щодо можливості правозахисту. Закон України «Про громадські об'єднання» також не містить поняття правозахисного активізму і його особливостей.

Якщо звернутись до словника української мови, то семантично слово «активіст» означає громадського діяча; діяльного члена якогось колективу [1]. Як випливає з даних правозахисних організацій часто активістів та правозахисників ототожнюють, що є вкрай невірним підходом. Активісти не мають обмежень у своїй діяльності, в той час, як правозахисники застосовують лише мирні методи та керуються принципом універсальності прав людини [206].

В межах даного дослідження, ми ставили за мету окреслити роль саме НПО в правозахисному активізмі, тобто участь у ньому колективного суб'єкта. Це неможливо здійснити без аналізу застосовуваних мирних засобів, до яких вдаються активісти й конкретних прикладів застосування активізму на практиці.

Арабське прислів'я говорить: «Бог дає нам руки, але не будує мостів». Тобто людина має можливість щось зробити, а реальне втілення ідей, покращень залежить вже від бажань, натхнення та наполегливості людини. Нічого не зможе змінитись на краще, якщо для цього не буде бажання. Так само все відбувається і в правозахисному активізмі – в людей є можливість, але для покращення ситуації з правами людини, їх відновлення необхідне реальне бажання для змін.

Правозахисні неурядові організації можуть бути учасниками процесу захисту прав людини на різних рівнях та напрямках, що в цілому визначатиме які конкретно засоби для досягнення поставлених цілей будуть ними застосовані. Це довгострокові або короткострокові, загальні чи

спеціальні, локальні або навіть міжнародні засоби. Однак детально проаналізувати всі можливі засоби правозахисного активізму неможливо через обмежений обсяг дослідження.

Виділяють 4 основні засоби, за допомогою яких НПО борються за права людини (тобто елементи правозахисного активізму), зокрема: безпосередню допомогу; збір інформації; проведення кампаній та акцій; проведення освітніх заходів щодо прав людини [73, С. 421- 423].

Безпосередня допомога полягає у тому, що НПО надають пряму допомогу жертвам порушень прав людини. Це консультування з приводу їх прав, надання вторинної правової допомоги тощо. Однак, означені форми стосуються надання допомоги на індивідуальній основі. Безпосередня допомога може бути надана й за допомогою іншого методу, що мав би вплив на захист прав людини в цілому.

Таким прикладом може слугувати діяльність благодійного фонду «Право на захист», що займається питаннями внутрішньо переміщених осіб та біженців. Так, організація неодноразово звертала увагу на проблеми, з якими стикаються біженці серед яких є прийняття законодавчого акта, яким було призупинена можливість подання особами на кордоні заяви про визнання її біженцем, що порушує міжнародний принцип невислання. Правозахисна НУО намагається спонукати омбудсмана подати конституційне подання на таку норму з метою захисту біженців [149].

Таким чином, організації можуть працювати з конкретною особою, надаючи їй правову допомогу або ж діяти в інтересах певної групи людей, захищаючи їх права через оскарження дій держави, протести тощо. В цьому випадку, організація повинна обирати ті шляхи виправлення ситуації з порушенням прав людини, які дозволяють перспективно їх усунути та/або не допустити в майбутньому.

Безпосередня допомога – це пряма допомога, яка надається особам, що зазнали шкоди внаслідок порушень їх прав. У правозахисній сфері говорячи про безпосередню допомогу мається на увазі надання різних юридичних

консультацій, а також вторинної правової допомоги (складання позовів, інших юридичних документів). Проте в деяких випадках кращим варіантом було б знайти інші шляхи для упередження порушень прав людини чи нівелювання наслідків таких порушень [73, С. 421].

З вищезазначеним слід погодитись. Безпосередня допомога загалом може бути націлена як на певну особу (в індивідуальному порядку), так і на необмежене коло осіб. Припустимо, що вибір оптимальної форми захисту прав людини залежатиме в т.ч. і від фінансових можливостей недержавної організації. Вибір форми захисту, який в кінцевому розрахунку мав би вплив на захист прав необмеженої кількості людей видається кращим, адже буде дешевшим у порівнянні з індивідуальною допомогою.

Яскравим прикладом може слугувати процес щодо протидії азбестовмісному виробництву. Всеукраїнська екологічна організація «Мама-86» 15 років боролась над тим, щоб в Україні було заборонене використання азбестовмісних матеріалів та виробів і самого азбесту, оскільки вони потрапляють у повітря і шкодять здоров'ю людини.

В Україні власного видобутку азбесту немає, його імпортували з Росії та Казахстану. Міністерство охорони здоров'я разом з правозахисною екологічною НУО обґрунтовувало в судах необхідність скасування підзаконних нормативно-правових актів, що стосувались санітарних норм та правил в частині використання азбесту. Серед аргументів зазначалось, що у країнах ЄС заборона азбесту існує ще з 2005 року, наявна судова практика щодо небезпечності використання азбесту у домогосподарствах та відомі смертельні випадки, коли в робочій зоні було перевищено допустимий рівень азбестового пилу. Судом було частково задоволено вимоги МОЗ та НПО [46, С. 45].

Як бачимо, у цьому випадку правозахисна НУО зверталась до судової системи за захистом прав на безпечне середовище, охорону здоров'я тощо. Вона фактично надала безпосередню допомогу необмеженому колу осіб, дбаючи про їх добробут через невикористання в майбутньому азбестовмісних

виробів та матеріалів. Але цей випадок не закінчився лише поданням позову до суду.

6 вересня 2022 року Верховна Рада України прийняла Закон України «Про систему громадського здоров'я». Ст. 28 цього Закону передбачено заборону та використання азбесту незалежно від виду у технологічних процесах та під час будівництва [167].

Це все свідчить про найкраще досягнення мети, яку перед собою ставила НПО – знівелювати згубний вплив на екологію та здоров'я людини, який чинить азбест та азбестовмісні вироби. Судові процеси дозволили досконало вивчити згубний вплив азбесту та привернути увагу до цієї проблеми суспільства. Внаслідок того, що виник суспільний запит на збереження здоров'я й усунення впливу на нього з боку азбесту, законодавець вирішив заборонити використання азбесту в Україні.

Збір інформації є ще одним засобом захисту прав людини, до яких вдаються НПО. Суть у тому, що такі об'єднання здійснюють моніторинги, спостереження, узагальнення, обробку статистичної інформації та інші заходи, які дозволяють розкрити діяльність органів публічної влади, виявити факти порушень прав людини та притягнути винних осіб до відповідальності.

Як справедливо зазначає Ю. М. Ніронка, він особливо актуальний в умовах проведення громадського контролю за діяльністю органів державної влади та місцевого самоврядування. Так, правозахисні НУО здійснюють постійно моніторинг рішень і дій органів державної влади, проводять щодо них громадську експертизу і представляють результати суспільству [134, С. 70].

Збір інформації фактично має на меті перешкодити прийняттю незаконних рішень чи вчинення дій або ж притягнення до відповідальності винних осіб внаслідок виявлення порушень закону, чому може посприяти громадський тиск та осуд після оприлюднення інформації. Україна як учасниця оборонної війни проти Росії продемонструвала, що збір інформації з метою захисту прав людини може набути дещо інших форм.

Мова йде про документування воєнних злочинів та злочинів проти людяності, що були вчинені воєнними злочинцями. Однією з таких НПО є гончі за правдою («Truth Hounds»). Громадське об'єднання було утворене у 2014 році спеціально задля документування та розслідування воєнних злочинів в Україні. Діяльність організації відбувається у формі моніторингу відкритих джерел, з яких реєструються випадки, що можуть містити ознаки воєнних злочинів. Вже зафіксовано понад 4 тисячі таких інцидентів лише цією організацією. Крім того, для документування воєнних злочинів та злочинів проти людяності представники організації проводять польові місії для збору доказів вчинених окупантами злочинів (наразі проведено 220 таких місій) [22].

Як бачимо, організація сприяє тому, щоб якомога раніше було зібрано доказову базу, що буде належно зібраною і використаною в судових процесах щодо військових злочинців. Така діяльність часто потребує правового захисту потерпілих від війни, адже їх свідчення також будуть частиною доказової бази проти злочинців.

Діяльність цієї організації вже попередньо оцінена. Так, Норвезький гельсінський комітет вручив організації нагороду імені Сахарова [158]. Це вже свідчить про міжнародне визнання реального внеску правозахисного активізму, який проводять правозахисні НУО у міжнародну систему кримінального правосуддя для подальшого притягнення воєнних злочинців до кримінальної відповідальності.

Збір інформації (документування) злочинів Росії в умовах агресії рашистського режиму і посягання на територіальну цілісність України ми виділяємо окремо – як вузькоспеціалізовану форму діяльності НПО в силу розростання таких злочинів і масштабів відповідної діяльності ПНО.

Проведення кампаній та акцій – діяльність, яка виконується правозахисними НУО досить часто. Для того, щоб просунути ідеї протидії порушенню прав людини або їх удосконалення, організації вдаються до лобіювання своїх пропозицій через засоби масової інформації, Інтернет,

проведення демонстрацій тощо [73, С. 422]. У випадку, якщо певне державне рішення може становити загрозу для прав людини, гласність дозволяє отримати від громадськості величезну увагу, створити суспільний резонанс, що призведе до відмови в ухваленні такого рішення.

Для того, щоб викликати зміни в правовій дійсності, нерідко НПО вдаються до різноманітних кампаній та лобіювання, що мають на меті просування ідей, які дозволяють покращити стан з правами людини в державі.

Це можуть бути вуличні акції та протести, якщо організація має на меті додатково привернути увагу громадськості. Інколи до Організації об'єднаних націй можуть надсилатись таємні звіти про реальний стан справ з правами людини в певній державі. Загалом, різноманіття форм кампаній та лобіювання досить велике, все залежить від фінансування організації та мети, якої вона намагається досягти [73, С. 422].

При цьому треба розуміти, що лобізм і адвокатування (як елементи правозахисного активізму) тісно пов'язані із іншою формою діяльністю – взаємодією із органами публічної влади. Та це не має бути проблемою, оскільки форми діяльності виокремлюються в теорії, а на практиці вони можуть пересікатися одна із одною.

На нашу думку, будь-яка правозахисна кампанія має на меті залучення суспільства до правозахисної діяльності. В цих рамках може чинитись тиск на парламент щодо прийняття якогось закону або ж на органи влади щодо необхідності прийняття акту регулювання чи утримання від певних дій. Влучно було зазначено, що все залежить від мети, яку перед собою ставить організація.

Хорошим прикладом такої кампанії є масова розсилка листів, що впроваджена відомою організацією Amnesty International. Марафон написання листів присвячений Дню прав людини, в рамках якого здійснюється захист прав тих, кого незаконно утримують в неволі або переслідують. У 2021 році героєм Марафону був Владислав Єсипенко,

кримський журналіст, якому загрожував термін ув'язнення у російській в'язниці строком 18 років [118].

Іншим прикладом є проведення пікетів в рамках скасування державної реєстрації та припинення застосування пестициду «Фосфід цинку» на території України. Правозахисні НУО визначили, що цей пестицид є отрутою для мишей, але чинне національне законодавство та європейські норми забороняють умертвіння тварин негуманними методами, в т.ч. отрутою. НПО зверталась до судів, які задовольнили вимоги екоактивістів. Однак невиконання відповідачем по справі заявлених вимог змусило вдатись до пікетів. Під тиском громадськості було досягнуто цілі – скасовано держреєстрацію пестициду, а його використання заборонено [228, С. 129].

Проведення освітніх заходів щодо прав людини складає дуже важливий аспект діяльності НПО. Адже саме за допомогою таких заходів можливо підняти загальний рівень правової освіченості населення, а також навчити громадян давати відсіч порушенню їх прав самостійно, без участі НПО. Особа в результаті навчання повинна знати базові права та основні можливості щодо їх захисту. Прикладом слугує всеукраїнська освітня програма «Розуміємо права людини», що організована освітнім домом прав людини Чернігів. В рамках освітнього проєкту, експерти знайомлять людей із правами людини та розповідають про їх особливості, внаслідок чого підвищується рівень правової культури населення [191].

Освіта є останнім основним засобом захисту прав людини, що здійснюється НПО. В її основі лежить проведення освітніх проєктів, що дозволять познайомити громадян з їх правами, як правильно їх відстоювати та підвищення при цьому правової культури людей. На нашу думку, в цьому способі простежується не лише просвіта людей, а ще й надання їм можливості в майбутньому самостійно відстоювати власні права (де це не потребує участі професіонала).

Наприклад, громадське об'єднання «Феміда» у 2021 році мало проєкт «Академія активного ветерана». Це освітній проєкт, що надавався учасникам

антитерористичної операції та операції об'єднаних сил. В рамках освітнього проєкту ветеранів знайомили з основами законодавства, методами протидії різним правопорушенням тощо [171].

Таким чином, як бачимо, роль НПО у правозахисному активізмі, без перебільшення є ключовою для захисту прав людини. У порівнянні з конкретною особою, правозахисні організації сильніше виділяються і до їх позиції, думки прислухаються. Вони мають інструменти впливу, за допомогою яких може прийматись необхідний нормативно-правовий акт або ж скасовуватись незаконний. Саме тому наявність НПО в державі є необхідним для розвитку прав людини, їх утвердження та дотримання.

Неурядові правозахисні організації вдаються до правозахисного активізму з метою захисту прав людини та реагування на факти їх порушень. Для цього організації застосовують різноманітні способи, основу яких складають безпосередня допомога; збір інформації; проведення кампаній та лобіювання ідей й проведення освітніх заходів з прав людини.

П'яте. Воєнні дії, які розгорнулись з 2014 року на території України та посилюються наприкінці лютого 2022 року вплинули на частку діяльності НПО. Багато з організацій почали займатись **документуванням злочинів проти людяності, воєнних злочинів**. Цей напрям діяльності цілком можна включати до складу правозахисного активізму, зокрема до таких його елементів як безпосередня допомога та збір інформації. Проте, ми виокремили його спеціально для того, щоб підкреслити вплив війни на права людини і діяльність неурядових організацій для зменшення цього негативного впливу і відстоювання прав людини.

Війна призводить до численних порушень прав людини, зокрема права на життя, здоров'я, майно тощо. Російська агресія проти України змусила НПО збирати та документувати факти вчинення російською стороною воєнних злочинів та злочинів проти людяності допомагаючи у цьому державним органам влади. Крім того, документування супроводжується кампанією інформування міжнародних партнерів та суспільства про вчинені

злочини щодо українців, а в майбутньому стане основою для захисту прав людини у міжнародних судових інстанціях, в яких будуть проходити публічні процеси щодо покарання воєнних злочинців.

Національні НПО свого часу утворили коаліцію «Україна. П'ята ранку». Наразі коаліція збирає факти щодо вчинених зґвалтувань, катування або нелюдського поводження, умисних вбивств, використання населення в якості «живого щита», депортації осіб до Росії або на окуповані нею території, використання форми або знаків Червоного Хреста військовими, використання забороненої зброї, отруйних речовин тощо [39].

Захист прав людини в такому випадку набуває особливої актуальності та буде здійснено безпосередньо під час оголошення вироків всім винним у вчиненнях воєнних злочинів та злочинів проти людяності. Діяльність НПО наразі формує базис, на якому будуть засновуватись обвинувачення і відновлюватись порушені права людини в майбутньому.

Документуванню воєнних злочинів та захисту жертв війни, допомогу внутрішньо переміщених особами ми розглянемо детальніше у третьому розділі дисертації.

До найбільш активних НПО відносять Харківську правозахисну групу, Українську Гельсінську спілку захисту прав людини, Комітет захисту прав людини, Комітет виборців України, Вінницьку правозахисну групу, Міжнародне товариство прав людини – Українську секцію, Міжнародну Лігу захисту прав громадян України та інші [25, С. 79]. В «Аналітичному огляді щодо діяльності громадянського суспільства на захист громадських активістів та правозахисників в Україні» [111] виокремлюються НПО, які відіграють вагомий роль у правозахисті самих правозахисників. Ми вже наголошували на тому, що конкретні члени НПО потребують особливого захисту і реальну роботу в цьому плані роблять самі НПО. Йдеться про такі організації: 1. Асоціація українських моніторів дотримання прав людини в діяльності правоохоронних органів. 2). Крим SOS 3). Кримська правозахисна група. 4). Кримськотатарський ресурсний центр. 5). правозахисний ЛГБТ-

центр “Наш світ”. 6). регіональний центр з прав людини. 7). Українська гельсінська спілка з прав людини. 8). центр громадянських свобод. 9). Центр прав людини “Зміна”.

Насправді ж назви різних авторитетних НПО можна довго перераховувати. Наше дослідження більше покликано показати загальну картину стану регулювання статусу і діяльності НПО. Проте досвід реальних НПО у правозахисті нам звичайно цікавий і ми його також аналізуємо. Це дає можливість робити нам науково обґрунтовані висновки і пропозиції.

2.2. Роль неурядових (громадських) правозахисних організацій в судовому захисті прав і свобод людини в Україні та в Європейському Суді з прав людини

Зіштовхуючись із порушенням прав, громадяни змушені шукати шляхи справедливості в тому числі через звернення до суду. В цьому плані нам цікаві механізми, які існують у НПО.

Чому саме НПО є основними організаціями, які приймають участь в судовому захисті прав і свобод людини? Це впливає із особливої компетенції НПО та їх професійності в правових питаннях.

Із цього приводу потрібно звертися також до еволюції законодавства, яку досліджував Г.В. Берченко [6, С. 175-176]. Це дуже важливий момент і треба на ньому зупинитися. Справа в тому, що в попередньому Законі «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 року N 2460-ХІІ містилося досить консервативне визначення об'єднання громадян (як широкого поняття) і громадської організації (як більш вузького). Під об'єднанням громадян розумілося добровільне громадське формування, створене на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод (ст. 1). Під громадською організацією розумілося об'єднання громадян для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів (ст. 3). Як

бачимо, при визначенні мети використовувалася правореалізаційна конструкція - для «спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод», а захист прав розумівся виключно щодо «своїх» інтересів (тобто навіть не було зрозуміло – інтересів всієї організації чи окремих її членів). Що ж до характеристики прав зареєстрованих об'єднань громадян (ст. 20), то додатково уточнювалося, що воно має право «представляти і захищати свої законні інтереси та законні інтереси своїх членів (учасників) у державних та громадських органах». Навіть натяку про захист прав інших осіб ми нічого не бачимо. До моменту набуття чинного Закону «Про громадські об'єднання» попереднє регулювання дуже ускладнювало діяльність правозахисних організацій, оскільки з формальних причин органи влади дуже часто посилалися на неможливість діяти громадської організації в інтересах когось іншого (тобто, по суті, заперечувалася сама ідея правозахисної організації як такої).

Сьогодні ж, нагадаємо, відповідно до Закону «Про громадські об'єднання» у визначенні громадського об'єднання при характеристиці його мети міститься загальна відсилка до «захисту прав і свобод» без уточнення кого саме (ст. 1). Водночас, як стверджується в літературі, з появою нового закону виникли проблеми вже щодо права представляти інтереси своїх членів в органах державної влади, а у судах «тільки документи, які посвідчують повноваження представника, що передбачені відповідними процесуальними законами» [228. С. 83, 84].

Починаючи із змін до Конституції України 2016 році почала запроваджуватися так звана «адвокатська монополія», що потягло за собою можливість захисту прав і свобод людини у суді лише особам, які мають свідоцтво про право на зайняття адвокатською діяльністю. Це дійсно вплинуло на рівень правової культури в системі судоустрою, але в свою чергу позбавило інші організації нести судові тяжби в процесі захисту прав людини.

Натомість, сам по собі інститут адвокатури в Україні є неурядовим та непідконтрольним жодному з органів державної влади. Національна асоціація адвокатів України – недержавна, некомерційна професійна організація, яка об'єднує усіх адвокатів країни. Але все ж – вона, за нашим підходом саме НПО не є.

Все ж, так чи інакше, НПО в Україні виступають однією із гарантій права на захист особи та подальше підвищення його ефективності в рамках судового процесу. Вони можуть взаємодіяти із адвокатурою, використовувати певні форми правової допомоги, консультуванні, підготовки процесуальних документів.

Не у всіх випадках можливо захистити своє право, тим більше коли всі можливості на національному рівні вже вичерпано. На міжнародному рівні існує ЄСПЛ, який виконує додаткову порівняно з національними органами роль та встановлює чи дійсно відбулось порушення прав, які закріплені у Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та протоколах до неї (далі – Конвенція).

ЄСПЛ є одним із найважливіших міжнародних інститутів захисту прав людини на сьогодні. Юрисдикція цього органу розповсюджується на суспільні відносини в країнах континентальної Європи з питань порушення Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Варто зауважити, що ЄСПЛ виступає ефективною перепорою свавілля органів державної влади, та неурядові правозахисні організації роблять для цього неабиякий внесок.

До того ж у рішенні ЄСПЛ може бути присуджено справедливую сатисфакцію за порушення прав людини, а також обов'язок держави вчинити певні міри, які б допомогли захистити права людини. Загальновідомо, що до ЄСПЛ звертаються окремі громадяни та держави. Однак майже немає досліджень щодо звернень до Суду з боку НПО. Це спонукає до наукового пошуку участі НПО у захисті прав за допомогою ЄСПЛ.

Після проходження всіх національних судових інстанцій та способів свого порушеного захисту особа набуває права на звернення до захисту своїх прав до Європейського суду з прав людини. Утім, для результату такого звернення обов'язково має бути факт порушення права, передбаченого Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод.

Стаття 34 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод врегульовує, що ЄСПЛ може приймати заяву від будь-якої неурядової організації, якщо вона вважає себе потерпілою від порушення прав, що закріплені в Конвенції та протоколах до неї й було здійснено однією із держав-учасниць Конвенції [74].

Варто зауважити, що сам Суд зазначає, що можливість звернення недержавної організації за захистом прав не залежить від факту визнання її статусу конкретним національним законодавством. Подібна практика підкріплена справою «Католицька Церква Канеа проти Греції». В ній було встановлено, що суд Греції відмови у визнанні права власності церкви у зв'язку з тим, що вона не мала необхідної правосуб'єктності за національним законодавством. ЄСПЛ вказав, що це порушило право на доступ до правосуддя, але відсутність в організації статусу юридичної особи відповідно до норм національного законодавства жодним чином не впливає на її дієздатність на звернення до Суду в якості неурядової організації [183].

Тобто, ЄСПЛ самостійно визначає чи може заявник бути недержавною організацією, незалежно від норм національного законодавства, яким вона підкоряється. В цьому контексті, варто погодитись з позицією А. М. Іваницького, який зазначає, що фактично Судом у своїй практиці визначено неурядові організації як будь-які організації, які не здійснюють публічні функції та не є державами [54, С. 149].

Зважаючи на те, що в Україні немає законодавчого врегулювання поняття «неурядова організація», слід виходити з положень Закону України «Про громадські об'єднання». В аспекті ст. 34 Конвенції до Суду можуть звертатись громадські об'єднання, тобто організації, добровільні об'єднання,

що створюються для задоволення певних інтересів, зокрема задля захисту своїх прав та прав інших осіб і можуть бути у формі товариств, спілок, ліги, фонду, фундації, об'єднання та ін. [160]

Як бачимо, ЄСПЛ не розділяє неурядові організації на правозахисні чи не правозахисні – це не є вирішальним фактором для визнання такої організації заявником. Тобто, правозахисні НУО звертаються до ЄСПЛ в якості заявників на тих же підставах, що й інші недержавні організації. При цьому, згадуючи ст. 34 Конвенції організація буде заявником не для представлення іншої особи, а у випадку, якщо вона сама є постраждалою від порушення її прав.

Разом з тим, неурядові організації можуть бути не лише заявниками. Згідно ст. 36 Конвенції Президент Суду може дозволити їм брати участь у провадженні у статусі третіх сторін. В такому випадку неурядова організація може подати Суду свої зауваження або ж взяти участь у слуханнях [47].

Таким чином, участь недержавних організацій (в т. ч. правозахисних) може бути як в якості заявників, так і в якості третіх осіб. Варто пам'ятати, що участь організації у провадженні можлива тоді, коли будуть виконані умови прийнятності заяви (вичерпання всіх національних засобів правового захисту, дотримання строку звернення та правильності змісту заяви).

Так, у Протоколі № 11 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод про реорганізацію контрольного механізму, створеного у відповідності до Конвенції від 11.05.1994 р., у ст. 34 передбачена можливість будь-яких неурядових організацій бути окремими суб'єктами звернення до Суду. Крім того у Регламенті Європейського Суду з прав людини тлумачення «сторона/сторони» передбачається «неурядова організація».

Якщо говорити про організації в якості заявників, то в контексті ст. 34 Конвенції, Суд прийматиме до розгляду лише заяви від тих, хто вважає себе постраждалим від порушень їх прав. Статус жертви можна набути лише в тому випадку, якщо організація особисто постраждала від порушення певною

країною прав і свобод людини. В інакшому випадку скарга не буде розглянута Судом [227, С. 52].

Важливим моментом також є обмеження сфери прав, які можуть захищатись неурядовою організацією в ЄСПЛ. Як правило, мова йде про захист права власності, гарантованої ст. 1 Протоколу I Конвенції, права на свободу думки, совісті та релігії (ст. 9 Конвенції), права на свободу вираження поглядів (ст. 10 Конвенції), права на свободу зібрань та об'єднань (ст. 11 Конвенції), заборони дискримінації (ст. 14 Конвенції) [148]. В іншому дослідженні стверджується, що неурядові організації, як безпосередні потерпілі, можуть подавати до Суду лише скарги про порушення тих прав і свобод, які не закріплені за фізичними особами. Вони включають статті 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13 Конвенції; статті 1 і 3 Протоколу № 1; Статті 2, 3 і 4 Протоколу № 7 і стаття 1 Протоколу № 12 до Конвенції. Практика показує, що суми справедливої сатисфакції, присуджені їм Судом, становили мільйони і навіть мільярди євро [266].

Розглянемо випадки звернення НПО до ЄСПЛ для захист своїх прав як організацій. Так, у 2018 році Чотирнадцять угорських організацій громадянського суспільства подали спільну апеляцію до Європейського суду з прав людини, вимагаючи від суду визнати, що антигромадянські дії щодо «іноземного фінансування» порушують основні права груп. Liberties – член Угорської спілки громадянських свобод (Hungarian Civil Liberties Union) разом з Угорським Гельсінкським комітетом (Hungarian Helsinki Committeethe and Hungarian Civil Liberties Union) є одними з 14 неурядових організацій (НУО), які раніше подали скаргу до Конституційного суду Угорщини щодо акту стигматизації. Однак протягом останніх п'яти місяців Конституційний суд так і не вніс цю справу до порядку денного. Скаргу підписали 23 громадські організації та передали до Конституційного суду в червні минулого року [231]. Ця ситуація доволі чітко ілюструє необхідність участі НПО в цьому питанні. Пропонований Угорщиною закон зачіпав права

всіх громадських організацій країни, а тому задля об'єднання та формулювання вимог міжнародними НПО склали єдину скаргу.

Відносно України також подавали заяви до ЄСПЛ неурядові правозахисні організації. У справі «Центр демократії та верховенства права проти України», неурядова організація, що займається захистом права на свободу слова та доступом до інформації, зазначала, що Україна порушила ст. 10 Конвенції щодо свободи одержувати та поширювати інформацію.

Суть справи полягала в тому, що організація запитувала в Центральній виборчої комісії інформацію про автобіографії кандидатів в депутати, що була необхідна для діяльності організації. Однак, у доступі до інформації було відмовлено, посилаючись на те, що це спричинить втручання у приватне життя кандидатів. Національні суди також не були прихильні до позиції організації, що стало приводом для звернення до ЄСПЛ.

Суд зазначив, що організація намагалась отримати дані про освіту та трудову діяльність кандидатів в депутати, попри те, що така інформація могла бути отриманою з інших відкритих джерел. Втім, організація переконливо пояснила, що важливо отримати саме інформацію, яку в своїх автобіографіях подали самі кандидати, щоб перевірити їх на доброчесність та досвід. Кандидати в депутати є знаними громадськими діячами та провідними політиками, тому зрозумілим є суспільний інтерес щодо інформації про них.

Суд погодився з тим, що держава порушила право організації на доступ до інформації, адже ні ЦВК, ні суди не змогли зробити урівноважуючих заходів для надання інформації по запиту і збереження поваги до приватного і сімейного життя кандидатів в депутати [186].

У цьому випадку правозахисна організація захистила право на отримання інформації і спонукала державу щодо дотримання балансу прав водночас задовольняючи суспільний інтерес в т.ч. який стосується доброчесності осіб, які намагаються зайняти політичну верхівку суспільства.

Отже, в розумінні Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод певна спільнота виступає окремим суб'єктом на звернення до ЄСПЛ за захистом порушених прав та інтересів. Цей факт є причиною необхідності участі неурядових правозахисних організацій в судових процесах у Страсбурзі. Тому в деяких випадках самі НПО можуть бути суб'єктами звернення до ЄСПЛ.

Ми звикли розглядати правозахисні НУО як організації, що здійснюють освітні проекти про права людини, моніторять стан справ у сфері прав людини певної держави та надають правову допомогу особам. Але в частині участі таких організацій в ЄСПЛ ми не можемо їх розглядати як представників заявників. Важливо розуміти, що за загальним правилом, напряду для захисту прав інших осіб (тобто не прав самої НПО) такі НПО подавати скарги не можуть, проте можуть допомагати особі самій звертатися, тобто, по суті, допомагати підготувати подати саму скаргу.

Та все ж вплив, який здійснюють правозахисні НУО на права людини в результаті задіяння механізмів ЄСПЛ, не можна недооцінювати і про це свідчить аналіз конкретної судової практики, що мала місце в той чи інший час.

Міжнародний аспект є дуже важливим в діяльності НПО. Насправді процедура звернення до ЄСПЛ містить досить ємкий обсяг робіт, які особа повинна здійснити задля подачі скарги. Однак, у зв'язку із складністю етапів та низькою правовою освіченістю громадян, вони вимушені звертатися до юристів-практиків, що здатні допомогти їм у цьому питанні. Нажаль, «цінник» за такі послуги доступний не всім. Саме цей факт виступає першою причиною залучення неурядових правозахисних організацій (далі — НПО).

Обов'язковим елементом діяльності НПО є її безкоштовність. Міжнародні НПО є обізнані у нормах міжнародного права та національного права країн, діяльність в яких ними провадиться. Саме тому така участь НПО є часто єдиним ефективним шансом для громадян для захисту прав у ЄСПЛ.

Чи існують винятки, тобто коли НПО все ж подавали заяви в інтересах інших осіб? Такі випадки є. Так, Велика палата ЄСПЛ у справі «Центр правових ресурсів від імені Валентина Кампеану проти Румунії» (17 липня 2014 р.) визнала державу Румунія винною в поміщенні Валентина Кампеану до психіатричної лікарні, що безпідставно поставило його життя під загрозу. Крім того, не було проведено ефективного розслідування обставин його смерті. Це рішення є важливим, оскільки воно створило прецедент у рішеннях ЄСПЛ, оскільки НПО можуть подавати заяви від імені людей без права голосу. Це дає надію всім людям, які були покинуті в інституційній системі без захисту. Заяву від імені Валентина подала ГО «Центр правових ресурсів» (ЦПР). ЄСПЛ встановив, що: через виняткові обставини та враховуючи серйозний характер звинувачень; ЦПР мав право виступати в якості представника Валентина. ЄСПЛ визнав важливим те, що право ЦПР представляти Валентина перед румунськими медичними та судовими органами ніколи не було піддано сумніву чи оскарженню, коли ЦПР порушив провадження, спрямоване на з'ясування обставин, що призвели до його смерті. За такі ініціативи зазвичай відповідає опікун або представник. Однак родичів у Валентина не було, і після досягнення повноліття не було призначено опікуна, хоча це було б зобов'язано за законом. З огляду на його надзвичайну вразливість, нездатність піклуватися про себе, Валентин не міг ініціювати будь-які справи, щоб поскаржитися на своє становище, поки він був живий без належної правової підтримки та консультацій. Встановивши, що порушення Конвенції у справі Валентина відображають ширшу проблему, ЄСПЛ рекомендував Румунії вжити необхідних загальних заходів для забезпечення того, щоб психічно неповносправні особи, які перебувають у подібній ситуації, мали незалежне представництво, яке дало б їм змогу подавати скарги щодо свого здоров'я та лікування перевірено незалежним органом [244].

Крім того, НПО ніби непрямо захищає широке коло прав людини, звертаючись із відповідними заявами. Серед свіжих кейсів можна навести

рішення ЄСПЛ у справі «Бучухану та інші проти Румунії». У ній брала участь правозахисна неурядова румунська організація «АССЕРТ», яка бореться за визнання та юридичний захист всіх сімей Румунії, права людей незалежно від сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності. Суть справи полягала в тому, що румунське законодавство визначало шлюб як сімейний союз чоловіка та жінки, що ніяк не стосувалось людей іншої сексуальної орієнтації. Організація та ще 42 заявники вказували Суду на те, що румунське цивільне законодавство порушує їх право на приватне та сімейне життя за ознакою сексуальної орієнтації. Особи звертались до румунських органів влади з наміром офіційно зареєструвати їх відносини, але постійно отримували відмову у зв'язку з тим, що їх дії суперечать національному законодавству.

Невизнання союзів заявників призводило до того, що вони не могли заявляти про свої права у лікарнях приймаючи рішення за свого партнера, не мали змоги отримувати пенсію по втраті годувальника, позбавлені можливості обирати однаковий період відпустки, як це є у подружжя тощо. Загальна позиція румунського уряду базувалась на тому, що румунське суспільство з цього приводу немає однозначної позиції, тому прийняття закону про цивільні партнерства чи сімейного законодавства, яке б урівнювало в правах традиційні та нетрадиційні пари передчасне.

Суд зазначив, що вороже ставлення до заявників з боку румунського суспільства не може протиставлятися інтересам перших, в тому, щоб їхні стосунки були належним чином оформлені та захищені законом. Суд звернув увагу на те, що ані парламент, ані уряд не змогли декілька разів розв'язати питання одностатевих пар. Разом з тим, враховуючи доповідь Комісара Ради Європи з прав людини ЄСПЛ констатував, що у зв'язку з відсутністю відповідного законодавства, одностатеві пари позбавлені низки громадянських та соціальних прав, які мають подружжя. Подібне могло бути вирішене через існування приватних договірних угод, але вони не передбачені румунським законодавством.

Все це стало причиною того, що Суд вказав на те, що суспільні інтереси не переважають інтереси заявників у належному визнанні та захисті їх відносин, а Румунія перевищила межі розсуду і не виконала свого позитивного зобов'язання щодо забезпечення права заявників на повагу до їх приватного та сімейного життя, гарантованого ст. 8 Конвенції [184].

Вищезазначене рішення фактично спонукає Румунію розв'язати питання щодо визнання стосунків та захисту одностатевих пар, як мінімум через ухвалення законодавства про цивільні партнерства [46]. У цьому рішенні ми бачимо, як правозахисна організація беручи участь у справі проти Румунії намагалась захистити права цілої групи людей. Рішення ЄСПЛ, яке підтвердило порушення державою прав заявників слугує основою для необхідності прийняття відповідного законодавства, що б захищало соціальні та громадянські права одностатевих пар.

Правозахисні організації, які піклуються правами людини у сфері безпечного навколишнього середовища теж намагаються захистити права людини у ЄСПЛ. Відомо, що перші кліматичні справи скоро будуть предметом розгляду Судом. Так, на уряд Швейцарії подала заяву громадська організація «Клуб кліматичних людей похилого віку». Ця організація бореться за безпечний клімат, оскільки глобальне потепління впливає на їхнє здоров'я та загрожує життю. І уряд, на думку організації, робить занадто мало, щоб пом'якшити наслідки зміни клімату [147].

Хоч ЄСПЛ і не може розглядати кліматичні справи, зміна клімату сильно впливає на права, що гарантовані Конвенцією, передусім права на життя та здоров'я. Тому, Суд цілком може розглядати такі справи і створити важливий прецедент для всіх держав-учасниць Конвенції в частині захисту найосновніших людських прав через вчинення цілого комплексу дій, що націлені на кліматичні зміни.

Не менш цікавою є справа *Big Brother Watch & Co v. United Kingdom*, що стосувалась приватності комунікацій у світі. Вона була порушена низкою правозахисних організацій, таких як *Amnesty International Limited*, *English*

PEN, The American Civil Liberties Union тощо. Заявники скаржились на сферу застосування та обсяг електронного спостереження, яке здійснював уряд Великої Британії.

Справи були розпочаті після викриття Едварда Сноудена про програми електронного спостереження, якими користувались уряди Сполученого Королівства та США. Заявники вважали, що дані, якими вони володіли могли бути перехоплені розвідками цих держав або ж могли бути отриманими від провайдерів. Викриття Едварда Сноудена вказувало на існування секретної програми «Темпора», за допомогою якої збирались конфіденційні дані щодо осіб і могли бути прочитані їх повідомлення. Американський уряд мав доступ до даних осіб, які не є громадянами США.

Все це порушувало, на думку організацій, ст. 8 Конвенції. ЄСПЛ зазначив, що масове перехоплення є дійсно важливим для цілей національної безпеки. Разом з цим існує великий потенціал зловживань урядом в цьому питанні, що впливає на право людини на повагу до приватного життя. Суд зазначив, що порушення ст. 8 дійсно існує, оскільки втручання уряду не було необхідним в демократичному суспільстві [185].

Отже, участь НПО в діяльності ЄСПЛ в цьому разі має як два аспекти. Перший аспект полягає у можливості організацій брати участь у провадженні в якості заявника (захищаючи власні права, а не права третіх осіб) або третьої особи, виконуючи при цьому умови щодо прийнятності заяви. Другий аспект полягає у тому, що організації непрямо здійснюють захист прав людини, впливаючи на соціально-політичні події. Також НПО іноді виступають єдиною допомогою громадян у захисті порушеного права на міжнародному рівні в Страсбурзі, оскільки міжнародні НПО є достатньо кваліфікованими для ефективного захисту прав і свобод громадян в ЄСПЛ, надаючи консультаційну допомогу.

До речі іноді НПО в аспекті діяльності ЄСПЛ іноді з'являються у досить неочікуваному аспекті: як підстава для звинувачення суддів у зв'язках

з правозахисними неурядовими організаціями, хоч і такі звинувачення скоріше вважають необґрунтованими [260].

У зв'язку з цим варто зупинитися на доповіді Європейського центру правосуддя та закону «НУО та судді ЄСПЛ 2009–2019». Висновки звіту полягають в наступному: (а) що кілька суддів Європейського суду з прав людини мали певні зв'язки з НПО, і (б) що фонди відкритого суспільства фінансують багато неурядових організацій або інших суб'єктів громадянського суспільства, включаючи університети. Звіт «НУО і судді ЄСПЛ 2009–2019» містить близько 20 сторінок тексту і велика кількість додатків. Він покликаний продемонструвати, що деякі з суддів ЄСПЛ мають якісь зв'язки з НПО, що діють в області прав людини, і що тільки в дуже небагатьох випадках ці судді вважали за доцільне відмовитися від участі в справі, в якому НПО постає перед судом. Доводи є досить спірними, тому, на нашу думку, не варто детально коментувати цю доповідь, але варто на ній зауважити.

2.3. Взаємодія неурядових (громадських) правозахисних організацій із органами публічної влади (участь у законодавчому процесі і в діяльності виконавчої влади)

Демократичний розвиток будь-якої країни пов'язаний з формуванням та використанням механізмів взаємодії суспільства та держави та її органів. За їх відсутності було б неможливим захистити права та свободи громадян, їх інтереси, забезпечити належну роботу державного апарату та підвищити ефективність його діяльності. Особливо місце у взаємодії громадянського суспільства і держави займають НПО. Адже саме вони є бар'єром проти зловживань з боку органів державної влади в тій чи іншій сфері.

Відповідно до Закону «Про громадські об'єднання» (ч. 2 ст. 6) громадські об'єднання можуть здійснювати співробітництво з іноземними неурядовими організаціями та міжнародними урядовими організаціями з

дотриманням законів України та міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Робота громадських правозахисних організацій передбачає тісний взаємозв'язок з органами державної влади, що потребує з'ясування законодавчих положень з цього приводу. Більш того, як вказує М.М. Алмаші, мова має йти саме про співпрацю і діалог [2, С. 100].

Дослідження взаємодії органів державної влади з інститутами громадянського суспільства – предмет інтересу науковців і один із ключових напрямків в конституційно-правовій науці, теорії права і інших суміжних галузях знань (Див.: [18; 20; 35; 58; 68; 69; 88; 90; 101; 106; 108, С. 273-327; 121; 122; 155]). Такого роду взаємодія має свою опору, спираючись як на чинне конституційного регулювання, так і поточного законодавства. Хоч принцип взаємодії інститутів громадянського суспільства і держави напряду не знайшов своє відображення в чинній Конституції, він цілком може бути виведений із конституційних засад (принципів) (Про такі принципи див: [6, С. 93-168; 108, С. 273-290]). О.С.Лотюк навіть пропонує закріпити в тексті Конституції (ст. 15) положення про те, що «Громадянське суспільство та держава в Україні є рівними партнерами у забезпеченні захисту конституційних прав і свобод людини, утвердженні верховенства права та демократії» [108, С. 290].

Що стосується законодавства, то відповідно до п. 5 ч. 2 ст. 21 Закону «Про громадське об'єднання» громадське об'єднання зі статусом юридичної особи має право брати участь у порядку, визначеному законодавством, у роботі консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів, що утворюються органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування для проведення консультацій з громадськими об'єднаннями та підготовки рекомендацій з питань, що стосуються сфери їхньої діяльності. Відповідно ж до ч. 3 цієї ж статті громадське об'єднання зі статусом юридичної особи, створена ним юридична особа (товариство, підприємство) може бути виконавцем

державного замовлення відповідно до закону. Крім того, відповідна взаємодія досить суворо обмежується принципом невторчання (ст. 22 Закону України «Про громадські об'єднання»).

Органи державної влади, місцевого самоврядування можуть залучати громадські правозахисні об'єднання до процесу формування та реалізації державної політики, вирішення питань місцевого значення, зокрема шляхом проведення консультацій з громадськими об'єднаннями, розроблення відповідних проєктів нормативно-правових актів, утворення допоміжних, консультативних чи дорадчих органів при органах державної влади.

Водночас саме аспект взаємодії НПО із органами публічної влади потребує більш детального розкриття. О.С. Лотюк виокремлює такі форми участі інститутів громадянського суспільства в управлінні державними справами: «1) консультації з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики; 2) організація та діяльність громадських рад при органах державної виконавчої влади; 3) проведення громадської експертизи; 4) вплив інститутів громадянського суспільства на правотворчу діяльність парламенту, глави держави та уряду (лобіювання та адвокація); 5) залучення наукового та експертного середовища громадських організацій до розробки й експертизи проєктів нормативно-правових актів та державно-управлінських рішень» [108, С. 327]. Ці ж форми в цілому можна взяти за основу при характеристиці взаємодії держави і НПО.

З.С. Кравцова в цьому відношенні пише про «консультації з громадськістю, участь представників громадськості в громадських радах при органах виконавчої влади, проведення громадських експертиз діяльності органів державної влади, а також звернення громадян, включаючи електронні петиції й багато інших форм демократії участі» [88, С. 48].

Виділяють такі форми співпраці при у формуванні та реалізації державної політики: доступ до публічної інформації, проведення публічних консультацій, проведення громадської експертизи, проведення громадського

моніторингу, консультативно-дорадчі органи за участі організацій громадянського суспільства [58, С. 92-146].

Вартим уваги є й підхід Мін'юсту, який у своєму роз'ясненні виокремлює три форми взаємодії держави і інститутів громадянського суспільства: 1) Участь інститутів громадянського суспільства у нормотворчій діяльності держави, яка забезпечується участю у розробленні та обговоренні проєктів нормативно-правових актів; 2) Участь інститутів громадянського суспільства у правозастосовній діяльності держави; 3) Участь інститутів громадянського суспільства у правоохоронній діяльності [192].

При цьому важко сприйняти ідею договірних відносин конкретних громадських організацій та державних органів (адміністративний договір) [90, С. 201]. Незважаючи на практику укладення меморандумів про співпрацю, все ж перенесення взаємодії у договірну площину, якщо і можливе, то досить в обмеженому вигляді, і пріоритетним має бути все ж імперативний метод, характерний для конституційно-правового регулювання як публічної галузі права.

В будь-якому разі відповідна взаємодія має ключове значення. Адже реалізація основного призначення НПО – захист прав людини відбувається саме через співпрацю організацій з органами державної влади та місцевого самоврядування. Як зазначає М. М. Алмаші, співпраця НПО з органами влади відбувається у формі діалогу. Але такий діалог можливий лише на засадах взаємодовіри та поваги. Представники органів влади та НПО повинні бути достатньо професійними та однаково поінформовані щодо стану прав людини [2, С. 101].

Вищезазначена позиція є цілком правильною. НПО з органами влади та місцевого самоврядування мають співпрацювати для досягнення спільного результату, який полягатиме в утвердженні та підтриманні сталого рівня прав людини, його покращення в цілому. Але залишається відкритим питання – чи є такий діалог взагалі та наскільки він ефективний?

За свідченнями самих організацій, їх співпраця з органами державної влади та органами місцевого самоврядування є неоднорідною. Все залежить від зацікавленості органів влади, контактних осіб тощо. Не гарантують успіху співпраці й підписані меморандуми про взаємодію. Серед форм діяльності між організаціями та органами влади зустрічається участь в різних нарадах, круглих столах, консультування громадян, навчання державних службовців, проведення спільних акцій [178, С. 34].

Стаття 22 Закону України «Про громадські об'єднання» передбачає засади взаємодії між недержавними організаціями та органами влади. Законодавець визначив, що така взаємодія відбувається на засадах невторчання у діяльність один одного через залучення організацій до консультативних органів при органах влади, розробки проєктів нормативно-правових актів тощо [160].

В цьому ключі видається досить обмежений підхід у правовому регулюванні основ взаємодії між неурядовими організаціями та державою. НПО стикаються з проблемами, серед яких є низький рівень взаємодії з органами влади. Тому нами пропонується внести зміни до Закону України «Про громадські об'єднання», якими закріпити принцип партнерства в основі взаємодії правозахисних НУО з органами державної влади та місцевого самоврядування і дозволити розширення їх співпраці через інші форми взаємодії, які можуть закріплюватись у деклараціях та меморандумах. Тим більше, що на практиці такі механізми активно застосовуються (частіше хаотично, несистемно), але, у тому числі, через відсутність регулювання не мають належного ефекту.

Після такого детального аналізу взаємодії НПО із органами публічної влади, продовжимо наш аналіз висвітлення питання участі НПО у правотворчості і, головним чином, законодавчому процесі. Як показує практика і досвід провідних країн світу, період реформ – це дуже складний час як для держави в цілому, так і для окремого громадянина. Передусім це пояснюється тим, що зміни, як правило, відбуваються у всіх сферах. Саме в

такій ситуації нині перебуває Україна. З огляду на це можна сміливо стверджувати, що стан нашої країни слід охарактеризувати як нестабільний. Це стосується і внутрішньої, й зовнішньої політики, і економіки, законодавчого, чи законотворчого, процесу, у тому числі й участі в ньому неурядових правозахисних організацій. Щоправда, саме в такі складні для будь-якої країни часи активізуються процеси модернізації й вдосконалення уже існуючих інституцій, а інколи має місце оновлення, тобто на зміну старих утворюються нові. Звісно, усе це безпосередньо впливає як на громадянське суспільство в цілому, так і на його окремих членів. Цілком логічно, що внесені зміни до нормативно-правових актів іноді не враховують, на жаль, думки, прагнення і бажання громадян (окремого індивіда, хоча частіш за все зачіпають його права), а тому варто розробити, так би мовити, чітко виписати процедуру прийняття нових або доопрацювання вже існуючих актів, передбачивши також і форму контролю, оскільки кожен із них потребує ретельної перевірки.

На наш погляд, у даному випадку стане у нагоді досвід і напрацювання провідних країн, вивчити і використати який для України як члена Ради Європи (далі – РЄ), на якого поширюється дія положень рекомендацій РЄ, не буде складно. У контексті сказаного насамперед варто згадати Рекомендацію про правовий статус неурядових організацій (далі – НУО) в Європі №14 (далі – Рекомендація №14), в якій наголошується, що НУО повинні мати право зробити свій внесок у запровадження публічних обговорень на всіх рівнях питань, що стосуються, зокрема, розвитку законодавства й політики, а отже, у їх вирішення.

Зауважимо, що це право дає НУО змогу вести діалог і консультуватися з органами державної влади на всіх рівнях і забезпечує своєчасний доступ до офіційної інформації з приводу прийнятих рішень. Примітно, що НУО у країнах Європи мають можливість публічно коментувати законопроекти, а органи державної влади зобов'язані надавати їм для оцінки тексти окремих актів. Більш того, такі консультації повинні проводитися обов'язково до

прийняття остаточного рішення законодавчим органом. Наприклад, ст. 6 Орхуської конвенції зобов'язує сторони залучати до прийняття рішень громадськість і надавати повну своєчасну інформацію щодо їх прийняття.

Виходячи з наведеного, суб'єктами громадського обговорення виступає широке коло осіб, а саме фізичні й юридичні особи різного віку, статі, роду занять, фахової підготовки, з різними політичними позиціями, які зацікавлені або на яких впливатиме те чи інше політичне рішення стосовно проблеми, що обговорюється. Вибір суб'єктів у кожному конкретному випадку тісно пов'язаний з природою політичного рішення. Їх приблизний перелік закріплено в кожній розвиненій демократичній державі. Наприклад, в Естонії обмежилися таким формулюванням «групи із захисту інтересів», якими, у свою чергу, виступають НУО.

Таким чином, формою участі НУО в законодавчому процесі є залучення до цього процесу правозахисників. Яскравим прикладом співпраці неурядових організацій й органу законодавчої влади в Україні, на наше переконання, є діяльність у 2012–2013 роках громадської організації Лабораторії законодавчих ініціатив, яка доопрацьовувала деякі положення ухваленого у першому читанні законопроекту «Про місцевий референдум». Більш успішним став приклад Закону «Про доступ до публічної інформації», ухвалений в 2011 році.

Ще однією формою участі НПО у законодавчому процесі виступає можливість пропонувати внесення змін до діючих нормативно-правових актів. Як закріплено у вже згаданій Рекомендації №14 Ради Європи, будь-який діалог має бути двостороннім процесом, а отже, внесення неурядовими правозахисними організаціями пропозицій чи ініціювання змін у законодавстві не повинні розглядатися як недоречні або незаконні.

Такий механізм (йдеться про внесення пропозицій чи ініціювання змін) досить успішно впроваджений у Сполучених Штатах Америки, де він має назву лобізм. Як відомо, у США процес просування несуб'єктами

законодавчої ініціативи окремих законопроектів, зокрема й неурядових організацій, врегульований на законодавчому рівні.

В теорії форми участі НПО як різновиду неурядових організацій в законодавчому процесі є доволі різноманітними. Вони можуть, з одного боку, брати активну участь у прийнятті рішень шляхом лобіювання, вказуючи на недоліки або наслідки поточної політики, щоб покращити рівень захищеності громадян чи дати останнім більше гарантій, з другого – ознайомлюватися із намірами органів державної влади реформувати певну сферу життя. Незважаючи на ту чи іншу обрану форму, співпраця НПО і законодавчих органів відбувається завдяки двосторонньому діалогу, що в ідеальному випадку перетворюється на певне партнерство. Лише таке співробітництво, на нашу думку, дозволяє попередити порушення прав людини.

Зовсім інша ситуація в нашій державі. Так, відповідно до ст. 93 Конституції України суб'єктами законодавчої ініціативи є Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Президент України. Як бачимо, у наведеному переліку громадяни, а також їх об'єднання не згадуються, а отже, вони не володіють таким правом. При цьому діяльність вищевказаних суб'єктів (сподіваємося, стосовно сказаного ні в кого не виникає жодних сумнівів) повинна піддаватися ретельному аналізу й спостереженню.

О.В.Дягілев цілком справедливо звертає увагу на відсутність на рівні Конституції і законів регулювання відповідного питання [43, С. 162]. Тому не можна не погодитися із тим, що «наявна потреба в ухваленні закону, який визначить, хто може займатися лобістською діяльністю» (С.В. Лізаковська) [101, С. 282-283].

Водночас, як вказує С.П. Сокур, «лобістська діяльність може здійснюватися як напряду, так і опосередковано» [201, С. 46]. Тому все ж фактично такі лобістські процеси відбуваються через існуючі механізми: 1) шляхом звернення до офіційних суб'єктів законодавчої ініціативи для подання відповідних проектів; 2) шляхом участі в обговоренні

законопроектів на запрошення профільних комітетів парламенту; 3) шляхом публічної адвокації певних проєктів і пропозицій в ЗМІ, на конференціях, мітингах тощо; 4) шляхом реалізації права на звернення громадян, використання інституту електронних петицій.

При чому треба розуміти, що існують відмінності між такими явищами як адвокація і лобізм [37, С. 923–924; 228, С. 107], проте відповідні аспекти потребують окремого, більш детального дослідження. Скажемо лише, що адвокація і лобізм – вагомі і важливі напрямки участі НПО у законодавчому процесі, вони обидва мають спільні риси, і обидва з формальної точки залишаються неврегульованими (причому саме врегулювання лобізму є критично важливим).

Виходячи з цього, можемо стверджувати, що спостереження за законодавчим процесом і виступає ще однією формою участі неурядових правозахисних організацій у зазначеному процесі. Крім того, спостереження покладається на НПО ще й тому, що для цього необхідно мати певні компетенції для ефективного контролю за законодавчим процесом. Йдеться передусім про те, що для того, щоб аналізувати, варто знати зміст і розуміти суть міжнародних договорів у галузі прав людини, внутрішнього законодавства і судової практики інших країн, міжнародного «м'якого» права, зокрема, практики Європейського суду з прав людини.

Натомість не можемо повністю погодитися із О.С. Лотюк, яка наводить в якості прикладу участі інститутів громадянського суспільства у правотворчій діяльності народну законодавчу ініціативу (в порівняльному аспекті) і народну ініціативу щодо проведення референдуму [107]. Все ж таки ці інститути ми би віднесли до механізмів прямого народовладдя, а не напряду до інститутів громадянського суспільства, принаймні якщо під ними розуміти той перелік, який ми визначили на початку нашого дослідження. Крім того, ефективність і реальність таких механізмів (а народна законодавча ініціатива взагалі сьогодні не закріплена в Україні), викликає питання. Водночас в разі збільшення ефективності відповідних інститутів, вони

цілком могли би використовуватися НПО для участі у законодавчій діяльності.

Що ж стосується участі НПО у діяльності виконавчої влади, то формами взаємодії НПО з органами виконавчої влади, то відповідні форми взаємодії є досить різноманітними і ми далі їх детальніше розглянемо. Однією з таких форм є здійснення громадського контролю, проте він потребує особливої уваги, тому йому буде присвячений окремий (наступний) підрозділ дисертації.

Отже, розглянемо вищезазначені форми взаємодії органів виконавчої влади та неурядових правозахисних організацій.

По-перше, створення консультативних органів.

Присутність членів неурядових правозахисних організацій в складі громадських рад, їх комісій, робочих груп, котрі займаються проблемами захисту прав людини є необхідною умовою ефективності та легітимності функціонування органів виконавчої влади.

Основне завдання громадських рад – це представлення інтересів громадянського суспільства у формуванні та реалізації державної політики в тій чи іншій сфері суспільного життя. Взаємодія рад з відповідними органами виконавчої ради спрямована на розгляд питань, котрі мають суспільне значення. Їх основними функціями є консультативна та експертна. Як правило, вони можуть подавати органу, при якому вони створені, обов'язкові для розгляду зауваження і пропозиції щодо формування і здійснення державної політики. Громадські ради можуть проводити експертну перевірку проєктів нормативно-правових актів щодо здійснення державної політики в конкретній сфері суспільного життя. Крім того, вони можуть здійснювати в установленому порядку громадську, антикорупційну та антидискримінаційну експертизу проєктів нормативно-правових актів відповідних органів виконавчої влади.

Вперше положення про обов'язкове створення громадських рад при центральних і місцевих органах виконавчої влади було передбачено

передбачили пізніше у Постанові Кабінету Міністрів України «Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» [36]. В цьому документі зафіксовано офіційне визначення громадської ради як консультативно-дорадчого органу, який утворюється при міністерстві, іншому центральному органі виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, місцевій державній адміністрації з метою здійснення координації заходів, пов'язаних із забезпеченням проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики. До її складу включаються представники громадських організацій, професійних спілок та інших об'єднань громадян. Крім того, до неї можуть представники колегій відповідних місцевих і регіональних галузевих рад підприємців, органів місцевого самоврядування, засобів масової інформації (пункт 5 документу). Значно розширила права та можливості громадських рад інша Постанова КМУ від 03.11.2010 року №996 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики».

Що стосується участі НПО у діяльності громадських рад, то їх взаємодія з органами виконавчої влади відбувається перш за все в правоохоронній сфері. Зокрема, в Положенні про Громадську раду при Міністерстві внутрішніх справ України вказується, що вона є консультативно-дорадчим органом, утвореним для сприяння участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики у сферах компетенції Міністерства внутрішніх справ, а саме забезпечення охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку, а також надання поліцейських послуг; захисту державного кордону та охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні; цивільного захисту, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій та запобігання їх виникненню, ліквідації надзвичайних ситуацій, рятувальної справи, гасіння пожеж, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних

служб, а також гідрометеорологічної діяльності; міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів

Громадська ради при МВС: а) сприяє реалізації громадянами конституційного права на участь в управлінні державними справами; б) сприяє врахуванню МВС громадської думки під час формування та реалізації державної політики у сферах, що належать до компетенції МВС; в) сприяє залученню представників заінтересованих сторін до проведення консультацій з громадськістю та моніторингу результатів формування та реалізації державної політики у сферах, що належать до компетенції МВС; г) здійснює відповідно до законодавства громадський моніторинг діяльності МВС; г) здійснює підготовку експертних пропозицій, висновків, аналітичних матеріалів з питань формування та реалізації державної політики у сферах, що належать до компетенції МВС [152].

Слід також наголосити, що важливу роль у реформі поліції, яка розпочалася після Революції Гідності 2014 р., зіграли неурядові правозахисні організації. Зокрема відомий вітчизняний правозахисник Є. Захаров очолював Експертну ради при МВС щодо реформування даного органу виконавчої влади. Цією радою було розроблено Стратегію розвитку органів внутрішніх справ, на базі якої розроблено Концепцію реформування МВС [77].

Що стосується інших форм здійснення громадської консультації неурядовими правозахисними організаціями органів виконавчої влади, то вони здійснюються через проведення публічних громадських обговорень.

2.4. Роль неурядових (громадських) правозахисних організацій у здійсненні громадського контролю

Ще одна форма взаємодії неурядових правозахисних організацій з органами виконавчої влади відбувається через застосування інструментарію громадського контролю.

Слід наголосити, що будь-яка державна влада повинна мати свої межі. За інакших обставин, абсолютна влада є серйозним ризиком для суспільства зіштовхнутись зі свавіллям. Саме тому у демократичному суспільстві передбачений громадський контроль за діяльністю органів влади та місцевого самоврядування. Метою його здійснення є упередження владного свавілля, постійне нагадування державі, що за її діяльністю постійно пильнують.

Вагомий внесок до здійснення дієвого громадського контролю вносять НПО. Водночас перш ніж розглянути громадський контроль НПО, слід звернутися до аналізу категорій «контроль за владою» та «громадський контроль».

Є. В. Ткаченко виокремлює конституційну систему контролю за владою в широкому та вузькому аспектах. Саме з позицій широкого підходу розглядається можливість відповідного контролю з боку інститутів громадянського суспільства (Див.: [34; 215]). Метою контрольної діяльності громадянського суспільства є захист і забезпечення прав і законних інтересів людини та фундаментальних свобод, а також забезпечення поваги до них (Є.Захаров) [51].

І.Т. Темех пропонує закріпити за НПО функцію контролю процесу здійснення влади в державі, які б здійснювали контроль за виконанням державою своїх зобов'язань перед суспільством [214]. Тобто йдеться про те, що основна мета НПО має охоплювати не лише захист прав та свобод в разі їх реального чи можливого порушення, а й громадський контроль [213, С. 4]. З одного боку, ми згодні із цим в тому плані, що ця пропозиція актуальна в контексті обстоюваної нами пропозиції ухвалити спеціальний закон,

присвячений НПО. Адже контрольна функція якраз і притаманна НПО і має знайти своє закріплення в їх конституційно-правовому регулюванні. Проте ми би не відділяли радикально правозахисну діяльність як основну статутну мету від громадського контролю. Все ж таки, на наш погляд, громадський контроль – форма діяльності НПО, а не їх основна мета. Метою має залишатися здійснення правозахисної діяльності як більш широке поняття.

Водночас вже зараз багато говорять про механізми, які умовно названі «громадським контролем». Це окремий прояв (форма) діяльності НПО, який перетинається із правозахисним активізмом. Поняття, механізм і форми здійснення громадського контролю напряду не врегульовані законодавством, хоча такий контроль і згадується в законодавстві (Досить детально історію закріплення поняття «громадського контролю» в законодавстві – див: [31]). Чималий внесок до проведення громадського контролю вносять правозахисні неурядові організації.

При цьому, незважаючи на згадування громадського контролю в законодавстві, на сьогоднішній день це скоріше теоретичне поняття, яке потребує більш детального врегулювання. В науці громадський контроль отримав досить широку сферу використання і є досить глибоко дослідженим (Див.: [4; 82; 83; 84; 85; 86; 87; 89; 124; 125; 195]) . Здійснення ж такого контролю відбувається у всіх дозволених формах, які передбачені законодавством і умовно об'єднується у поняття (окрему функцію) громадського контролю.

На сьогодні існують певні проблеми у здійсненні НПО громадського контролю. Питання, які пов'язані з особливостями здійснення громадського контролю з боку правозахисних НПО є предметом дослідження у цьому підрозділі.

Перш ніж перейти до огляду процесу громадського контролю НПО, слід згадати, що ж саме мається на увазі під громадським контролем. Влучною є позиція О. С. Пашинського, який пише, що громадський контроль є діяльністю, яка полягає у спостереженні за роботою органів державної

влади та місцевого самоврядування, що має на меті перевірити, проаналізувати та оцінити ухвалені такими органами рішення і запобігти прийняттю протиправних рішень [144, С. 497]. Тобто, громадський контроль фактично має протидіяти державній сваволі, він уособлюється у рамках, які владі малює саме суспільство.

Водночас досить дискусійним моментом є наслідки такого контролю. О.В. Олькіна наполягає виключно на тому, що результати контролю мають бути обов'язковими для підконтрольного суб'єкту, що відрізняє контроль від суміжних явищ (нагляду, моніторингу тощо) [137, С. 126]. Насправді ж громадський контроль не може мати тієї обов'язковості, що і контроль державний. Звичайно, в ряді випадків його здійснення повинне мати юридично значущі наслідки, але він також, напевне, має також використовувати і суто суспільні інструменти у вигляді оприлюднення, розголосу, привернення уваги (щодо наслідків). Головне ж – не формалізовані наслідки як такі (тут можливий досить широкий діапазон), скільки забезпечення правовими засобами механізмів контролю. Тому саме контролем такий «громадський контроль» все ж, напевне, є з долею умовності. При цьому моніторингові і інші механізми також цілком можуть охоплюватися його засобами. Водночас ми цілком розуміємо, що питання засобів, форм, наслідків тощо – предмет експертної роботи і консенсусу фахівців із цього питання.

Підкреслимо ще раз демократичний, обмежувальний вектор громадського контролю, на чому наголошує С.А. Косінов [83, С. 9]. Відповідно до ч. 2 ст. 19 Конституції України органи державної влади, місцевого самоврядування та їх посадові особи повинні діяти в межах та у спосіб, що передбачений Конституцією України та законами України [76]. Проте одного лише закріплення в Основному Законі рамок діяльності органів влади замало. Для їх реального функціонування їй необхідний контроль за діяльністю владних інституцій, щоб а) не допустити прийняття незаконних рішень; б) скасувати прийняті рішення, що порушують законодавство

України; в) притягнути винних осіб до відповідальності (в т.ч. політичної). І саме в Конституції України можна побачити ті норми, які є підвалинами громадського контролю, зокрема:

- держава відповідальна перед людиною за свою діяльність (ч. 2 ст. 3);
- єдиним джерелом влади є народ (ст. 5);
- громадяни України мають право на свободу об'єднань для захисту своїх прав та прав інших осіб (ст. 36) тощо¹.

Таким чином, зважаючи на те, що саме народ є джерелом влади, а держава відповідає перед ним за свою діяльність, громадяни можуть індивідуально або колективно контролювати державну діяльність. Колективний контроль здійснюється в тому числі через правозахисні НУО, адже дуже часто прийняття незаконних рішень, вчинення нелегальних дій чи бездіяльність так, чи інакше можуть порушувати права людини. Такий стан справ потребує неодмінного втручання суспільства і відновлення порушених прав.

Варто навести обґрунтованим підхід С.А. Косінова, за яким існує дві групи інститутів громадського контролю: 1) численні громадські організації; 2) організації, що створюються за участю держави при органах державної влади (різноманітні громадські палати, громадські ради тощо) [82, С. 8.]. Що стосується громадських рад, ми детально розглядали цей аспект в питанні, що стосується взаємодії НПО з органами державної влади. На наш погляд, включення такого роду рад може як охоплюватися інститутом громадського контролю, так і існувати, так би мовити, окремо. На сьогодні, оскільки спеціальний закон про громадський контроль не ухвалений, можливі обидві сценарії і підходи.

Ми ж умовно відрізняємо громадський контроль від діяльності громадських рад, і розуміємо під контролем власне діяльність громадських організацій, зокрема, НПО, *per se*, як самостійних суб'єктів. При цьому

¹С.А. Косінов наводить ще більш широке коло приписів Конституції, які, на думку вченого, є підставою для громадського контролю [85].

обмежений обсяг дослідження не дозволяє широко оглянути всі наявні методи громадського контролю до якого вдаються НПО і проблеми, які при цьому виникають.

Ще один момент. Громадський контроль, напевне, притаманний не лише НПО, а більш широкому колу суб'єктів (громадських об'єднань чи ще більш широкого кола інститутів громадянського суспільства). Дискусійним є включення до суб'єктів громадського контролю окремих індивідів чи приватних утворень, які не є інститутами громадянського суспільства, про що пише С.А. Косінов [83, С. 9; 85, С. 17]. Насправді – це питання для дискусії, як і змістовне наповнення майбутнього закону про громадський контроль. Поки такий закон не ухвалений нас цікавить імплементація елементів громадського контролю в законодавство про НПО, що ми якраз і обстоюємо, а також аналіз і вдосконалення вже наявних способів громадського контролю, які можуть реалізувати НПО.

С.А. Косінов загалом досить влучно виокремив сфери громадського контролю, де є відповідна специфіка, а саме: 1) політична; 2) сфера особистих прав; 3) соціальна сфера [86].

Так, існує специфіка громадського контролю під час виборчого процесу, який в ньому активно застосовується (Див., напр.: [102; 103]). Як зазначає О. М. Чальцева, неурядові організації під час виборів здійснюють моніторинг виборчої кампанії, а також спостерігають за ходом голосування у день проведення виборів та підрахунком голосів. Це дозволяє або знівелювати загрозу порушень під час виборів, або зробити кількість таких порушень якомога меншими за кількістю [226, С. 53].

Дійсно, громадський контроль, що проводиться під час виборів є необхідним для того, щоб зробити процес виборів максимально прозорим та якісним. Крім того, він дозволяє зробити дійсною картину, яка показуватиме реальне волевиявлення громадян і прихід до влади законно обраних представників народу.

В Україні подібний громадський контроль здійснює всеукраїнська громадська організація «Опора», яка є організацією контролю та адвокації у сфері виборів. В контексті здійснення громадського контролю за виборами, організація аналізує процес проведення виборів і виявляє недоліки, про які повідомляє офіційні органи влади, надаючи при цьому рекомендації щодо подолання таких недоліків. Крім того, Опора висвітлює на медійних майданчиках виборчий процес, контролює процес зберігання виборчої документації в архівах [45].

Як бачимо, правозахисні неурядові організації постають певним бар'єром для зловживань з боку органів державної влади в тій чи іншій сфері. Громадський контроль, що ними проводиться дозволяє виявити «слабкі місця» в організації виборів, що мають бути усунені у майбутньому.

Важливим напрямком контрольної діяльності неурядових правозахисних організацій є контроль за дотриманням прав людини в правоохоронній сфері. Правозахисні НУО часто звертають увагу на діяльність правоохоронних органів, зокрема Національної поліції України (Див.: [150]). У статті 11 Закону України «Про Національну поліцію України» (ч. 1) [164] передбачено, що Національна поліція співпрацює з громадськими об'єднаннями на засадах партнерства, а діяльність поліції спрямована зокрема на задоволення їх потреб. Разом з тим, у розділі VIII вищезгаданого Закону, який має назву «громадський контроль» немає згадки про взаємодію між поліцією та НПО.

Аналіз положень Закону України «Про Національну поліцію» показує, що основними формами громадського контролю є: звіт про поліцейську діяльність (ст. 86); прийняття резолюції недовіри керівникам органів поліції (ст. 87); взаємодія між керівниками територіальних органів поліції та представниками органів місцевого самоврядування (ст. 88); спільні проекти із громадськістю (ст. 89); залучення громадськості до розгляду скарг на дії чи бездіяльність поліцейських (ст. 90).

Не менш важливе значення має така форма громадського контролю, як взяття участі представників неурядових правозахисних організацій в атестуванні поліцейських. Слід зазначити, що така форма взаємодії прямо не передбачена у розділі VIII Закону України «Про Національну поліцію», що, на думку В. Василенка, є безумовною прогалиною законодавства, однак вона частково вирішена на рівні підзаконного нормативно-правового акту – інструкції про порядок проведення атестування поліцейських, де визначено участь представників громадських об'єднань у процедурі атестації представників поліції [14, С. 178].

Крім того, в практиці взаємодії поліції та громадських організацій достатньо розповсюдженою формою контролю громадян є оприлюднення інформації про незаконні дії в мережі Інтернет, шляхом завантаження відеоматеріалів з незаконними діями поліцейських [67, С. 199].

Однак це не єдина проблема щодо здійснення громадського контролю за діяльністю поліції. Ще однією важливою проблемою щодо здійснення громадського контролю за діяльністю поліції є передбачене статтею 90¹ Закону України «Про Національну поліцію України» положення про те, що під час воєнного стану громадський контроль (визначений статтями 86-88 та 90 цього Закону) не здійснюється. На нашу думку, такі обмеження можуть негативно впливати на оцінку діяльності національної поліції з боку громадськості, а також надають реальні можливості цьому органу влади зловживати своїми повноваженнями, не наражаючись на осуд суспільства.

Вважаємо, що в законодавстві про поліцію слід повернути здійснення громадського контролю за діяльністю поліції, щоб не втратити довіру до цього правоохоронного державного органу з боку суспільства. В умовах воєнного стану важливо не заподіяти шкоди національній безпеці, чим може обґрунтовуватись певне обмеження здійснення громадського контролю, однак не його повне скасування. Навіть в умовах воєнного стану не можна повністю скасовувати можливість здійснення громадського контролю за поліцією, що є важливою умовою демократичної держави. Саме тому слід

повернути можливість здійснення громадського контролю за поліцією навіть в умовах війни, але за умови якщо його здійснення не загрожуватиме національній безпеці. Подібна норма дозволила би відновити здійснення громадського контролю, не зачепивши даних, які могли б завдати шкоди інтересам національної безпеки та оборони.

Отже, хоч громадський контроль і здійснюється організаціями переважно у чітко визначеній сфері, разом з тим, існують сфери, зокрема правоохоронна, де здійснення громадського контролю наразі неможливе у зв'язку з воєнним станом.

Як бачимо, здійснення громадського контролю НПО за діяльністю органів влади відбувається у різних формах – спостереження, подання заяв, скарг, участі у їх розгляді, поширення інформації тощо. Часто громадський контроль є вузько спрямованим на певний напрямок, оскільки діяльність певної правозахисної НУО не дозволяє охоплювати всі державні органи. Тобто організація займається контролем у чітко визначеній сфері – виборчій, правоохоронній, трудовій та ін.

Позначимо ті методи, до яких вдаються правозахисні НУО під час здійснення громадського контролю. У цьому аспекті найкраще методи та способи здійснення громадського контролю описує Ю. М. Ніронка. Так, вчений зазначає, що НПО під час здійснення громадського контролю вдаються до аналізу документів, спостереження, обробки офіційної статистики, особистого відвідування державного органу чи органу місцевого самоврядування, опитувань громадян, збору скарг, здійснення моніторингу, громадської експертизи тощо. Серед способів здійснення громадського контролю неурядові організації здійснюють систематичний моніторинг рішень, дій чи бездіяльності посадових осіб державних органів та органів місцевого самоврядування; надають експертну оцінку прийнятим рішенням, діям або бездіяльності та надають результатам такої оцінки публічності [134, С. 70].

Раніше ми на деяких прикладах змогли побачити способи та методи проведення громадського контролю. Однак їх перелік доволі широкий та охоплює чітку мету – протидіяти свавіллю владних органів. Означені вище способи громадського контролю є основними та достатніми для неурядових організацій, щоб впливати на незаконні рішення, дії чи бездіяльність.

До основних форм громадського контролю за органами виконавчої влади, які застосовують у своїй діяльності неурядові правозахисні організації, найчастіше відносять проведення громадської експертизи та розробка проєктів нормативних правових актів; оцінка різних державних програм у сфері гарантування прав і свобод людини; моніторинг щодо реалізації прийнятих органами виконавчої влади рішень; збір інформації щодо фактів порушення органами виконавчої влади та їх посадовими особами прав людини; звернення до органів з інформаційними запитами та з індивідуальними та колективними петиціями щодо захисту прав людини; участь у кадрових комісіях правоохоронних органів тощо.

В основі громадського моніторингу є діяльність із спостереження. При цьому сама категорія «спостереження» є важливою складовою будь-якої контрольної діяльності, одним з її початкових етапів. Без спостереження здійснення громадського контролю за діяльністю органів виконавчої влади неможливе. Так, наприклад, при проведенні громадської перевірки використовується спостереження за об'єктом контролю, що передбачає необхідність вивчення такого об'єкта та аналізу його діяльності. Вважаємо, що вже сам факт спостереження може перешкоджати порушенням прав людини у діяльності органів виконавчої влади та сприяти підвищенню якості останньої. Крім того, не можна забувати про необхідність органів виконавчої влади реагувати на інформацію, викладену у підсумковому документі, який складається за результатами громадського моніторингу. Прикладом такої форми громадського контролю з боку неурядових правозахисних організацій є щорічні доповіді правозахисних організацій «Права людини в Україні», які включають в себе реферативний огляд проблем, пов'язаних з дотриманням

прав людини в Україні за певний календарний рік [221]. Що стосується процедури проведення громадського моніторингу, то він включає в себе декілька етапів:

- підготовка суб'єктів громадського контролю за діяльністю органів виконавчої влади до моніторингу, у тому числі що включає себе публікацію інформації про предмет громадського моніторингу, терміни, порядок його проведення та визначення його результатів;

- безпосередньо проведення громадського моніторингу;

- поінформування органу виконавчої влади про проведення щодо нього громадського моніторингу

- визначення результатів моніторингу, у тому числі складання підсумкового документа у разі ухвалення рішення суб'єкта контролю про це;

- складання звіту за його результатами;

- оприлюднення підсумкового документа, у тому числі в мережі Інтернет, у разі його складання за результатами громадського моніторингу.

Деякі елементи (форми) громадського контролю вже врегульовані в розрізних нормативно-правових актах. Так, однією з форм контролю за органами виконавчої влади з боку неурядових правозахисних організацій є громадська експертиза. В Україні юридичне визначення порядку її проведення закріплено у Постанові Кабінету Міністрів України № 976 «Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади» від 5 листопада 2008 р. [154].

На думку представників громадських організацій «інститут громадської експертизи дає можливість зацікавленим сторонам не лише отримати та дослідити відомості від органу влади (чи посадової особи) щодо виконання їх програм, витрачання бюджету, надання адміністративних послуг, а й безпосередньо вплинути на формування рішень органом виконавчої влади» [30, С. 5-6]. Слід зауважити, що інститут громадянської експертизи діяльності органів виконавчої влади у сфері забезпечення прав людини є одним з найважливіших інструментів громадського контролю з

боку неурядових правозахисних організацій. Разом з тим в експертному середовищі наводиться ряд зауважень щодо недосконалості правового регулювання проведення громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади [222, С. 26].

Ще однією важливою формою громадського контролю за діяльністю органів виконавчої влади є направлення неурядовими правозахисними організаціями інформаційних запитів та звернень до даних суб'єктів публічно-правових відносин. Відомо, що право на доступ до інформації про діяльність влади органічно пов'язано й обумовлює основоположний конституційний принцип, що „носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ” (ст. 5 Конституції України), адже, відсутність інформації про дії влади, – наголошує О. Нестеренко, – перетворює на фікцію цей основний конституційний принцип та створює загрозу узурпації державної влади або зловживання нею [132, С. 2].

Забезпечення неурядовим правозахисним організаціям права на доступ до офіційних документів та права бути присутніми на засіданнях органів виконавчої влади є гарантією є передумовою для демократичного розвитку країни та дотримання прав людини органами влади та їх посадовими особами. Як вказує О.В. Нестеренко, саме для реалізації цієї мети у 2011 році було прийнято Закон України “Про доступ до публічної інформації” [133, С. 23].

Хоч наразі в Україні засади здійснення громадського контролю можна вивести із існуючих і діючих положень, конституційно-правове регулювання повинно бути додатково розширене положеннями Закону про громадський контроль. Такий Закон мав би консолідувати питання взаємодії між правозахисними неурядовими організаціями, права та обов'язки кожного з них і відповідальність за протидію громадському контролю. На ухваленні такого закону наполягають фахівці [91, С. 28; 112, С. 54; 137, С. 126].

Ю. Ю. Пустовіт зазначає, що на сьогодні, влада фактично є вільною від громадського контролю і є безвідповідальною та не дотримується вповні

вимог нормативно-правових актів України. Тому, попри всі наявні способи та методи громадського контролю, він є слабким. Причинами цієї слабкості, серед іншого автор вказує відсутність єдиного нормативно-правового акту, що б регулював громадський контроль; відсутність механізмів прозорості діяльності органів влади та брак знань щодо способів, форм, механізмів здійснення громадського контролю [175, С. 338].

З вищезазначеним слід погодитись. Регулярні новини про державні витрати та прийняття рішень, які не відповідають вимогам воєнного часу, корупційні прояви загалом свідчить про прогалини в частині нормативного забезпечення громадського контролю в Україні. Прийняття єдиного нормативно-правового акту дозволило б таку прогалину заповнити.

Для створення законодавчої основи здійснення громадського контролю за діями державної влади в Україні В.В. Речицький, за ініціативою Харківської правозахисної групи розробив законопроект «Про громадський (суспільний) контроль за державною діяльністю» [180]. Цей проєкт містив положення щодо здійснення правозахисними організаціями громадського контролю.

У 2015 р. до парламенту подано законопроект «Про громадський контроль» (реєстр. № 2737-1) [172]. Ю.Ніронка вказує на наявність у ньому значних недоліків [135, С. 64].

У проєкті пропонується так визначити громадський контроль: «суспільна діяльність громадських об'єднань, предметом якої є здійснення нагляду за відповідністю діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб Конституції України, законам України, іншим нормативно-правовим актам та за дотриманням ними державної дисципліни» (стаття 1 проєкту).

У ст. 10 проєкту передбачається широкий спектр напрямів громадського контролю, до яких належить контроль за: дотриманням Конституції України, законів України, інших нормативних правових актів та державної дисципліни об'єктами громадського контролю; виконанням державних цільових програм

та реалізація соціально значущих рішень, що приймаються об'єктами громадського контролю; збереженням та ефективним використанням державної та комунальної власності, попередження бюрократизму.

Громадський контроль пропонується здійснювати шляхом застосування таких заходів, як: 1) отримання інформації від об'єктів громадського контролю; 2) громадська експертиза; 3) надання пропозицій; 4) участь у роботі експертних, консультативних, дорадчих та наглядових органів; 5) представляти в суді інтереси громадян України, іноземців, осіб без громадянства тощо (стаття 10 проєкту).

У Висновку Головного науково-експертного управління від 04.01.2016 [16] проєкт пропонувався відхилити і в кінцевому рахунку він був знятий з розгляду. Зауважень було багато і в такому вигляді проєкт не був затверджений. Однією з причин неухвалення цього закону називають те, що «організаційно-правові засоби владного характеру не можуть бути інструментом діяльності суб'єктів, які не належать до державного апарату» [101, С. 296].

С.А. Косінов також аналізує законопроєкт «Про громадський контроль» (реєстраційний номер 6246), який народними депутатами не розглядався [82, С. 8], а О.В. Олькіна проєкт № 9013 («Про громадський контроль за діяльністю органів влади, їх посадових і службових осіб» від 07.08.2018 р.) [137, С. 126].

На сьогодні, в рамках виконання України вимог Угоди про асоціацію з Європейським Союзом громадських контроль з боку неурядових організацій діє у вигляді Рад громадського контролю при правоохоронних органах. Такі ради зокрема діють при Національному антикорупційному бюро України, Державному бюро розслідувань, Бюро економічної безпеки України. Таким чином, представники НПО можуть брати участь у відкритому конкурсі та приймати участь у роботі правоохоронних органів.

30.04.2021 року до Верховної Ради України було подано законопроєкт № 5458 «Про правові та організаційні засади громадського контролю та

громадського діалогу в Україні». У ньому закріплено, що громадський контроль є однією з форм реалізації конституційних повноважень народу, який полягає зокрема в безоплатному та безпосередньому контролі неурядовими організаціями за діяльністю органів влади та їх посадових осіб.

Законопроект закріплює форми громадського контролю, в т.ч. ті, які вже нами розглядалися, а саме громадські слухання, моніторинг, експертизу, громадську перевірку та розслідування. Визначено, що громадський контроль провадиться з метою захисту прав і свобод громадян від порушення об'єктами громадського контролю або ініціювання усунення раніше допущених порушень актів законодавства, законних інтересів фізичних та юридичних осіб [173].

Ю. Ніронка підготував досить вдалий огляд законопроектів «про громадський контроль, який безумовно вартий уваги. Вчений наголошує на нечіткості визначення «окремих процедур у проведенні громадського контролю, невідповідність деяких проєктів вимогам антикорупційного законодавства, концептуальні погрішності». [135, С. 66].

Водночас, на нашу думку, сама ідея такого закону є актуальною і сьогодні. Такий закон, присвячений громадському контролю, в майбутньому повинен врегулювати сферу контролю, яку активно використовуватиме громадськість в т.ч. правозахисні неурядові організації під час моніторингу, аналізу та спостереження за рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, місцевого самоврядування та їх посадовими особами.

Що стосується прав суб'єктів громадського контролю, а також конкретних випадків, де він має бути обов'язково присутнім, заходам громадського контролю, то основою для такого переліку можуть слугувати попередні проєкти, які вносилися із цього приводу, а також пропозиції вчених. Так, О.В. Олькіна пропонує серед прав вказати можливість одержувати інформацію, поводити громадську експертизу, брати участь в експертних, консультативних, дорадчих та інших органах (тим самим, як на нас, такі ради не будуть вважати суб'єктами громадського контролю, ними

залишаться НПО або неурядові організації) тощо. До заходів громадського контролю вчена пропонує організацію громадських слухань, проведення аналітичних досліджень, подання звернень (заходи і права суб'єктів частково перетинаються). Важливими є строки та інші деталі [137, С. 128-129]. Л. Р. Наливайко, О. В. Савченко саме громадську експертизу і громадські слухання виокремлюють в своєму ґрунтовному дослідженні громадського контролю [124, С. 103-148].

Не можна не згадати також і розроблення законопроекту про публічні консультації (зокрема, законопроект «Про публічні консультації», розроблений О.С. Лотюк). На думку А.М. Гільбурта, такий закон би «узагальнив різноманітні форми участі громадян і інститутів громадянського суспільства з органами державної влади та їх посадовими особами та унормував би гарантії реалізації законних інтересів громадськості в чинному законодавстві України, а також при формуванні та реалізації державної політики» [21, С. 189-190].

Висновки до розділу 2

В межах другого розділу дисертаційної роботи ми дійшли таких висновків:

1. Встановлено, що НПО здійснюють захист прав людини через окремі форми своєї діяльності, зокрема: 1) судовий захист прав людини шляхом залучення у судовий процеси в національних судах або в рамках Європейського суду з прав людини; 2) співпрацю (взаємодію) з міжнародними структурами і національними органами державної влади; 3) громадський контроль за діяльністю органів державної влади та місцевого самоврядування; 4) правозахисний активізм; 5) документування злочинів проти людяності, воєнних злочинів, допомога жертвам війни і внутрішньо переміщеним особам.

2. НПО, співпрацюючи на міжнародному рівні з організаціями, активно моніторять стан дотримання прав людини в державі і фактично можуть

порушити питання щодо розгляду епізодів порушення прав людини. Це змушує держави утримуватись від порушень прав людини, знаючи що за подібне неодмінно настане відповідальність. НУО дозволяють побачити реальний стан справ у державі в частині захисту прав людини і надати рекомендації щодо наявних проблем.

3. НПО допомагають державі утверджувати та забезпечувати права людини і швидко та ефективно реагувати на їх порушення. НПО здійснюють захист прав людини безпосередньо та опосередковано через взаємодію з органами влади та місцевого самоврядування, проведення громадського контролю за їх діяльністю, правозахисний активізм та документування воєнних злочинів і злочинів проти людяності (в умовах воєнного стану).

4. «Правозахисний активізм» у рамках протидії порушенням прав людини займає ключове місце і містить низку можливостей окремих осіб та навіть цілих організацій громадян, завдяки чому можливо захистити права людини і дати відсіч державному свавілля. Неурядові правозахисні організації вдаються до правозахисного активізму з метою захисту прав людини та реагування на факти їх порушень. Для цього організації застосовують різноманітні способи, основу яких складають безпосередня допомога; збір інформації; проведення кампаній та лобіювання ідей й проведення освітніх заходів з прав людини. Роль НПО у правозахисному активізмі, без перебільшення є ключовою для захисту прав людини. У порівнянні з конкретною особою, правозахисні організації сильніше виділяються і до їх позиції, думки прислухаються. Вони мають інструменти впливу, за допомогою яких може прийматись необхідний нормативно-правовий акт або ж скасовуватись незаконний. Саме тому наявність НПО в державі є необхідним для розвитку прав людини, їх утвердження та дотримання.

5. Воєнні дії, які розгорнулись з 2014 року на території України та посилюються наприкінці лютого 2022 року вплинули на частку діяльності НПО. Багато з організацій почали займатись документуванням злочинів

проти людяності, воєнних злочинів. Цей напрям діяльності цілком можна включати до складу правозахисного активізму, зокрема до таких його елементів як безпосередня допомога та збір інформації. Проте, ми виокремили його спеціально для того, щоб підкреслити вплив війни на права людини і діяльність неурядових організацій для зменшення цього негативного впливу і відстоювання прав людини.

6. Участь НПО в судовому захисті прав і свобод людини в ЄСПЛ є однією із основоположних функцій неурядових правозахисних організацій та повною мірою розкривають роль НПО у структурі громадянського суспільства. Визначається двоїста природа участі таких організацій на рівні суду ЄСПЛ: 1). НПО захищає свої права як юридичної особи. Неурядові правозахисні організації є окремими суб'єктами звернення до Європейського суду з прав людини. Дуже важливо, що це передбачено як в Протоколі до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, так і в Регламенті ЄСПЛ. Вона не лише відстоює свої права, а й надає практичний приклад для інших подібних організацій. Тобто, інші організації, які в майбутньому можуть зіткнутись з аналогічними порушеннями можуть захистити свої права опираючись в т.ч. на рішення ЄСПЛ. НПО можуть брати участь у провадженні ЄСПЛ як заявник або третя особа. У випадку подання заяви про порушення прав саме організації, необхідно дотриматись вимог щодо прийнятності заяви, а сама організація повинна бути безпосередньою жертвою такого порушення. НПО виступають від імені певних інститутів громадянського суспільства, задля об'єднання вимог та лаконічного їх висловлювання в судових інституціях; 2). Крім того, НПО ніби непрямо захищає широке коло прав людини, звертаючись із відповідними заявами. Незалежно від того, чи організація є заявником, чи бере участь у провадженні в якості третьої особи, вона власною позицією, яку приймає ЄСПЛ домагається зрушень у суспільно-політичних подіях країни. У випадку з Румунією, організація домоглась того, що країна повинна прийняти відповідне законодавство для одностатевих пар, урівнюючи їх у

правах з традиційними подружжями; у кліматичних справах, організації мають спонукати національні уряди вживати додаткових заходів щодо збереження життя та здоров'я населення тощо. Лише у виняткових ситуаціях звернення в інтересах інших осіб є допустимим (рішення у справі «Центр правових ресурсів від імені Валентина Кампеану проти Румунії» (17 липня 2014 р.)).

7. Видається досить обмежений підхід у правовому регулюванні основ взаємодії між неурядовими організаціями та державою. НПО стикаються з проблемами, серед яких є низький рівень взаємодії з органами влади. Тому нами пропонується внести зміни до Закону України «Про громадські об'єднання», якими закріпити принцип партнерства в основі взаємодії правозахисних НУО з органами державної влади та місцевого самоврядування і дозволити розширення їх співпраці через інші форми взаємодії, які можуть закріплюватись у деклараціях та меморандумах. Тим більше, що на практиці такі механізми активно застосовуються (частіше хаотично, несистемно), але, у тому числі, через відсутність регулювання не мають належного ефекту. Є досить перспективною ідея закладення на законодавчому рівні в основу співпраці НПО та органів влади принципу партнерства, що вказуватиме на рівноправність обох суб'єктів, їх рівність між собою в рамках взаємодії. Це дозволить уникати ситуацій, де будуть порушені права людини.

8. В теорії форми участі НПО як різновиду неурядових організацій в законодавчому процесі є доволі різноманітними. Вони можуть, з одного боку, брати активну участь у прийнятті рішень шляхом лобіювання, вказуючи на недоліки або наслідки поточної політики, щоб покращити рівень захищеності громадян чи дати останнім більше гарантій, з другого – ознайомлюватися із намірами органів державної влади реформувати певну сферу життя. Незважаючи на ту чи іншу обрану форму, співпраця НПО і законодавчих органів відбувається завдяки двосторонньому діалогу, що в ідеальному випадку перетворюється на певне партнерство. Лише таке

співробітництво, на нашу думку, дозволяє попередити порушення прав людини.

9. Формами участі НПО в законодавчому процесі є: 1) залучення до цього процесу правозахисників. Яскравим прикладом співпраці неурядових організацій й органу законодавчої влади в Україні, на наше переконання, є діяльність у 2012–2013 роках громадської організації Лабораторії законодавчих ініціатив, яка доопрацьовувала деякі положення ухваленого у першому читанні законопроекту «Про місцевий референдум». Більш успішним став приклад Закону «Про доступ до публічної інформації», ухвалений в 2011 році; 2) можливість безпосередньо для НПО пропонувати внесення змін до діючих нормативно-правових актів. Як закріплено у Рекомендації №14 Ради Європи, будь-який діалог має бути двостороннім процесом, а отже, внесення неурядовими правозахисними організаціями пропозицій чи ініціювання змін у законодавстві не повинні розглядатися як недоречні або незаконні. Такий механізм (йдеться про внесення пропозицій чи ініціювання змін) досить успішно впроваджений у Сполучених Штатах Америки, де він має назву лобізм. Як відомо, у США процес просування несуб'єктами законодавчої ініціативи окремих законопроектів, зокрема й неурядових організацій, врегульований на законодавчому рівні. Зовсім інша ситуація в нашій державі, де суб'єктами законодавчої ініціативи громадяни, а також їх об'єднання не згадуються, а лобізм законодавчо не врегульований. Адвокація і лобізм – вагомі і важливі напрямки участі НПО у законодавчому процесі, вони обидва мають спільні риси, і обидва з формальної точки залишаються неврегульованими (причому саме врегулювання лобізму є критично важливим); 3) Спостереження за законодавчим процесом і виступає ще однією формою участі неурядових правозахисних організацій у зазначеному процесі. Спостереження покладається на НПО ще й тому, що для цього необхідно мати певні компетенції для ефективного контролю за законодавчим процесом. Йдеться передусім про те, що для того, щоб аналізувати, варто знати зміст і розуміти суть міжнародних договорів у галузі

прав людини, внутрішнього законодавства і судової практики інших країн, міжнародного «м'якого» права, зокрема, практики Європейського суду з прав людини.

10. Фактично лобістські процеси в Україні відбуваються опосередковано через існуючі механізми: 1) шляхом звернення до офіційних суб'єктів законодавчої ініціативи для подання відповідних проєктів; 2) шляхом участі в обговоренні законопроєктів на запрошення профільних комітетів парламенту; 3) шляхом публічної адвокації певних проєктів і пропозицій в ЗМІ, на конференціях, мітингах тощо; 4) шляхом реалізації права на звернення громадян, використання інституту електронних петицій.

11. Присутність членів громадянських інституцій в складі громадських рад, їх комісій, робочих груп, котрі займаються проблемами захисту прав людини є необхідною умовою ефективності та легітимності функціонування органів виконавчої влади. Основне завдання громадських рад – це представлення інтересів громадянського суспільства у формуванні та реалізації державної політики в тій чи іншій сфері суспільного життя. Взаємодія рад з відповідними органами виконавчої ради спрямована на розгляд питань, котрі мають суспільне значення. Їх основними функціями є консультативна та експертна. Як правило, вони можуть подавати органу, при якому вони створені, обов'язкові для розгляду зауваження і пропозиції щодо формування і здійснення державної політики. Громадські ради можуть проводити експертну перевірку проєктів нормативно-правових актів щодо здійснення державної політики в конкретній сфері суспільного життя. Крім того, вони можуть здійснювати в установленому порядку громадську, антикорупційну та антидискримінаційну експертизу проєктів нормативно-правових актів відповідних органів виконавчої влади.

12. Громадський контроль, що проводиться НПО, дозволяє виявити «слабкі місця» в забезпеченні прав людини, що мають бути усунені у майбутньому. НПО як суб'єкт громадського контролю за діяльністю державних органів використовуючи ті чи інші методи громадського

контролю мають на меті протидіяти свавіллю державних органів. Однак на сьогодні немає єдиного законодавчого акту, який би врегулював особливості проведення громадського контролю, що вимагає прийняття такого нормативно-правового акту Верховною Радою України. До основних форм громадського контролю за органами виконавчої влади, які застосовують у своїй діяльності неурядові правозахисні організації, належить: проведення громадської експертизи та розробка проєктів нормативних правових актів; оцінка різних державних програм у сфері гарантування прав і свобод людини; моніторинг щодо реалізації прийнятих органами виконавчої влади рішень; збір інформації щодо фактів порушення органами виконавчої влади та їх посадовими особами прав людини; звернення до органів з інформаційними запитами та з індивідуальними та колективними петиціями щодо захисту прав людини; участь у кадрових комісіях правоохоронних органів тощо.

13. Аналіз положень Закону України «Про Національну поліцію» показує, що основними формами громадського контролю є: звіт про поліцейську діяльність (ст. 86); прийняття резолюції недовіри керівникам органів поліції (ст. 87); взаємодія між керівниками територіальних органів поліції та представниками органів місцевого самоврядування (ст. 88); спільні проєкти із громадськістю (ст. 89); залучення громадськості до розгляду скарг на дії чи бездіяльність поліцейських (ст. 90). Важливою проблемою щодо здійснення громадського контролю за діяльністю поліції є передбачене статтею 90¹ Закону України «Про національну поліцію України» положення про те, що під час воєнного стану громадський контроль не здійснюється. Це унеможлиблює отримання звітності про поліцейську діяльність, спільної реалізації проєктів поліції з громадськістю і можливого залучення представників громадськості до розгляду скарг щодо рішень, дій чи бездіяльності поліцейських. В законодавстві про національну поліцію слід повернути здійснення громадського контролю за діяльністю поліції, щоб не втратити довіру до цього правоохоронного державного органу з боку

суспільства. Навіть в умовах воєнного стану не можна повністю скасовувати можливість здійснення громадського контролю за поліцією, що є важливою умовою демократичною держави. Саме тому слід повернути можливість здійснення громадського контролю за поліцією навіть в умовах війни, але за умови якщо його здійснення не загрожуватиме національній безпеці. Подібна норма дозволила би відновити здійснення громадського контролю, не зачепивши даних, які могли б завдати шкоди інтересам національної безпеки та оборони.

РОЗДІЛ 3

ДІЯЛЬНІСТЬ НЕУРЯДОВИХ (ГРОМАДСЬКИХ) ПРАВОЗАХИСНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

3.1. Діяльність неурядових (громадських) правозахисних організацій щодо документування російської агресії і захисту осіб, що постраждали від неї

Повномасштабне вторгнення Російської Федерації до України 24 лютого 2022 року шокували весь цивілізований світ. Безумовно воно відбулося з порушенням норм як міжнародного публічного, так і міжнародного гуманітарного права. Військовий конфлікт в Україні протягом 2022-2023 років показав, що метою нападу є знищення української держави та всіх, хто її захищає та підтримує. Нападник обрав стратегію випаленої землі: кожне місто, селище або село, які чинили опір російським окупантам, вже на другий день зазнавали бомбардувань і повітряних ударів, при цьому найбільше постраждали від таких «дій» цивільне населення та цивільні об'єкти. До таких міст належать Маріуполь, Краматорськ, Харків, Авдіївка, Охтирка, Ізюм, Миколаїв, Херсон, Запоріжжя, Кривий Ріг, Сєверодонецьк, Бахмут, Куп'янськ та інші місцевості. Такі бойові дії призвели до десятків тисяч убитих та поранених цивільних осіб, десятків тисяч зруйнованих будівель, мільйонів біженців та вимушених переселенців. Військовий конфлікт в місяцях проведення бойових дій та на окупованих територіях супроводжується грубими, масовими і систематичними порушеннями прав людини: захоплення заручників, катування, зґвалтування та інші форми сексуального насильства, жорстоке поводження, вбивства та позасудові страти, депортація, примусова праця, грабунок та грабежі, торгівля людьми та зброєю, переслідування ідентифікованих груп (роми, члени ЛГБТ-спільноти, віряни), використання зброї невибіркової дії у населених пунктах, привласнення майна, відсутність медичної допомоги та ліків, значні

обмеження про право на свободу пересування, економічну блокада та інші протиправні дії. Окремо слід підкреслити такий ганебний факт, що 400 000 українських цивільних осіб, у тому числі понад 200 000 дітей, були примусово депортовані з України до Російської Федерації [12]. За даними Офісу Генерального прокурора, наразі в Україні зареєстровано більше шістдесяти тисяч злочинів агресії та воєнних злочинів [139].

Слід згадати, що зважаючи на загрози, які постали перед міжнародною спільнотою, уже 2 березня 2022 року, через тиждень після початку військових дій армії країни-агресора, якою є РФ, 141 з 193 членів Генасамблеї ООН підтримали резолюцію ES-11/1 «Агресія проти України», в якій засуджується напад і вимагається від РФ негайного виведення військ. Більше того, у документі наголошено, що «вирішення конфлікту має включати також де окупацію Криму та Донбасу» [212].

Через кілька тижнів, коли весь світ облетіли шокуючі відео з Бучі, Генеральна Асамблея в резолюції ES-11/2 «Гуманітарні наслідки агресії проти України» розкритикувала Росію за створення важкої гуманітарної ситуації в Україні і знову рішуче заявила про необхідність повної реалізації положень резолюції ES-11/1, вимагаючи від РФ негайно припинити військові дії проти України, зокрема, будь-які напади на цивільних осіб та цивільні об'єкти; забезпечити повний захист цивільних осіб, включаючи гуманітарний персонал, журналістів й осіб, які перебувають у вразливому становищі, у тому числі жінок і дітей [253].

Однак Росія як країна-терористка, звісно, не дослухалася, на цей час війна в Україні триває, як наслідок, страждають діти, цивільні. Крім того, наша держава зазнає втрат і на полі бою. З огляду на це вже через рік, 24 лютого 2023 року, ООН в чергове заявила про необхідність притягнення до відповідальності винних у вчиненні на території України злочинів шляхом проведення належного, справедливого й незалежного розслідування й судового переслідування на національному чи міжнародному рівні [138].

Зауважимо, що війна в Україні є, можливо, найбільш задокументованою в історії. Уряди, інформаційні організації, Міжнародний кримінальний суд, неурядові організації й окремі особи постійно відстежують і фіксують події, що відбуваються в режимі реального часу. Частково збір і збереження інформації має на меті визначити, чи були вчинені воєнні злочини і злочини проти людяності. Вказане виглядає цілком логічним і виправданим, оскільки для ефективного процесу розслідування, проведення окремих слідчих дій й майбутнього судового розгляду як для української, так і міжнародної системи правосуддя має бути підготовлена безальтернативна, допустима й належна доказова база. Крім того, способи і засоби ведення війни, які використовуються Росією в Україні (йдеться про масовані ракетні обстріли мирних міст, через які гинуть пересічні громадяни, а найстрашніше – діти, жорстоке поводження з полоненими, руйнування цивільної інфраструктури тощо), зумовлюють необхідність залучення до процесу збору доказів громадянського суспільства, адже такі дії армії РФ потребують негайного документування.

З огляду на все вищенаведене на території України почали активну роботу міжнародні неурядові правозахисні організації, які тісно співпрацюють з органами державної влади. Масив інформації, необхідної для формулювання і повідомлення про підозру російським військовослужбовцям та їх командуванню, формується втому числі і за допомогою діяльності неурядових правозахисних організацій, до функцій та компетенції яких у зв'язку з останніми подіями додалася важлива й вагома аналітична складова.

Зауважимо, що саме незалежність від уряду й держави в цілому дозволяє їм бути мобільними й ефективними, швидко діставатися місць вчинення воєнних злочинів, а дослідження, які проводяться НПО, беруться до уваги й залучаються органами прокуратури, Служби безпеки, органами національної поліції. Не меншої значущості набуває й те, що звіти НПО можуть бути використані як докази міжнародних злочинів. Наприклад, Міжнародний кримінальний суд дозволяє приймати звіти НПО як докази,

якщо вони стосуються справи і відповідають Правилам процедури й доказів Суду. Проте є й зворотний бік. Йдеться про те, що у звітах НПО, при складанні яких вони спираються на отримані їх представниками дані, містяться власні висновки, що викликає певне занепокоєння, оскільки існує ризик упередженості, а це, звісно, може обмежити їх доказову цінність під час судового розгляду. Замість того, щоб бути прийнятими як нові докази подій, звіти НПО, найімовірніше, використовуватимуться обмежено, тобто як підтвердження доказів, отриманих з інших джерел.

Прикладом вказаного може слугувати справа Бемби в Міжнародному кримінальному суді. Під час цього процесу очевидці свідчили, що бачили, як солдати забирали майно з будинків цивільних осіб, а деякі звіти НПО, які містили інформацію про мародерство в Бангі, застосовувалися на підтримку і підтвердження свідчень очевидців, тобто вони не були б прийняті до розгляду без свідчень очевидців і могли бути використані лише для підтвердження останніх [131]. Більшу цінність можуть становити дані звітів НПО, які підтверджують їх висновки, оскільки можуть допомогти слідчим виявити нові докази, які більш широко будуть прийняті в суді. Наприклад, звіт, який ідентифікує і визначає місце знаходження зруйнованих під час війни релігійних споруд, може спонукати слідчих до розслідування злочинів, які залишилися б поза їх увагою, якби не відомості представників НПО про їх вчинення на певних територіях. Крім того, інтерв'ю, взяті представниками НПО і відображене в її звітах, дозволить виявити потенційних свідків у судовому процесі, які без відомостей про них у звітах не мали б можливості розповісти свою історію. Таким чином, звіти НПО мають стосуватися справи і відповідати Правилам процедури й доказів Суду, щоб бути сприйнятими як докази і стали в нагоді органам державної влади у процесі документування воєнних злочинів.

Розглянемо основні напрямки діяльності НПО щодо документування російської агресії і захисту осіб, що постраждали від неї.

По-перше, це моніторинг та виявлення фактів вчинення воєнних злочинів у відкритих джерелах.

Моніторинг представляє собою інститут щодо спостереження та фіксації фактів вчинення воєнних злочинів з певних соціально медіа-платформ, такі як Twitter, TikTok і Telegram, для збору важливого вмісту, такого як відео, фотографії та GPS-локації, які можуть слугувати доказами в майбутніх кримінальних процесах. Також у процесі фіксування та верифікування фактажу неурядові правозахисні організації використовують геолокацію, метадані, супутникові знімки, аргументи експертів зі зброї та свідчення очевидців для підтвердження цифрових даних. Зокрема, неурядова правозахисна організація Truth Hounds у зв'язку з потужним розвитком нових технологій в останні роки почали використовувати розвідувальні дані з відкритих джерел (OSINT) для проведення розслідувань та документування військових злочинів в Україні. Також вони запровадили базу даних для реєстрації та передачі всіх зібраних справ про військові злочини з окремими розділами для ймовірних злочинців і жертв/потерпілих [234].

Крім того через нові інноваційні технологічні програми, такі як SunCalc, дослідники можуть встановити рух сонця за допомогою інтерактивних карт, час сходу та заходу сонця та довжину тіні, що дозволяє їм відстежувати позицію російських солдатів у певний час і в певному місці, а також заперечувати маніпульовані наративи, які часто використовують російські медіа ресурси. Тобто, використовуючи такі технології пошук, спеціалісти можуть відстежувати цифрові сліди злочинців і з'ясовувати, чи мають вони намір перетинати кордони, що є неймовірно корисним при використанні універсальних механізмів правосуддя, таких як міжнародні кримінальні трибунали та суди.

Юридичний радник американської неурядової організації Witness Даліла Муджагіч вважає, що візуальні докази є потужним ресурсом для документування та викриття військових злочинів [234]. Адже, наприклад, ще в 1945 році відеоматеріали використовувалися як докази на Нюрнберзькому

процесі. Через 50 років під час судового процесу над колишнім президентом Сербії Слободаном Мілошевичем було оприлюднено відео масової страти боснійців під час різанини в Сребрениці, а з 2011 року в Сирії окремі активісти вперше застосували технологію, спрямовану на захист прав людини.

По-друге, відвідування місць проживання постраждалих від воєнних злочинів громадян з метою виявлення незадокументованих жертв з подальшим їх інтерв'юванням. Зокрема, Харківська правозахисна група розробила сайт про воєнні злочини сімома мовами — українською, російською, англійською, французькою, німецькою, італійською, іспанською (t4rua.org), на якому зібрані статті про воєнні злочини, короткі відео, оновлювана щодня статистика про воєнні злочини. Також у рубриці «Голоси війни» розміщено більше 160 українською та частково російською мовою інтерв'ю з жертвами війни. З одного боку, це докази скоєння злочинів, з іншого це можливість висловитися тим, хто постраждав від російських злочинів, розповісти, що з ними трапилося. Люди відчують полегшення після розповіді. Як зазначає Євгеній Захаров, це проєкт міжнародного та українського «Меморіалу»: всі європейські організації перекладають ці інтерв'ю своїми мовами та розміщують на своїх сайтах, сторінках у соцмережах, розповсюджують у національних медіа. Таким чином ми поширюємо свідчення від першої особи про те, що відбувається під час цієї війни» [44].

По-третє безпосередній збір та якісна фіксація виявлених фактів вчинення воєнних злочинів, злочинів проти людства та інших серйозних порушень міжнародного гуманітарного права. Діяльність щодо документування виявлених воєнних злочинів, злочинів проти людяності та інших серйозних порушень міжнародного гуманітарного права.

Що стосується якісної фіксації фактів воєнних злочинів і значення цієї діяльності, то вона безумовно має велике значення як допомога правоохоронним органам. Наприклад, Євгеній Захаров зазначає, що за час

війни в Харківській області було скоєно близько 10 тисяч злочинів. Зокрема, у Харкові зруйновано чи зіпсовано більше, ніж 4.5 тисячі будинків із 8 тисяч. І ставить питання, як це якісно може розслідувати десятеро людей з правоохоронної системи. І в цьому аспекті багато робиться Харківською правозахисною групою: фіксується на фото, на відео [44]. Крім того, за словами правозахисника, спеціалісти ХПГ беруть участь в інших слідчих діях за пріоритетними справами [44].

Стосовно документування виявлених воєнних злочинів, злочинів проти людяності та інших серйозних порушень міжнародного гуманітарного права, то вона має здійснюватися відповідно до стандартів міжнародного права, зокрема, і тому, що 17 квітня 2014, Верховна Рада України ухвалила заяву, якою визнала юрисдикцію Міжнародного кримінального суду згідно зі ст. 12(3) Римського статуту та міжнародних протоколів із документування і розслідування злочинів, скоєних під час військових конфліктів. Останні, як правило, носять рекомендаційний характер для правозахисних організацій.

Одним з серйозних злочинів в умовах війни є злочини пов'язані з сексуальним насильством. Міжнародними трибуналами (спеціальні трибунали або МТКЮ і МТР), а також завдяки додатковій кодифікації в Римському статуті Міжнародного кримінального суду (МКС) та в процесі застосування Спеціальним судом по Сьєрра-Леоне (СССЛ), зґвалтування й інші форми сексуального насильства розслідуються та переслідуються в судовому порядку: як військові злочини, якщо вони відбуваються в контексті збройного конфлікту або у зв'язку з ним; в якості злочинів проти людяності, якщо вони відбуваються в контексті широкомасштабного або систематичного нападу на цивільне населення, та/або як акт геноциду, якщо вони вчинені з наміром знищити етнічну, релігійну, національну чи расову групу в цілому або частково.

Вважаємо, що всі злочини пов'язані з сексуальним насиллям щодо жінок, чоловіків і дітей, які скоювали російські війська на окупованих територіях України обов'язково мають бути розслідувані і винні мають бути

притягнуті до відповідальності. І в процесі збору доказів неурядові правозахисні організації безумовно мають використати всі наявні інструментарії для допомоги правоохоронним органам, адже за даними правоохоронних органів мали місце злочини сексуального характеру майже у всіх регіонах, де побували російські війська, включаючи зґвалтування, примушування до оголення і тортури: у Київській, Чернігівській, Харківській, Донецькій областях, а також на Херсонщині, пише видання.

Так, за інформацією Генпрокуратури України відкрито вже 154 справи про сексуальне насильство, але справжня кількість «набагато, набагато більше». За словами Генерального прокурора, в одному раніше окупованому селі Київської області психологи виявили, що кожна дев'ята жінка зазнала сексуального насильства» [193].

В цьому аспекті, можна звернутися до Міжнародного протоколу із документування та розслідування сексуального насильства в умовах конфлікту (2014 р.). Основна мета Протоколу полягає в тому, щоб сприяти підсиленню відповідальності за злочини в формі сексуального насильства в межах міжнародного права. Він це забезпечує, визначаючи основні принципи документування сексуального насильства як злочину згідно міжнародного права, що ґрунтуються на передовій практиці в цій галузі. Протокол не є зобов'язуючим для держав. Радше, він може служити в якості інструменту підтримки зусиль з боку національних та міжнародних практиків у сферах правосуддя і прав людини щодо ефективного, призначеного для захисту документування сексуального насильства як злочину згідно міжнародного права - як військовий злочин, злочин проти людяності або акт геноциду. На думку авторів Протоколу залучення осіб, членів їхніх сімей та громад з метою вивчення та документування інформації щодо сексуального насильства має проводитися таким чином, щоб забезпечити максимальний доступ до правосуддя для постраждалих і звести до мінімуму будь-який негативний вплив, який на них може мати процес документування. При документуванні інформації про сексуальне насильство практики повинні

прагнути "не нашкодити" або звести до мінімуму шкоду, яку вони можуть ненавмисно заподіяти через свою присутність або мандат. З цією метою практики повинні, як мінімум:

1. Розуміти ризики, пов'язані з документуванням сексуального насильства.
2. Забезпечити те, що члени команди, що документують сексуальне насильство, були належним чином підготовлені.
3. Переконатися, що потерпілі та свідки дали свою інформовану згоду на участь у розслідуванні.
4. Захищати задокументовану інформацію.
5. Вжити особливих запобіжних заходів при роботі з постраждалими та свідками, які є дітьми.

Після ідентифікації потерпілих й інших свідків основними способами отримання доказів щодо сексуального насилля є їх інтерв'ювання, яке, на думку авторів Протоколу, є найпоширенішим і часто найкориснішим методом збору інформації. Також офіційними доказами сексуального насилля під час військового конфлікту можуть бути :

1) записи та звіти, пов'язані з актами сексуального насильства та/або ймовірним(и) злочинцем(ями), в тому щодо керівників, таких як логістичні записи, журнали чергувань, ситуаційні звіти про діяльність, записи на кордоні, військові плани або стратегії, записи комунікації, письмові директиви та накази.

2) інші офіційні документи, такі як медичні довідки, записи та звіти. Проте, ці види документів не можна отримати без інформованої згоди потерпілого, і багато медичних працівників не захочуть ділитися такого роду документами через міркування конфіденційності.

3) списки ув'язнених і поліцейські звіти.,

Неофіційними доказами сексуального насилля можуть бути:

1) доповіді та записи міжнародних та національних організацій, такі як реєстрація та профілі переміщеного населення та механізми моніторингу та відстеження;

2) дані про інциденти; доповіді про права людини, зокрема ті, які містять аналіз скоєних порушень, наслідків таких порушень, впроваджених механізмів раннього попередження, а також заяви потерпілих та інших свідків.

3) записи повідомлень про злочини, отриманих місцевими традиційними та релігійними лідерами, а також одночасні записи, зроблені потерпілими або іншими свідками.

4) обстеження, засновані на фактичних даних, доповіді, дослідження й оцінки, що збирали інформацію про тип, частоту та масштаб сексуального насильства, особистості ймовірних злочинців і їхніх керівників, а також вплив на потерпілих/свідків та вказані ними потреби.

5) фотографії, відео та супутникові знімки. але з цим методом пов'язані й найбільші ризики негативного впливу на їхній добробут, створення додаткових ризиків для них, і, якщо це здійснюється неналежним чином, це впливає на якість і надійність наданої інформації [119].

Багато українських неурядових правозахисних організацій у своїй діяльності щодо документування фактів та доказів скоєння воєнних злочинів користуються Протоколом Берклі. Цей документ є Практичним посібником щодо ефективного використання цифрової інформації у відкритому доступі для розслідування порушень міжнародного кримінального права з прав людини та гуманітарного права. Протокол Берклі окреслює професійні стандарти, котрі необхідно слід використовувати при виявленні, зборі, збереженні, аналізі та представленні цифрової інформації, що знаходиться у відкритому доступі, та її використанні у міжнародних кримінальних розслідуваннях та розслідуваннях у сфері прав людини. Згідно цим документом цифрова інформація про воєнні злочини має відповідати стандартам «надійності» (правдоподібність або правдивість), «достовірності»

(здатність працювати послідовно, надійно або відповідно до очікувань) та «справжності» або «дійсності» (точність, правдивість або відповідність). Збирачі інформації про воєнні злочини мають відповідати певним професійним вимогам або принципам:

А) Підзвітність. Збирачі, що проводять збори доказів та розслідування з використанням даних у відкритому доступі, повинні нести відповідальність за свої дії, що забезпечується чіткою документацією, веденням обліку та наглядом. Прозорість у методах та процедурах розслідування є важливим елементом забезпечення підзвітності.

Б) Компетентність. Збирачі , що проводять розслідування з використанням даних у відкритому доступі, мають мати належну підготовку та технічні навички для виконання діяльності, якою вони займаються. Вони також повинні вести діяльність в Інтернеті професійно та етично, уникаючи привласнення чужої роботи; висловлюючи подяку всім, хто бере участь у розслідуванні (коли це безпечно робити та за бажанням учасників); і точно повідомляючи дані, включаючи визнання будь-яких прогалин, які можуть існувати в онлайн-контенті.

В) Об'єктивність - це основний принцип, який застосовується до всіх розслідувань, будь то онлайн чи офлайн. Збирачі, що збирають докази з використанням даних у відкритому доступі, повинні розуміти потенціал особистих, культурних та структурних упереджень, що впливають на їх роботу, і необхідність вживати контрзаходів для забезпечення об'єктивності. Збирач повинні переконатися, що вони об'єктивно підходять до своїх розслідувань, розробляючи та розгортаючи численні робочі гіпотези, а не віддаючи перевагу якійсь конкретній теорії для пояснення своїх аргументів.

Г) Законність. Розслідування з використанням даних у відкритому доступі мають відповідати чинному законодавству, а це означає, що збирачі доказів повинні мати базове розуміння законів, які застосовуються до їх роботи. Зокрема, збирачі доказів повинні знати закони про захист даних та

право на недоторканність приватного життя, яке охороняється міжнародним законодавством з прав людини.

Г) Поінформованість про безпеку. У той час як безпека за замовчуванням стосується архітектури розслідування та будь-яких другорядних дій, принцип поінформованості про безпеку зосереджується на міркуваннях, які люди повинні враховувати під час своєї роботи зокрема, усвідомлення своєї поведінки в Інтернеті. Усі особи, які проводять розслідування в Інтернеті, повинні мати базову обізнаність щодо оперативної безпеки для мінімізації свого цифрового сліду та усвідомлення потенційних ризиків. Організації, які проводять розслідування з використанням даних у відкритому доступі, повинні забезпечити, щоб їх збирачі доказів пройшли навчання з інформаційної безпеки, для розуміння ризиків, з якими вони можуть зіткнутися, і розуміння трьох основних рівнів інформаційної безпеки: (а) конфіденційність (наприклад, дозволяти лише повноважним користувачам отримувати доступ до даних); (б) цілісність (забезпечення того, щоб дані не підроблялися та не змінювалися іншим чином неавторизованими користувачами); і (с) доступність (забезпечення доступності систем та даних авторизованим користувачам, коли вони цього потребують).

Також в документі встановлюються етичні принципи збирання доказів, а саме:

А) Гідність. Розслідування слід проводити з усвідомленням та чутливістю до будь-яких проблем, пов'язаних з гідністю, особливо тих інтересів, які захищені міжнародним законодавством з прав людини. Наприклад, слідчі повинні дотримуватись принципів недискримінації, які можуть вплинути на те, що розслідується, і хто проводить розслідування або кому приписується розслідування, та інтегрувати запобіжні заходи щодо цифрової, фізичної та психосоціальної безпеки свідків, тих, хто вижив, інших слідчих, обвинувачених та інших, на кого це може негативно вплинути. Дотримання принципу гідності також може вплинути на те, що публічно

повідомляється про розслідування, у тому числі в письмовій формі та у будь-яких наочних матеріалах - наприклад, не показуючи повного обсягу страждань чи насильства, якщо це не потрібно. Цей принцип гарантує, що норми прав людини є керівним набором стандартів для проведення етичних розслідувань з використанням даних у відкритому доступі.

Б) Тактичність. Особи, що ведуть розслідування з використанням даних у відкритому доступі, повинні бути тактичними, усвідомлювати свої обмеження та бути поінформованими про те, чого вони не знають. Для належного розуміння та інтерпретації інформації у відкритому доступі може знадобитися спеціалізоване навчання або консультації з експертами.

Тактичність також означає брати на себе відповідальність за помилки. Якщо збирачі доказів виявлять, що вони допустили помилку, її слід виправити або повідомити про це тих, хто може мінімізувати заповідяну шкоду. В ідеалі повинен існувати механізм повідомлення про помилки та виправлення, особливо для розслідувань, які є публічними та широко поширюються.

В) Інклюзивність. Збирачі доказів, що ведуть розслідування з використанням даних у відкритому доступі, повинні забезпечити, щоб у розслідування було включено цілий ряд перспектив та досвіду. Фактори, які слід врахувати, які можуть вплинути на загальну інклюзивність онлайн-розслідування, включають його географічний масштаб, порушення та/або міжнародні злочини, що розслідуються, та усвідомлення нерівномірності інформації в Інтернеті щодо різних верств суспільства. Слідчі групи також повинні бути різноманітними, що включає наявність тендерного балансу. Крім того, принцип інклюзивності разом з принципом гідності може вплинути на матеріали, які слідчий вирішує зібрати та використати під час розслідування, і на те, як вони будуть представлені різним аудиторіям.

Г) Незалежність. Особи, що ведуть розслідування з використанням даних у відкритому доступі, повинні захищати себе та свої розслідування від неналежного впливу. Вони повинні виявляти і уникати будь-яких реальних

або передбачуваних конфліктів інтересів та запроваджувати запобіжні заходи для пом'якшення тих конфліктів, яких неможливо уникнути. Прозорість процесу, методів та фінансування може допомогти з оцінкою незалежності та захистити фактичну та сприйману незалежність розслідування.

Г) Прозорість. Хоча принцип підзвітності вимагає прозорості методів слідчого та результатів, етичний принцип прозорості стосується того, як слідчі, що проводять розслідування з використанням даних у відкритому доступі, поведуться в Інтернеті та у зовнішньому світі. Це означає уникати надання недостовірних даних. While anonymity and non-attribution - including the use of virtual identities - це може бути важливим з міркувань безпеки, слідчі повинні знати про потенційні негативні наслідки введення в оману, такі як шкода репутації та авторитету розслідування, групи чи організації або забруднення зібраної інформації. Одержання інформації шляхом введення в оману може порушити право цільової особи на конфіденційність та/або зашкодити розслідуванню, особливо якщо надання недостовірних даних є незаконним у відповідних юрисдикціях [174].

Ще одним напрямом діяльності неурядових правозахисних організацій щодо документування фактів воєнних злочинів є систематизація зібраної інформації та проведення попередньої кваліфікації вчинених злочинів відповідно до Кримінального Кодексу України та Римського Статуту Міжнародного кримінального суду та розробка відповідних звітів щодо вчинення злочинів проти людяності та інших серйозних порушень міжнародного гуманітарного права. Так, уже через тиждень після початку війни тридцять неурядових правозахисних організацій створили ініціативу (Громадські організації «Українська Гельсінська Спілка з прав людини», «Харківська правозахисна група», «Центр громадянських свобод», Чугуївська правозахисна група, Північна правозахисна група, Черкаський правозахисний центр, Херсонський обласний фонд милосердя та здоров'я, Херсонське відділення Комітету виборців України, Територія успіху в Кропивницькому, Одеське обласне відділенням Комітету виборців України,

громадською організацією «МАРТ» у Чернігові, Освітній дім прав людини у Чернігові, Подільська правова ліга, Правозахисна група «СІЧ» в Дніпрі, Центр правових та політичних досліджень «СІМ» у Львові та інші) [159] “Трибунал для Путіна” (Т4Р) і зайнялися документуванням скоєних злочинів, щоб зібрати інформацію для збирання доказів, їхнього розслідування та притягнення до відповідальності тих, хто давав та виконував злочинні накази.

Громадські організації, котрі увійшли в ініціативу, поділили всю територію України країни та збирають інформацію за єдиною схемою у своїх регіонах, вона записується в єдину базу даних. На теперішній час у базі понад тридцять тисяч інцидентів ймовірно скоєних воєнних злочинів [40; 219]. Громадянська мережа «Опора» в свою чергу також запустила власний збір доказів воєнних злочинів Росії для надання їх міжнародному прокурору в Гаазі. Зокрема, всі відомості про воєнні злочини Росії вносяться у спеціальну онлайн-форму на ресурсі <https://russiancrime.org>.

Крім того, для збирання фактів і доказів щодо скоєних Російською Федерацією у нашій державі злочинних діянь, котрі мають ознаки воєнних злочинів та злочинів проти людяності шістнадцять неурядових правозахисних організацій України утворили Коаліцію документування воєнних злочинів «Україна. П'ята ранку/Ukraine. Five AM Coalition», до якої увійшли: Центр прав людини ZMINA, Українська Гельсінська спілка з прав людини, Ukrainian Legal Advisory Group, Регіональний центр прав людини, Медійна ініціатива за права людини, Інститут миру та порозуміння, ГО «Крим-SOS», Кримська правозахисна група, БФ «Восток-SOS», Центр «Соціальна дія», Адвокатська дорадча група, Харківський інститут соціальних досліджень, Фондація DEJURE, Truth Hounds та ін. [223].

Також важливу роль у процесі збирання доказів воєнних злочинів та злочинів проти людяності відіграють і міжнародні неурядові правозахисні організації, які мають досвід фіксування доказів воєнних та міжнародних злочинів для подання в Міжнародний кримінальний суд. Це такі організації

як Human Rights Watch, Amnesty International , International Partnership for Human Rights, Truth Hounds документують низку воєнних злочинів РФ в Україні відповідно до стандартів Міжнародного кримінального суду. За їх даними злочинні дії РФ проти мирного населення України носять масовий характер. Зокрема, у звітах цих правозахисних організацій зафіксовані повідомлення та докази про злочини російських військових проти мирного населення: гвалтування дітей, неповнолітніх та жінок, позасудові страти, убивства, катування та інші злочини проти людяності [145]. Важливим напрямом роботи міжнародних правових організацій є поширення інформації про результати їх моніторингу з метою забезпечення підтримки міжнародної спільноти . У

Що стосується державної системи документування дій, котрі мають ознаки воєнних злочинів і злочинів проти людяності, вчинених Російською Федерацією в Україні, то до них належать: Міжурядова платформа для збору доказів для захисту та представництва України в ЄСПЛ та Міжнародному суді ООН; онлайн-платформа належного документування скоєних РФ в Україні воєнних злочинів задля збирання та збереження відповідної інформації з метою надання доказів до Міжнародного кримінального суду (МКС) у Гаазі та національних судів, а також до спеціального міжнародного суду (трибуналу) після його створення.

Також важливим напрямком діяльності неурядових правозахисних організацій підчас військового конфлікту в Україні є надання матеріальної та юридичного захисту цивільних осіб, котрі постраждали від нього. Наприклад, Харківська правозахисна група направила частину Нобелівської премії (близько 150 тисяч євро) на допомогу родинам, у яких є загиблі цивільні [44].

3.2. Особливості діяльності неурядових (громадських) правозахисних організацій по захисту прав внутрішньо переміщених осіб

Серед важливих воєнних, економічних, політичних, соціальних проблем, які на сьогодні існують в Україні у такий важкий та вирішальний для неї час, особливе місце посідає питання захисту громадян, які через військову агресію Росії були змушені покинути власні домівки та рятуватися від воєнних дій та спричиненої ними гуманітарної катастрофи у регіонах, де безпосередньо відбуваються бойові дії. Забезпечення вимушених переселенців необхідним продовольством, житлом, відповідною правовою, соціальною та психологічною допомогою, надання роботи, влаштуванням дітей до садків та шкіл – ось головні завдання, які має вирішити влада щодо захисту цієї категорії населення України.

У зв'язку з цим актуалізувалися питання захисту прав внутрішньо переміщених осіб, вирішення якого є вкрай важливим для України. Повномасштабне російське вторгнення у лютому 2022 р. спричинило справжню гуманітарну катастрофу в Україні — десятки тисяч загиблих та поранених, мільйони внутрішньо переміщених осіб та емігрантів. Станом на липень 2023 рік в Україні офіційно зареєстровано близько 4,8 мільйона внутрішньо переміщених осіб, також є близько 2 мільйонів незареєстрованих переселенців [15]. Крім того, через війну в Україні, за даними громадської організації «Опора», станом на 21 червня 2023 року за кордоном перебувають 8 млн. 177 тис. українців [66].

Пристаючи до висвітлення питання, передусім наголосимо, що для розуміння суті і значення діяльності НПО у сфері захисту прав внутрішньо переміщених осіб передусім слід розглянути визначення категорії «внутрішньо переміщені особи».

Перш за все слід підкреслити, що історично поняття «біженці» та «внутрішньо переміщені особи» сформувались у галузі міжнародного права.

Після закінчення Другої світової війни у 1946 р. в рамках ООН була створена Міжнародна організація у справах біженців, статут якої вже розрізняє поняття «біженець» та «переміщена особа» як окремі [208].

Категорія «внутрішньо переміщені особи» Генеральною Асамблеєю вперше згадується в 1972 р., а у вжиток вона увійшла лише в останнє десятиліття минулого сторіччя, коли міжнародна спільнота звернула увагу на цю проблему. Починаючи з 90-х років ХХ століття у зв'язку з різким збільшенням кількості вимушених переселенців дана проблема привернула увагу ООН. Якщо у 1982 році кількість ВПО становила 1,2 млн. в 11 країнах, то до 1997 року в 40 країнах було зафіксовано вже більше 20 млн. вимушених переселенців [117, С. 20-21].

За дорученням Генеральної Асамблеї ООН та Комісії з прав людини у 1998 р. було розроблено «Керівні принципи з питань про переміщення осіб всередині країни» (Guiding Principles on Internal Displacement). У цьому документі наведено положення, відповідно до якого внутрішньо переміщеними визнаються «особи або групи осіб, які були змушені або зобов'язані втекти або покинути свої будинки чи звичайні місця проживання, зокрема, через або для того, щоб уникнути наслідків збройного конфлікту, ситуації загального насильства, порушення прав людини або стихійних чи техногенних катастроф, які не перетнули міжнародно визнаний державний кордон» [64].

Слід наголосити, що цей акт не є обов'язковим для країн, але він відображає зобов'язання держав за міжнародними договорами. Керівні принципи є найбільш авторитетним викладом стандартів, які мають дотримуватися держави.

Правовий статус вимушено переміщених осіб регулюється Законом України «Про захист прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20.10.2014 р., Законом України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» від 11.12.2003 р., Законом України «Про житловий фонд соціального призначення» від 12.01.2006 р., Законом України

«Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» від 20.11.2012 р., Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15.04.2014 р., Постановою Кабінету Міністрів України від 01.10.2014р. № 505, якою затверджено Порядок надання щомісячної адресної допомоги внутрішньо переміщеним особам для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг; Постановою Кабінету Міністрів України від 01.10.2014 р. № 509 «Про облік внутрішньо переміщених осіб», якою затверджено Порядок оформлення і видачі довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи; Постановою Кабінету Міністрів України від 05.11.2014 р. № 637 «Про здійснення соціальних виплат внутрішньо переміщеним особам».

Що стосується визначення цієї юридичної категорії, то перш за все, поняття «внутрішньо переміщені особи» й механізми забезпечення їх прав закріплені в Законі України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20.10.2014 р. Згідно зі ст. 1 цього Закону внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах і має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру. Абзац другий цієї статті передбачає, що зазначені обставини вважаються загальновідомими і такими, що не потребують доведення, якщо інформація про них міститься в офіційних звітах (повідомленнях) Верховного Комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини, Організації з безпеки та співробітництва в Європі, Міжнародного Комітету Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, розміщених на веб-

сайтах згаданих організацій, або якщо стосовно таких обставин уповноваженими державними органами прийнято відповідні рішення.

Що стосується юридичної науки, та у роботах вчених, які займаються цією проблематикою, зустрічаються різні визначення поняття «вимушено переміщена особа» [5; 57, С. 40; 123, С. 38; 115; 199, С. 158; 242]. На думку професора Р. Пападопулоса вимушене переміщення – це описовий, феноменологічний термін, який просто засвідчує факт, що через різні випробування люди а) більше не сприймають особистий простір як дім, придатний до життя, тому б) змушені виїхати зі свого дому й шукати інше місце проживання; до того ж це вказує на те, що в) якби ці люди мали справжній вибір, то не покинули б своєї домівки [141, С. 69].

Таким чином, основними ознаками, що характеризують внутрішньо переміщених осіб, є такі: 1) вони є фізичними особами, котрі мають громадянство України, або є іноземцями чи особами без громадянства, проте перебувають і постійно проживають на території України на законних підставах; 2) під час зміни місця проживання не перетинають державний кордон України (перебувають в межах України); 3) вимушені залишити своє місце проживання у результаті надзвичайних ситуацій.

Важливе місце в механізмі захисту прав вимушено переміщених осіб займають НПО, які взаємодіють із органами державної влади. Вважаємо, що така взаємодія стане важливою при розробці програм співробітництва державного та громадського сектору щодо захисту прав вимушено переміщених осіб. За даними «Радіо Свобода», особи, які перебувають на окупованих територіях, й ті, хто вже виїхав з них, вважають основним і неприпустимим те, що порушуються такі їх права: соціальні (йдеться про пенсії, соціальні виплати) - 30,5%; процесуальні (правова допомога, судовий захист) - 23%; інформаційні (звернення до органів влади) - 19%; свобода пересування - 14%; економічні (право на житло) - 6% [49]. Натомість за даними Верховного Суду України найбільш розповсюдженими серед спорів, що виникають із правовідносин у сфері захисту прав внутрішньо

переміщених осіб є справи щодо взяття на облік як внутрішньо переміщеної особи та видачі відповідної довідки; справи щодо поновлення нарахування та виплати пенсії внутрішньо переміщеним особам; справи щодо призначення щомісячної адресної грошової допомоги, як внутрішньо переміщеній особі, для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг; справи щодо призначення та нарахування інших виплат внутрішньо переміщеним особам [136].

Дуже показовим є високий рівень недовіри до правоохоронних органів. За даними соціологічного опитування найпопулярнішими засобами правового захисту для громадян є звернення до родичів чи знайомих за допомогою чи, а друге і третє місця, відповідно, посідають органи судочинства і поліція [209].

Виходячи з наведеного, видається, що саме діяльність НПО є одним з найдієвішим у захисті прав і свобод внутрішньо переміщених осіб. До найбільш активних НПО, діяльність яких спрямована на захист прав внутрішньо переміщених осіб, належать ГО «Донбас СОС», ГО «Крим SOS», БФ «Право на Захист», БФ «Восток SOS», ГО «Громадський холдинг «ГРУПА ВПЛИВУ», БО БФ «Стабілізуєшен Суппорт Сервісез», ГО «Центр прав людини ZMINA», ГО «Кримська правозахисна група», Харківська правозахисна група та інші.

Крім того, започатковано чимало волонтерських ініціатив, які постали у зв'язку з бойовими діями на Сході України та початком повномасштабного російського вторгнення в Україну в 2022 р. й суттєво допомогли підвищити обороноздатність України, покращити оснащення військовослужбовців, сприяли проведенню позитивних реформ у сфері оборони й військової служби і вирішенню багатьох проблем реалізації та захисту прав людини. Слід наголосити, що розпочинаючи з подій, які почали відбуватися на Сході України в зоні проведення АТО, можна показати взаємодію волонтерських та неурядових правозахисних організацій на практичному рівні. Мова йде перш за все про захист та поновлення прав людини, які порушуються в умовах

збройного конфлікту. Волонтерські організації залучаються до спільної діяльності правозахисних громадських організацій у разі істотних порушень прав людини. Наприклад, на території ООС діє Українська Гельсінська група, яка кожного місяця проводила набір волонтерів, які готові долучитися до діяльності правозахисних громадських організацій. Таким чином, реалізуючи правозахисний напрямок діяльності, вони зосередили свої зусилля на захисті прав цих людей, які потрапили у складні життєві ситуації. Зазначається, що юристи-волонтери стежили та намагалися протидіяти незаконним діям влади у правовому полі. Додамо, що Українська Гельсінська спілка, окрім вищезазначеного, надає можливість волонтерам проходити тренінги та семінари.

У той же час, і про це ми вже вели мову в попередніх підрозділах, до із призначення НПО, їх функцій і мети діяльності можна виснувати, що вони можуть взяти участь у забезпеченні захисту прав і свобод вимушених переселенців. Зокрема, виокремлюються такі функції неурядових правозахисних організацій: виявлення нагальних проблем; розробка законодавства; встановлення фактів і їх аналіз; свідчення і привернення уваги міжнародної спільноти до проблеми; міжнародна солідарність і підвищення підтримки правозахисників; освіта; дотримання принципу відкритості правової системи.

Аналіз діяльності неурядових правозахисних організацій щодо захисту прав вимушено переміщених осіб показує, що основними напрямками допомоги цій категорії населення України є: запобігання переміщенню та мінімізація його негативних наслідків; підвищення обізнаності населення щодо проблеми забезпечення прав вимушених переселенців в загальнонаціональних масштабах; моніторинг (збір даних) кількості, проблем реалізації прав та захисту вимушених переселенців; організація навчання (розробка та проведення відповідних курсів чи тренінгів) щодо захисту прав переселенців; створення механізмів надання правової допомоги щодо захисту прав вимушено переміщених осіб; участь у розробці стратегії національної

політики щодо внутрішньо переміщених осіб; залучення національних ресурсів для вирішення проблем; співпраця з міжнародними інституціями щодо захисту прав вимушено переміщених осіб.

Розглянемо деякі з цих напрямків діяльності неурядових правозахисних організацій.

По-перше, запобігання переміщенню та його негативних наслідків. Цей напрямок є одним з ключових з внутрішньо переміщеними особами під час військового конфлікту. Безумовно, владі та інститутам громадянського суспільства потрібно працювати над мінімізацією негативних наслідків конфлікту. Внутрішнє переміщення є чи не єдиним способом убезпечити себе під час активної фази бойових дій. Повернення внутрішньо переміщених осіб на місця, звідки вони були вимушені мігрувати, є можливим лише за умови гарантування їхньої безпеки там та часткового чи повного відновлення інфраструктури життєзабезпечення, активну роль в цьому мають грати не тільки державна чи місцеве влада, а й інститути громадянського суспільства, зокрема правозахисні організації. Такими напрямками можуть бути проведення представниками неурядових правозахисних організацій консультацій з переселенцями щодо отримання допомоги або компенсації за втрачене чи пошкоджене житло, активна взаємодія в цьому аспекті з владою або міжнародними донорами. Але цей напрямок діяльності правозахисних організацій стане актуальним вже після звільнення Україною окупованих територій і повернення вимушених переселенців в свої рідні місця.

По-друге, підвищення обізнаності влади та населення щодо проблеми забезпечення прав вимушених переселенців в загальнонаціональних масштабах. Слід наголосити, що у 2014 р. на загальнонаціональному рівні дискусії щодо проблем внутрішньо переміщених осіб почалися вже після розгортання конфлікту як результат тиску з боку саме правозахисних організацій, які помітили проблему раніше, ніж державні інституції. Така діяльність здійснюється правозахисними організаціями через відповідні звернення до органів влади, проведення спільних заходів з представниками

влади щодо захисту прав переселенців, обнародування звітів щодо проблем захисту прав вимушено переміщених осіб через телебачення і радіомовлення, соціальні мережі чи інші медіа ресурси тощо.

По-третє, важливою формою діяльності неурядових правозахисних організацій щодо захисту прав вимушених переселенців є проведення моніторингу (збору інформації) проблем реалізації та захисту їх прав. Моніторинг представляє собою інститут щодо спостереження, аналізу проблем забезпечення прав переселенців та оцінки якості нормативно-правових актів щодо їх правового статусу, ефективності їх практичної реалізації, який забезпечує «зворотній зв'язок» - від суспільства до законодавця та правозастосувача. Здійснення даної діяльності дозволяє: оцінити ефективність функціонування законодавства про захист прав переселенців, результати нормотворчої діяльності органів державної влади, а також діяльність органів місцевого самоврядування; забезпечити контроль за виконанням законів та інших правових актів; проаналізувати та оцінити відповідність практики реалізації законів та інших правових актів запланованому результату правового регулювання в цій сфері. Результати моніторингу мають враховуватися не тільки громадськістю, а й, перш за все, органами публічної влади, які є авторами видання відповідних нормативно-правових актів. Прикладом ініціативного моніторингу щодо захисту прав вимушено переміщених осіб є діяльність громадської організації «Донбас СОС», яка на підставі роботи зі зверненнями громадян, що були отримані під час роботи гарячої лінії та он-лайн їх приймальні, підготувала аналітичний звіт «Захист прав внутрішньо переміщених осіб: аналіз та рекомендації щодо вдосконалення нормативно-правової бази громадської організації» [53].

По-четверте, організація навчання (розробка та проведення відповідних курсів чи тренінгів) щодо захисту прав переселенців теж є важливим напрямком щодо захисту прав вимушено переміщених осіб. Прикладом такою форми діяльності є навчальний курс «Що має знати внутрішньо переміщена особа?», розроблений експертками та експертами громадських

організацій, які входять до неформальної Коаліції організацій, які опікуються питаннями захисту прав постраждалих від збройної агресії осіб ГО «Донбас СОС», ГО «Крим SOS», БФ «Право на Захист», БФ «Восток SOS», ГО «Громадський холдинг «ГРУПА ВПЛИВУ», БО БФ «Стабілізуєш Суппорт Сервісез», ГО «Центр прав людини ZMINA», ГО «Кримська правозахисна група» [229]. Як зазначають розробники курсу, він покликаний стати для внутрішньо переміщених осіб своєрідним довідником щодо їх прав, можливостей, актуальних питань медичного забезпечення, освіти, а також усіх знань, що полегшують інтеграцію за новим місцем проживання. Курс надасть актуальну, систематизовану інформацію та необхідні інструменти, які внутрішньо переміщені особи можуть одразу використати для закриття нагальних потреб. Це дозволить внутрішньо переміщеним особам оперативно отримати необхідні ресурси та послуги, поновити процес навчання чи роботи, і як результат – якнайшвидше стати частиною громади [229].

По-п'яте, найбільш розповсюдженою формою правозахисної діяльності неурядових громадських організацій є надання адресної правової допомоги вимушено переміщеним особам та створення механізмів надання такої правової допомоги.

Результати досліджень показують, що НПО надають правову допомогу переміщеним особам переважно в таких напрямках: вирішення проблем з працевлаштуванням (юридичний аспект); допомога у пошуку житла; допомога в оформленні пільг; сприяння в оформленні права на медичну допомогу; юридичні консультації щодо бізнесу.

Примітно, що до вітчизняних НПО доєднувалися й міжнародні. Так, станом на 2018 р. частка міжнародних неурядових правозахисних організацій, задіяних у допомозі, дорівнювала понад 50%. Більше того, основна частка допомоги (72%) якраз припадала на правовий захист ВПО [256].

Варто відзначити також діяльність такої організації, як «Право на захист», яка тісно співпрацює із урядом України якраз у сфері міграції, з питань біженців і ВПО. Її члени проводять тренінги для суддів, юристів, співробітників Державної міграційної служби, Національної поліції України, Державної прикордонної служби та інших органів державної влади. Крім того, існує також Фонд «Адвокація та правова допомога внутрішньо переміщеним особам», діяльність якої спрямований на моніторинг порушення прав і надання правової допомоги ВПО.

Окремою темою для дослідження може виступити активізація НПО у сфері допомоги ВПО після повномасштабного вторгнення. З лютого 2022 року кількість ВПО в Україні досягла позначки у понад 8 млн. осіб. Звичайно, жодна державна система не могла бути до такого готова, і хоча Україна вже мала досвід із різким зростанням внутрішньо-переміщених осіб та готувалась до бойових дій, утім наша країна не стала виключенням. Основними проблемами, що постали, є забезпечення ВПО житлом, матеріально, а також допомогти їм у захисті своїх прав та уникнення маніпуляцій і шахрайства з боку недобросовісних громадян. Варто зазначити, що органи державної влади гарантують забезпечення ВПО грошовою допомогою, у деяких випадках навіть житлом, але там, де держава не в змозі допомогти в повному розмірі, свій внесок роблять НПО. Першими свою допомогу почали надавати Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, Міжнародний комітет Червоного Хреста, ЮНІСЕФ та Міжнародна організація з міграції. Вони забезпечують основні потреби громадян у коштах та забезпеченню тимчасового житла.

Правозахист, натомість, на нашу думку, набере обертів після закінчення бойових дій та перемоги України [200, С. 27-28]. Основним напрямом, за яким сьогодні працюють НПО в Україні, - це фіксація воєнних злочинів та матеріальних збитків осіб, які втратили свої домівки і вимушені були стати ВПО. Отримання компенсацій, репарацій та відновлення становища стане для НПО новим викликом, до якого вони мають бути

готовими та проводять сьогодні для цього попередню роботу. Держава не в змозі забезпечити новим житлом або елементарно юридичним супроводом кожну внутрішньо переміщену особу, а НПО за рахунок свого направлення та юридичної обізнаності матимуть змогу стати на захист прав та відстояти інтереси не лише ВПО, а й кожного постраждалого внаслідок військової агресії.

Ще одним напрямком захисту прав вимушених переселенців неурядовими правозахисними організаціями є їх участь у розробці стратегії національної політики щодо внутрішньо переміщених осіб. Так, громадські організації, котрі займаються захистом вимушених переселенців (Центр прав людини ZMINA, ГО «Громадський холдинг «Група Впливу» та ін.) приймали активну участь у розробці Стратегії державної політики щодо внутрішнього переміщення до 2025 року, яка була затверджена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 7 квітня 2023 р. № 312-р. [168]. До речі одним з ключових показників результативності реалізації Стратегії стане створення координаційного механізму з метою узгодження дій державних органів, органів місцевого самоврядування, міжнародних партнерів та громадських об'єднань, спрямованих на надання допомоги та задоволення потреб внутрішньо переміщених осіб.

Висновки до розділу 3

В межах третього розділу дисертаційної роботи ми дійшли таких висновків:

1. Документування подій російської агресії, що мають ознаки воєнних злочинів і злочинів проти людяності, є необхідною для досягнення притягнення до юридичної відповідальності керівництва Російської Федерації та всіх винних у цих злочинах; гарантування здійснення ефективного правосуддя задля запобігання скоєнню нових подібних злочинів у майбутньому; інформування міжнародної спільноти про вчинені Російською Федерацією воєнні злочини; посилення юридичних позицій

України у майбутніх міжнародних судових процесах; безпосереднього оцінювання завданих державі та громадянам збитків через широкомасштабну збройну агресію Російської Федерації проти України.

2. Основними напрямками діяльності неурядових правозахисних організацій щодо документування російської агресії і захисту осіб, що постраждали від неї є: а) моніторинг та виявлення фактів вчинення воєнних злочинів у відкритих джерелах. Моніторинг представляє собою інститут щодо спостереження та фіксації фактів вчинення воєнних злочинів з певних соціально медіа-платформ, такі як Twitter, TikTok і Telegram, для збору важливого вмісту, такого як відео, фотографії та GPS-локації, які можуть слугувати доказами в майбутніх кримінальних процесах; б) відвідування місць проживання постраждалих від воєнних злочинів громадян з метою виявлення незадокументованих жертв з подальшим їх інтерв'юванням; в) безпосередній збір та якісна фіксація виявлених фактів вчинення воєнних злочинів, злочинів проти людства та інших серйозних порушень міжнародного гуманітарного права. Діяльність щодо документування виявлених воєнних злочинів, злочинів проти людяності та інших серйозних порушень міжнародного гуманітарного права; г) систематизація зібраної інформації та проведення попередньої кваліфікації вчинених злочинів відповідно до Кримінального Кодексу України та Римського Статуту Міжнародного кримінального суду та розробка відповідних звітів щодо вчинення злочинів проти людяності та інших серйозних порушень міжнародного гуманітарного права.

3. Серед важливих воєнних, економічних, політичних, соціальних проблем, які на сьогодні існують в Україні у такий важкий та вирішальний для неї час, особливе місце посідає питання захисту громадян, які через військову агресію Росії були змушені покинути власні домівки та рятуватися від воєнних дій та спричиненої ними гуманітарної катастрофи у регіонах, де безпосередньо відбуваються бойові дії. Повномасштабне російське вторгнення у лютому 2022 р. спричинило справжню гуманітарну катастрофу

в Україні — десятки тисяч загиблих та поранених, мільйони внутрішньо переміщених осіб та емігрантів. Станом на липень 2023 рік в Україні офіційно зареєстровано близько 4,8 мільйона внутрішньо переміщених осіб, також є близько 2 мільйонів незареєстрованих переселенців. Крім того, через війну в Україні за даними громадської організації «Опора» станом на 21 червня 2023 року за кордоном перебувають 8 млн. 177 тис. українців. Забезпечення вимушених переселенців необхідним продовольством, житлом, відповідною правовою, соціальною та психологічною допомогою, надання роботи, влаштуванням дітей до садків та шкіл – ось головні завдання, які має вирішити влада щодо захисту цієї категорії населення України.

4. Основними ознаками, що характеризують внутрішньо переміщених осіб, є такі: 1) вони є фізичними особами, котрі мають громадянство України, або є іноземцями чи особами без громадянства, проте перебувають і постійно проживають на території України на законних підставах; 2) під час зміни місця проживання не перетинають державний кордон України (перебувають в межах України); 3) вимушені залишити своє місце проживання у результаті надзвичайних ситуацій.

5. Упродовж останніх років вітчизняні НПО відіграють усе помітнішу роль у захисті основних прав людини і громадянина в політичній, економічній, соціальній сферах, що є свідченням розвитку демократії у країні. Поява неурядових правозахисних організацій пов'язана з досить високими показниками порушень прав людини, у тому числі внутрішньо переміщених осіб. Крім того, саме вони є невід'ємним елементом громадянського суспільства, запорукою розвитку кожної держави як демократичної та правової, елементом громадського контролю народу як єдиного джерела влади над державною владою.

6. Аналіз діяльності неурядових правозахисних організацій щодо захисту прав вимушено переміщених осіб показує, що основними напрямками допомоги цій категорії населення України є: запобігання переміщенню та мінімізація його негативних наслідків; підвищення

обізнаності населення щодо проблеми забезпечення прав вимушених переселенців в загальнонаціональних масштабах; моніторинг (збір даних) кількості, проблем реалізації прав та захисту вимушених переселенців; організація навчання (розробка та проведення відповідних курсів чи тренінгів) щодо захисту прав переселенців; створення механізмів надання правової допомоги щодо захисту прав вимушено переміщених осіб; участь у розробці стратегії національної політики щодо внутрішньо переміщених осіб; залучення національних ресурсів для вирішення проблем; співпраця з міжнародними інституціями щодо захисту прав вимушено переміщених осіб.

ВИСНОВКИ

В дисертації здійснено теоретичне узагальнення і запропоновано вирішення наукового завдання, яке полягає у розробці комплексної науково-правової характеристики неурядових(громадських) правозахисних організацій як інституту громадянського суспільства в конституційно-правовому аспекті. В результаті було сформульовано такі висновки.

1. Вбачається за можливе виділити три напрями інтерпретації громадянського суспільства. До першого підходу можна віднести прихильників ліберально-демократичної моделі, центром якої є вільна особистість. Другий підхід до поняття «громадянське суспільство» позначається його розумінням як системи, а як будь-яка система, воно має певну структуру, яку складають її елементи. Що ж стосується третього підходу, то в рамках нього під громадянським суспільством прийнято розуміти комплекс усіх позадержавних суспільних відносин. Ми вважаємо більш обґрунтованим саме другий підхід. На наш погляд, громадянське суспільство – це об'єднання окремих індивідів за інтересами, що створюють окремі групи, направлені на вирішення поточних питань, і відокремлені від держави. Вказані групи різняться за своїми функціями й компетенціями та складають окремі елементи громадянського суспільства. Крім того, такі групи можуть утворювати законодавчо встановлені інститути у передбаченому законом порядку задля підвищення ефективності власної діяльності. Такими окремими утвореннями виступають неурядові громадські організації у сферах освіти, культури, захисту прав і свобод людини та ін. Ми не вважаємо конституціоналізацію терміна «громадянського суспільства» наріжним каменем конституційних трансформацій і нагальною потребою. Та попри відсутність фіксації терміну «громадянське суспільство» відповідний концепт є цілком доречним для формування офіційної конституційної доктрини. Конституційний Суд України, на жаль, не часто оперує поняттям «громадянське суспільство» (Рішення Конституційного Суду України від 13

грудня 2001 року № 18-рп/2001 (справа про молодіжні організації), а також Рішення КСУ від 6 червня 2019 року № 3-р/2019, присвячене конституційності вимозі декларування антикорупційних активістів).

2. Законодавчо встановленого визначення неурядових правозахисних організацій й досі не надано. Доведено, що НПО є однією з форм об'єднань громадян та, відповідно, інститутів громадянського суспільства. НПО в Україні ведуть свою діяльність через реалізацію права на свободу об'єднання і організаційно-правову форму громадських організацій (незважаючи на весь плюралізм форм реалізації права на об'єднання, а також інших інститутів громадянського суспільства і неурядових організацій). Завдяки своїй діяльності НПО виконують завдання громадянського суспільства із дотримання принципів останнього.

3. Варто говорити про НПО у широкому і вузькому сенсі. У широкому сенсі правозахисні НПО – це всі форми реалізації права на об'єднання (у тому числі професійні спілки). В рамках широкого підходу до НПО можна також віднести підрозділи міжнародних правозахисних організацій, що діють в Україні і, відповідно, підкоряються її законам. У вузькому сенсі правозахисні НПО – це лише національні НПО в формі громадських об'єднань.

4. Кваліфікація організації як правозахисної може здійснюватися за сукупністю ознак, центральними з яких є самопозиціонування організації як правозахисної в назві і закріплення правозахисту як головного предмету (напрямку) діяльності (завдання, мета) в статуті. Сформульовано таке визначення НПО – це недержавне, некомерційне і неполітичне офіційно зареєстроване громадське об'єднання, основною метою якої є правозахисна діяльність.

5. Проаналізовано функції, напрями діяльності, а також форми роботи (форми діяльності), принципи, права і обов'язки НПО, які наводяться в літературі. Доводиться, що відповідні функції, напрямки діяльності, принципи, права і обов'язки мають особливо практичний сенс, якщо вони

отримають свою формалізацію (а не лише догматично-теоретичну систематизації знань і на науковому рівні і статутних документів). виокремлення правозахисних організацій на рівні спеціального закону «Про правозахисні організації» або «Про правозахисну діяльність», де би врегульовувався їх статус, права, механізми взаємодії із органами державної влади, а також гарантії і особливий захист, могло би бути кроком вперед. Ідея окремого закону – є ключовою в плані встановлення принципово нового підходу, який, на наше глибоке переконання, повинен знайти своє відображення в правовому регулюванні. При цьому ми не підтримуємо ідею закріпити в законодавстві положення про координаційну раду (спілку), яка формується з представників правозахисних громадських організацій як потенційно неконституційну.

6. До різновидів НПО, на нашу думку, належать: 1) за статусом: міжнародні та національні; 2) залежно від сфери їх діяльності: універсальні і спеціалізовані НПО. На наш погляд, виокремлення таких НПО, як діяльність адвокатури чи нотаріату суперечить природі НПО як громадського об'єднання. Класифікації ж НПО за територією, на яку поширюється діяльність НПО в середині держави, і виокремлення у зв'язку з цим локальних НПО, вважаємо недоцільним, оскільки якихось власне юридичних відмінностей між локальними і нелокальними, по суті, немає і всі НПО мають право здійснювати діяльність на території України. Вважаємо за доцільне виокремлення тих НПО, діяльність яких стосується захисту прав людини під час війни за певними типами, а саме: організації, що займаються захистом прав та інтересів внутрішньо переміщених осіб та інших осіб, що постраждали від збройної агресії проти України; організації, що здійснюють збір та документування воєнних злочинів, а також злочинів проти людяності, вчинених у ході російсько-української війни; організації, що здійснюють захист прав та інтересів військовослужбовців і членів їх сімей; організації, які займаються питаннями деокупації та реінтеграції захоплених територій України (зокрема Сходу та Криму).

7. Проаналізувавши досвід країн ЄС і США, маємо змогу стверджувати, що західний досвід діяльності НПО являє приклад ефективного діалогу громадянського суспільства і публічної влади, цей досвід є може бути використаний для реформування правового регулювання діяльності НПО в Україні.

8. На міжнародному рівні неурядові правозахисні організації у сфері просування та захисту прав людини виконували – і продовжують виконувати – значну кількість ролей та функцій. Можна виділити такі функції, які вони виконують. Такі функції, *mutatis mutandis*, можна екстраполювати і на діяльність національних НПО: встановлення «порядку денного», розробка законодавства, виявлення фактів та аналіз, свідчення, донос або мобілізація сорому, міжнародна солідарність та підтримка правозахисників, освіта, дотримання принципу відкритості політичної системи. В Україні останніми роками діяльність міжнародних НПО суттєво зросла, не в останню чергу, через російську збройну агресію проти України.

9. Практики обмеження діяльності інститутів громадянського суспільства і, зокрема, НПО, що стосуються визнання їх іноземними агентами, в недемократичних країнах однозначно не є такими, які варто наслідувати, вони скоріше підлягають засудженню як такі, що спотворюють ідею демократії і є кроком у формуванні недемократичних режимів. В плані конституційності відповідних положень по аналогії варто згадати Рішення КСУ від 6 червня 2019 року № 3-р/2019 щодо декларування антикорупційними активістами, в якому Суд зайняв позицію підтримки і захисту інститутів громадянського суспільства. Хоч мова йшла про антикорупційних активістів, відповідні думки цілком можуть бути поширені і на НПО, а також на їх представників (членів).

10. Встановлено, що НПО здійснюють захист прав людини через окремі форми своєї діяльності, зокрема: 1) судовий захист прав людини шляхом залучення у судовий процеси в національних судах або в рамках Європейського суду з прав людини; 2) співпрацю (взаємодію) з

міжнародними структурами і національними органами державної влади; 3) громадський контроль за діяльністю органів державної влади та місцевого самоврядування; 4) правозахисний активізм; 5) документування злочинів проти людяності, воєнних злочинів, допомога жертвам війни і внутрішньо переміщеним особам.

11. Участь НПО в судовому захисті прав і свобод людини в ЄСПЛ є однією із основоположних функцій неурядових правозахисних організацій та повною мірою розкривають роль НПО у структурі громадянського суспільства. Визначається двоїста природа участі таких організацій на рівні ЄСПЛ: 1). НПО захищає свої права як юридичної особи. Неурядові правозахисні організації є окремими суб'єктами звернення до Європейського суду з прав людини. Дуже важливо, що це передбачено як в Протоколі до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, так і в Регламенті ЄСПЛ. Вона не лише відстоює свої права, а й надає практичний приклад для інших подібних організацій. Тобто, інші організації, які в майбутньому можуть зіткнутись з аналогічними порушеннями можуть захистити свої права опираючись в т.ч. на рішення ЄСПЛ. НПО можуть брати участь у провадженні ЄСПЛ як заявник або третя особа. У випадку подання заяви про порушення прав саме організації, необхідно дотриматись вимог щодо прийнятності заяви, а сама організація повинна бути безпосередньою жертвою такого порушення. НПО виступають від імені певних інститутів громадянського суспільства, задля об'єднання вимог та лаконічного їх висловлювання в судових інституціях; 2). Крім того, НПО ніби непрямо захищає широке коло прав людини, звертаючись із відповідними заявами. Незалежно від того, чи організація є заявником, чи бере участь у провадженні в якості третьої особи, вона власною позицією, яку приймає ЄСПЛ домагається зрушень у суспільно-політичних подіях країни. У випадку з Румунією, організація домоглась того, що країна повинна прийняти відповідне законодавство для одностатевих пар, урівнюючи їх у правах з традиційними подружжями; у кліматичних справах, організації

мають спонукати національні уряди вживати додаткових заходів щодо збереження життя та здоров'я населення тощо. Лише у виняткових ситуаціях звернення в інтересах інших осіб є допустимим.

12. Видається досить обмежений підхід у правовому регулюванні основ взаємодії між неурядовими організаціями та державою. НПО стикаються з проблемами, серед яких є низький рівень взаємодії з органами влади. Тому нами пропонується внести зміни до Закону України «Про громадські об'єднання», якими закріпити принцип партнерства в основі взаємодії правозахисних НУО з органами державної влади та місцевого самоврядування і дозволити розширення їх співпраці через інші форми взаємодії, які можуть закріплюватись у деклараціях та меморандумах. Тим більше, що на практиці такі механізми активно застосовуються (частіше хаотично, несистемно), але, у тому числі, через відсутність регулювання не мають належного ефекту. Перспективним є на законодавчому рівні закладення в основу співпраці НПО та органів влади на законодавчому рівні принципу партнерства, що вказуватиме на рівноправність обох суб'єктів, їх рівність між собою в рамках взаємодії. Це дозволить уникати ситуацій, де будуть порушені права людини.

13. В теорії форми участі НПО як різновиду неурядових організацій в законодавчому процесі є доволі різноманітними. Вони можуть, з одного боку, брати активну участь у прийнятті рішень шляхом лобіювання, вказуючи на недоліки або наслідки поточної політики, щоб покращити рівень захищеності громадян чи дати останнім більше гарантій, з другого – ознайомлюватися із намірами органів державної влади реформувати певну сферу життя. Незважаючи на ту чи іншу обрану форму, співпраця НПО і законодавчих органів відбувається завдяки двосторонньому діалогу, що в ідеальному випадку перетворюється на певне партнерство. Лише таке співробітництво, на нашу думку, дозволяє попередити порушення прав людини. Формами участі НУО в законодавчому процесі є: 1) залучення до цього процесу правозахисників; 2) можливість безпосередньо для НПО

пропонувати внесення змін до діючих нормативно-правових актів. Як закріплено у Рекомендації №14 Ради Європи, будь-який діалог має бути двостороннім процесом, а отже, внесення неурядовими правозахисними організаціями пропозицій чи ініціювання змін у законодавстві не повинні розглядатися як недоречні або незаконні. Такий механізм (йдеться про внесення пропозицій чи ініціювання змін) досить успішно впроваджений у Сполучених Штатах Америки, де він має назву лобізм. Як відомо, у США процес просування несуб'єктами законодавчої ініціативи окремих законопроектів, зокрема й неурядових організацій, врегульований на законодавчому рівні. Зовсім інша ситуація в нашій державі, де суб'єктами законодавчої ініціативи громадяни, а також їх об'єднання не згадуються, а лобізм законодавчо не врегульований. Адвокація і лобізм – вагомі і важливі напрямки участі НПО у законодавчому процесі, вони обидва мають спільні риси, і обидва з формальної точки залишаються не врегульованими (причому саме врегулювання лобізму є критично важливим); 3) Спостереження за законодавчим процесом і виступає ще однією формою участі неурядових правозахисних організацій у зазначеному процесі. Спостереження покладається на НПО ще й тому, що для цього необхідно мати певні компетенції для ефективного контролю за законодавчим процесом. Йдеться передусім про те, що для того, щоб аналізувати, варто знати зміст і розуміти суть міжнародних договорів у галузі прав людини, внутрішнього законодавства і судової практики інших країн, міжнародного «м'якого» права, зокрема, практики Європейського суду з прав людини.

14. Фактично лобістські процеси в Україні відбуваються опосередковано через існуючі механізми: 1) шляхом звернення до офіційних суб'єктів законодавчої ініціативи для подання відповідних проектів; 2) шляхом участі в обговоренні законопроектів на запрошення профільних комітетів парламенту; 3) шляхом публічної адвокації певних проектів і пропозицій в ЗМІ, на конференціях, мітингах тощо; 4) шляхом реалізації права на звернення громадян, використання інституту електронних петицій.

15. Присутність членів громадянських інституцій в складі громадських рад, їх комісій, робочих груп, котрі займаються проблемами захисту прав людини є необхідною умовою ефективності та легітимності функціонування органів виконавчої влади. Основне завдання громадських рад – це представлення інтересів громадянського суспільства у формуванні та реалізації державної політики в тій чи іншій сфері суспільного життя. Взаємодія рад з відповідними органами виконавчої ради спрямована на розгляд питань, котрі мають суспільне значення. Їх основними функціями є консультативна та експертна. Як правило, вони можуть подавати органу, при якому вони створені, обов'язкові для розгляду зауваження і пропозиції щодо формування і здійснення державної політики. Громадські ради можуть проводити експертну перевірку проєктів нормативно-правових актів щодо здійснення державної політики в конкретній сфері суспільного життя. Крім того, вони можуть здійснювати в установленому порядку громадську, антикорупційну та антидискримінаційну експертизу проєктів нормативно-правових актів відповідних органів виконавчої влади.

16. Громадський контроль, що проводиться НПО, дозволяє виявити «слабкі місця» в забезпеченні прав людини, що мають бути усунені у майбутньому. НПО як суб'єкт громадського контролю за діяльністю державних органів використовуючи ті чи інші методи громадського контролю мають на меті протидіяти свавіллю державних органів. Однак на сьогодні немає єдиного законодавчого акту, який би врегулював особливості проведення громадського контролю, що вимагає прийняття такого нормативно-правового акту Верховною Радою України. До основних форм громадського контролю за органами виконавчої влади, які застосовують у своїй діяльності неурядові правозахисні організації, належить: проведення громадської експертизи та розробка проєктів нормативних правових актів; оцінка різних державних програм у сфері гарантування прав і свобод людини; моніторинг щодо реалізації прийнятих органами виконавчої влади рішень; збір інформації щодо фактів порушення

органами виконавчої влади та їх посадовими особами прав людини; звернення до органів з інформаційними запитами та з індивідуальними та колективними петиціями щодо захисту прав людини; участь у кадрових комісіях правоохоронних органів тощо.

17. Важливою проблемою щодо здійснення громадського контролю за діяльністю поліції є передбачене статтею 90¹ Закону України «Про національну поліцію України» положення про те, що під час воєнного стану громадський контроль не здійснюється. Це унеможливує отримання звітності про поліцейську діяльність, спільної реалізації проєктів поліції з громадськістю і можливого залучення представників громадськості до розгляду скарг щодо рішень, дій чи бездіяльності поліцейських. В законодавстві про національну поліцію слід повернути здійснення громадського контролю за діяльністю поліції, щоб не втратити довіру до цього правоохоронного державного органу з боку суспільства. Навіть в умовах воєнного стану не можна повністю скасовувати можливість здійснення громадського контролю за поліцією, що є важливою умовою демократичною держави. Саме тому слід повернути можливість здійснення громадського контролю за поліцією навіть в умовах війни, але за умови якщо його здійснення не загрожуватиме національній безпеці. Подібна норма дозволила би відновити здійснення громадського контролю, не зачепивши даних, які могли б завдати шкоди інтересам національної безпеки та оборони.

18. Документування подій російської агресії, що мають ознаки воєнних злочинів і злочинів проти людяності, є необхідною для досягнення притягнення до юридичної відповідальності керівництва Російської Федерації та всіх винних у цих злочинах; гарантування здійснення ефективного правосуддя задля запобігання скоєнню нових подібних злочинів у майбутньому; інформування міжнародної спільноти про вчинені Російською Федерацією воєнні злочини; посилення юридичних позицій України у майбутніх міжнародних судових процесах; безпосереднього

оцінювання завданих державі та громадянам збитків через широкомасштабну збройну агресію Російської Федерації проти України.

19. Основними напрямками діяльності НПО щодо документування російської агресії і захисту осіб, що постраждали від неї є: а) моніторинг та виявлення фактів вчинення воєнних злочинів у відкритих джерелах. Моніторинг представляє собою інститут щодо спостереження та фіксації фактів вчинення воєнних злочинів з певних соціально медіа-платформ, такі як Twitter, TikTok і Telegram, для збору важливого вмісту, такого як відео, фотографії та GPS-локації, які можуть слугувати доказами в майбутніх кримінальних процесах; б) відвідування місць проживання постраждалих від воєнних злочинів громадян з метою виявлення незадокументованих жертв з подальшим їх інтерв'юванням; в) безпосередній збір та якісна фіксація виявлених фактів вчинення воєнних злочинів, злочинів проти людства та інших серйозних порушень міжнародного гуманітарного права. Діяльність щодо документування виявлених воєнних злочинів, злочинів проти людяності та інших серйозних порушень міжнародного гуманітарного права; г) систематизація зібраної інформації та проведення попередньої кваліфікації вчинених злочинів відповідно до Кримінального Кодексу України та Римського Статуту Міжнародного кримінального суду та розробка відповідних звітів щодо вчинення злочинів проти людяності та інших серйозних порушень міжнародного гуманітарного права.

20. Серед важливих воєнних, економічних, політичних, соціальних проблем, які на сьогодні існують в Україні у такий важкий та вирішальний для неї час, особливе місце посідає питання захисту громадян, які через військову агресію Росії були змушені покинути власні домівки та рятуватися від воєнних дій та спричиненої ними гуманітарної катастрофи у регіонах, де безпосередньо відбуваються бойові дії. Повномасштабне російське вторгнення у лютому 2022 р. спричинило справжню гуманітарну катастрофу в Україні — десятки тисяч загиблих та поранених, мільйони внутрішньо переміщених осіб та емігрантів. Станом на липень 2023 рік в Україні

офіційно зареєстровано близько 4,8 мільйона внутрішньо переміщених осіб, також є близько 2 мільйонів незареєстрованих переселенців. Крім того, через війну в Україні за даними громадської організації «Опора» станом на 21 червня 2023 року за кордоном перебувають 8 млн. 177 тис. українців. Забезпечення вимушених переселенців необхідним продовольством, житлом, відповідною правовою, соціальною та психологічною допомогою, надання роботи, влаштуванням дітей до садків та шкіл – ось головні завдання, які має вирішити влада щодо захисту цієї категорії населення України.

21. Основними ознаками, що характеризують внутрішньо переміщених осіб, є такі: 1) вони є фізичними особами, котрі мають громадянство України, або є іноземцями чи особами без громадянства, проте перебувають і постійно проживають на території України на законних підставах; 2) під час зміни місця проживання не перетинають державний кордон України (перебувають в межах України); 3) вимушені залишити своє місце проживання у результаті надзвичайних ситуацій.

22. Упродовж останніх років вітчизняні НПО відіграють усе помітнішу роль у захисті основних прав людини і громадянина в політичній, економічній, соціальній сферах, що є свідченням розвитку демократії у країні. Поява неурядових правозахисних організацій пов'язана з досить високими показниками порушень прав людини, у тому числі внутрішньо переміщених осіб. Крім того, саме вони є невід'ємним елементом громадянського суспільства, запорукою розвитку кожної держави як демократичної та правової, елементом громадського контролю народу як єдиного джерела влади над державною владою.

23. Аналіз діяльності НПО щодо захисту прав вимушено переміщених осіб показує, що основними напрямками допомоги цій категорії населення України є: запобігання переміщенню та мінімізація його негативних наслідків; підвищення обізнаності населення щодо проблеми забезпечення прав вимушених переселенців в загальнонаціональних масштабах; моніторинг (збір даних) кількості, проблем реалізації прав та захисту

вимушених переселенців; організація навчання (розробка та проведення відповідних курсів чи тренінгів) щодо захисту прав переселенців; створення механізмів надання правової допомоги щодо захисту прав вимушено переміщених осіб; участь у розробці стратегії національної політики щодо внутрішньо переміщених осіб; залучення національних ресурсів для вирішення проблем; співпраця з міжнародними інституціями щодо захисту прав вимушено переміщених осіб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Активіст – Академічний тлумачний словник української мови. Академічний тлумачний словник української мови. URL: <http://sum.in.ua/s/aktyvist> (дата звернення: 14.11.2023).
2. Алмаші М. М. Захист прав людини неурядовими правозахисними організаціями. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Т. 1, № 32. С. 98–103.
3. Барабаш Ю., Берченко Г. Чи здатна захистити себе демократія в умовах війни? (на досвіді державного будівництва під час російської агресії). *Право України*. 2023. № 1. С. 54-75.
4. Барабаш Ю., Павшук К. Сутність громадського контролю в Україні. *Правничий часопис Донецького університету*. 2010. № 1. С. 168-175.
5. Басова І. С. Внутрішньо переміщена особа як суб'єкт права соціального забезпечення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к-та юрид. наук: 12.00.05. Одеса. 2019. 20 с.
6. Берченко Г. В. Громадянське суспільство в Україні: конституційні аспекти. Харків : Юрайт, 2014. 208 с.
7. Берченко Г.В. Ткаченко Є.В. Конституційне право на свободу об'єднання як передумова розвитку інститутів громадянського суспільства в Україні. *Наше право*. 2022. № 2. С. 223-227.
8. Берченко Г.В. Ткаченко Є.В. Конституціоналізація засад громадянського суспільства та його інститутів в Україні. *Право.ua*. 2022. № 1. С. 221-226.
9. Бистрицький Є., Пролєєв С., Білий О., Лозниця С., Зимовець Р., Кобець Р. Національна ідентичність і громадянське суспільство. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2015. 452 с.

10. Білоус З. В. Роль профспілок у сфері нагляду і контролю за додержанням законодавства про працю. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 3. С. 98–102.
11. Бондаренко В. Громадські об'єднання й інші інститути громадянського суспільства в Україні: окремі аспекти співвідношення. *Підприємство, господарство і право*. 2017. № 4. С. 132-136.
12. Боротьба з безкарністю за воєнні злочини в Україні Резолюція Європейського парламенту від 19 травня 2022 року про боротьбу з безкарністю за воєнні злочини в Україні (2022/2655(RSP)) URL: https://ukraine.europarl.europa.eu/cmsdata/250818/0117_T_Resolution%20fight%20against%20impunity.pdf (дата звернення: 14.11.2023).
13. БФ «Право на захист». Право на захист. URL: <https://r2p.org.ua/istoriya/>
14. Василенко В. Правозахисні організації як суб'єкти громадського контролю за діяльністю національної поліції. *Наукові записки Центральноукр. держ. пед. ун-ту імені Володимира Винниченка. Сер.: Право*. 2019. Вип. 6., Спецвип., т. 2. С. 176-179.
15. Верещук назвала кількість зареєстрованих і незареєстрованих переселенців в Україні. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3727098-veresuk-nazvala-kilkist-zareestrovanih-i-nezareestrovanih-pereselenciv-v-ukraini.html> (дата звернення: 14.11.2023).
16. Висновок на проект Закону України «Про громадський контроль» (реєстр. № 2737-1 від 13.11.2015 р. доопрацьований URL: <https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=55101&pf35401=372032> (дата звернення: 14.11.2023).
17. Вітковська І.М. Громадська організація: теоретичні основи визначення. *Габітус*. 2018. Випуск 6. С. 36-39.
18. Влада і суспільство: діалог через громадські ради : монографія / за заг. ред. Ю.Ж. Шайгородського. Київ : А.В. Паливода, 2011. 148 с.
19. Волкова Д. Є. До питання європеїзації створення громадських організацій в Україні. *Правове життя сучасної України : матеріали*

- Міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 15 трав. 2020 р. Одеса, 2020. С. 319–321.*
- 20.Галай А. О. Недержавні організації юридичного спрямування як учасники публічного управління : монографія. Київ : КНТ, 2015. 408 с.
- 21.Гільбурт А.М. Конституційно-правові засади політичної системи України: Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2019. 243 с.
- 22.Гончі за правдою. Truth Hounds. URL: <https://truth-hounds.org> (дата звернення: 14.11.2023).
- 23.Грицай І. О. Адміністративно-правове регулювання діяльності неурядових правозахисних організацій: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя: Класичн. приват. ун-т., 2012. 200 с.
- 24.Грицай І. О. Місце та роль неурядових правозахисних організацій в механізмі забезпечення прав громадян України. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 4. С. 113-122.
- 25.Грицай І. О. Неурядові правозахисні організації України та Європейського Союзу: інституціональний аспект порівняння. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2014. № 4. С. 76-83.
- 26.Грицай І. О. Неурядові правозахисні організації як інститут громадянського суспільства. *Право і суспільство*. 2011. № 5. С. 26-30.
- 27.Грицай І. О., Сулова І. В. Діяльність неурядових правозахисних організацій в Україні. *Fundamental and applied research in the modern world*. 2020. С. 683–686.
- 28.Грицай І.О. Конспект лекцій з дисципліни «Неурядові правозахисні організації» URL: <https://dduvs.in.ua/wp-content/uploads/files/Structure/library/student/lectures/1108/4.1.pdf> (дата звернення: 14.11.2023).

29. Грицай І.О. Неурядові правозахисні організації: конспект лекцій. URL: <https://dduvs.in.ua/wpcontent/uploads/files/Structure/library/student/lectures/0920/20.1.pdf> (дата звернення: 14.11.2023).
30. Громадська експертиза: теоретичні та практичні аспекти / Балацька А., Сушко О., Шевченко Т.. Київ: Гютюкін. 2011. 120 с.
31. Громадський контроль за органами державної влади та органами місцевого самоврядування URL: <https://ukrdem.org/control>
32. Громадянське суспільство України: політика сприяння та залучення, виклики та трансформації : аналіт. доп. / Яблонський В. М., Бекешкіна І. Е., Гелетій М. М. та ін.; за заг. ред. О. А. Корнієвського, Ю. А. Тищенко, В. М. Яблонського. Київ: НІСД, 2019. 112 с.
33. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку/ Г.Ю. Васильєв, В.Д. Воднік, О.В. Волянська та ін.; за ред.. М.П. Требіна. Харків: Право, 2013. 536 с.
34. Демократичні засади організації і функціонування вищих органів державної влади України / Ю. Г. Барабаш та ін.; за заг. ред. Ю. Г. Барабаша ; Нац. ун-т "Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого", НДІ правознавства. Харків : Право, 2013. 272 с.
35. Денисюк М. В. Теоретико-правові засади взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства: Дисертація канд. юрид. наук: 12.00.01, НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2014. 200 с.
36. Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: Постанова Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2004 р. N 1378. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1378-2004-%D0%BF#Text> (дата звернення: 14.11.2023).
37. Дмитренко О. А. Феномен адвокаційної діяльності в контексті дослідження неурядового сектору. *Освіта і наука – 2021 : мат. звітн. наук. конф., Київ, 6–7 квітня 2021 р.* С. 923–924. URL : <https://e->

- journals.npu.edu.ua/index.php/on/article/view/923/934 (дата звернення: 14.11.2023).
38. Дмитренко О.А. Інституційна спроможність неурядового сектору в Україні Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 052 – Політологія Галузь знань 05 – Соціальні та поведінкові науки. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, 2022. 208 с.
39. Документування воєнних злочинів. Ukraine 5am. URL: <https://www.5am.in.ua/>
40. Допомога людям та фіксування злочинів Росії: робота Харківської правозахисної групи у 2022 році URL: <https://t4pua.org/1354> (дата звернення: 14.11.2023).
41. Допомога переселенцям з зони АТО в Києві. ГО «Чайка». URL: <http://chaika.org.ua/> (дата звернення: 14.11.2023).
42. Дорофеєва В. І. Конституційні засади участі громадських об'єднань в системі захисту прав людини: Україна та зарубіжний досвід: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Ужгород, 2018. 16 с.
43. Дягілев О.В. Конституційно-правовий інститут лобізму: вітчизняний та зарубіжний досвід. Харків: Майдан, 2011. 252 с.
44. Євген Захаров, Харківська правозахисна група: «Імовірність притягти до відповідальності Росію зросте після її поразки. Питання — чи знайдуть докази» URL: <https://cs.detector.media/law-and-money/texts/185239/2023-03-08-ievgen-zakharov-kharkivska-pravozakhysna-grupa-ymovirnist-prytyagty-do-vidpovidalnosti-rosiyu-zroste-pislya-ii-porazky-pytannya-chy-znaydut-dokazy/> (дата звернення: 14.11.2023).
45. Єгорова А. Чим займаються громадські організації під час виборів: формати, виклики, вплив. cs.detector.media. URL: <https://cs.detector.media/infospace/texts/182499/2020-11-14-chym->

- [zaymayutsya-gromadski-organizatsii-pid-chas-vyboriv-formaty-vyklykuvplyv/](#) (дата звернення: 14.11.2023).
46. ЄСПЛ зобов'язав Румунію легалізувати цивільні партнерства для одностатевих пар. ZMINA. URL: <https://zmina.info/news/yespl-zobovyazav-rumuniyu-legalizuvaty-czyvilni-partnerstva-dlya-odnostatevyh-par/> (дата звернення: 14.11.2023).
47. ЄСПЛ у 50-ти запитаннях. Strasbourg : European Court of Human Rights, 2021. 9 с. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/50questions_ukr (дата звернення: 14.11.2023).
48. Загальна теорія держави і права / М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, Л.Л. Богачова та ін.; За ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. Харків, 2002. 432 с.
49. Загроза життю, примусова паспортизація, обмеження пересування. Про порушення прав людини в ОРДЛО і окупованому Криму. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/porushennia-prav-ludyny-na-donbasiu-krumu/31222185.html> (дата звернення: 14.11.2023).
50. Закон Грузії "про іноагентів": як протестували проти нього. URL: <https://www.dw.com/uk/gruzinskij-zakon-pro-inoagentiv-ak-u-tbilisi-protestuvali-proti-nogo/a-64921472> (дата звернення: 14.11.2023).
51. Захаров Є. Громадський контроль і права людини URL: <http://www.khpg.org/ru/index.php?id=1261552395> (дата звернення: 14.11.2023).
52. Захаров Є. Що таке правозахист? Завдання, функції, права і принципи діяльності правозахисних організацій URL: <https://www.ji.lviv.ua/n21texts/zakharov.htm> (дата звернення: 14.11.2023).
53. Захист прав внутрішньо переміщених осіб: аналіз та рекомендації щодо вдосконалення нормативно-правової бази громадської організації. Київ, 2018. URL: https://www.vplyv.org.ua/wp-content/uploads/2018/06/Group-of-Influence_analyses.pdf (дата звернення: 14.11.2023).

54. Іваницький А. М. Юридична особа як суб'єкт звернення до Європейського суду з прав людини. *Трибуна молодого науковця*. 2020. № 2 (27). С. 147–151.
55. Ільницька У. Особливості міжнародно-правової суб'єктності неурядових організацій. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2012. № 24. С. 84-91.
56. Інтеракція держави та громадянського суспільства : навч.-метод. посіб. для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти / уклад. Т. Краснопольська ; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2023. 103 с.
57. Ісаєва Н. С. Соціально-економічні та культурні права і свободи внутрішньо переміщених осіб та гарантії їх реалізації: теоретико-правова характеристика: Дис. на здобуття наук. ступеня доктор філософії: 12.00.07. Дніпро, 2021. 218 с.
58. Існуючі механізми співпраці органів державної влади з організаціями громадянського суспільства в контексті реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні 2016-2020. Київ: Ваіте, 2016. 280 с.
59. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях. Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. 520 с.
60. Карпінська О. Б. Конституційно-правовий статус суб'єктів правозахисної діяльності в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Ужгород, 2015. 237 с.
61. Карпінська О. Б. Співвідношення понять правоохоронної й правозахисної діяльності та особливості їх практичного здійснення в конституційній системі нашої держави. *Конституційно-правові академічні студії*. 2015. Вип. 2. С. 83-90.
62. Карташов А.В., Радченко О.В. Громадянське суспільство і політика. Міжнародний республіканський інститут. Політична та громадянська

- освіта. Київ, 2016. URL:
https://www.iri.org.ua/sites/default/files/resources/Громадське%20суспільство%20і%20політика_1.pdf (дата звернення: 14.11.2023).
63. Касяченко К. Е. Правове значення неурядових організацій в Україні. Вплив інтеграційних тенденцій на розвиток національного права : матеріали міжнар. науково - практ. конф., м. Одеса, 25 лют. 2022 р. Одеса, 2022. С. 88–89.
64. Керівні принципи ООН з питань внутрішнього переміщення. URL:
<https://www.ohchr.org/Documents/Issues/IDPersons/GPUkrainian.pdf>
65. Керівні принципи щодо захисту правозахисників/ Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини (БДІПЛ). Warsaw: Poligrafus Jacek Adamiak, 2015. 172 с.
66. Кількість українців та їх міграція за кордон через війну — дослідження Громадянської мережі ОПОРА URL:
<https://www.oporaua.org/viyna/kilkist-ukrayintsiv-ta-yikh-migratsiia-za-kordon-cherez-viinu-doslidzhennia-gromadianskoyi-merezhi-opora-24791>
(дата звернення: 14.11.2023).
67. Клочко А. М., Собина В. О. Громадський контроль за діяльністю поліції в Україні. *Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія : Державне управління*. 2017. Вип. 1. С. 194–201.
68. Ковальчук В. Б., Ішук С. І. Правові засади взаємодії громадянського суспільства та державної влади в процесі демократичної легітимації. Острого : Нац. ун-т "Острозька Акад.", 2013. 268 с.
69. Ковальчук С.В. Правові засади взаємодії громадянського суспільства та органів публічної влади в умовах становлення демократичної правової держави в Україні. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 081 – Право. – Національний університет «Львівська політехніка» Міністерства освіти і науки України, Львів, 2019. 218 с.

70. Кодекс кращих практик участі громадськості у процесі прийняття рішення (Ухвалений на Конференції міжнародних неурядових організацій Ради Європи 1 жовтня 2009 року) URL: <https://rm.coe.int/16802eeddb>.
71. Козлов В.І. Роль і значення колективних політичних прав громадян України в побудові громадянського суспільства і правової держави. *Проблеми законності*: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. Х.: Нац. юрид. акад. України, 2007. Вип. 92. С. 16-22.
72. Колодій А. М. Громадянське суспільство: поняття, сутність та принципи Взаємодія громадянського суспільства, особи і держави: вектор удосконалення: *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 25-й річниці Конституції України (м. Київ, 22 червня 2021 р.)*. Київ: Київський регіональний центр НАПрН України, 2021. С. 9-13.
73. Компас : посіб. з освіти з прав людини за участю молоді. Харків: Право, 2020. 490 с.
74. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 14.11.2023).
75. Конституційне право України : підручник / Т. М. Слінько, Л. І. Летнянчин, Ф. В. Веніславський та ін.; за заг. ред. Т. М. Слінько. Харків: Право, 2020. 592 с.
76. Конституція України : від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 14.11.2023).
77. Концепція реформування МВС отримала схвалення міжнародної спільноти. URL : <https://www.kmu.gov.ua/news/247699799> (дата звернення: 14.11.2023).

78. Корнієнко П. С. Конституційна правозахисна діяльність в Україні: теоретико-методологічний аспект: дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2020. 478 с.
79. Корнієнко П. С. Правозахисні організації як основний елемент громадянського суспільства в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 2. С. 59-63.
80. Корнієнко П. С. Роль правозахисних організацій у розбудові громадянського суспільства в Україні. *Держава і право. Серія : Юридичні науки*. 2017. Вип. 77. С. 3-15.
81. Корнієнко П. С. Конституційні основи правозахисної діяльності в Україні. Київ: Ліра-К, 2018. 348 с.
82. Косінов С. А. Громадський контроль над державною владою як принцип демократії. *Юрист України*. 2012. № 4. С. 5-11.
83. Косінов С. А. Контроль над публічною владою як функція громадянського суспільства. *Юрист України*. 2013. № 4. С. 5-10.
84. Косінов С. А. Особливості здійснення парламентського контролю в Україні. *Юрист України*. 2013. № 3. С. 8-16.
85. Косінов С. А. Суб'єкти громадського контролю. *Проблеми законності*. 2015. Вип. 129. С. 10-19.
86. Косінов С. А. Сфери громадського контролю: державно-правовий аспект. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 4. С. 56-65.
87. Косінов С. А. Форми та інструменти громадського контролю. *Право України*. 2013. № 5. С. 322-330.
88. Кравцова З. С. Окремі аспекти взаємодії органів державної влади та інститутів громадянського суспільства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 2. С. 46-49. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2021/11.pdf (дата звернення: 14.11.2023).
89. Кравцова З. С. Теоретичні, правові та практичні основи громадського контролю за здійсненням державної влади в Україні. *Експерт:*

- парадигми юридичних наук і державного управління*. 2019. № 3(5). Грудень. С. 89–104.
- 90.Кравчук В.М. Взаємовідносини громадських організацій і держави в умовах формування громадянського суспільства в Україні (теоретико-правові аспекти): дис ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2008. 229 с.
- 91.Кравчук, В. М. Система громадського контролю як складова народовладдя. *Публічне право*. 2019. N 2. С. 24-30.
- 92.Крим SOS. КримSOS - громадська організація. URL: <https://krymsos.com/> (дата звернення: 14.11.2023).
- 93.Крупник А.С. Зарубіжний досвід громадського контролю: уроки для України. *Ефективність державного управління*. 2007. Вип. 14. С. 14–154.
- 94.Кручиніна О. Ю. Міжнародні неурядові організації у забезпеченні миру та безпеки: інституціональний та функціональний виміри. Анотація дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 291 "Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії": Львів: Національний університет «Львівська політехніка», 2021. 13 с.
- 95.Кушніренко О.Г., Слінько Т.М.Конституційне право України у запитаннях і відповідях: навч. посібник. Харків: Майдан, 2012. 330 с.
- 96.Лебедєва Ю. До питання фінансування неурядових правозахисних організацій: міжнародно-правовий аспект. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. № 2. С. 61-66.
- 97.Лебідь В. П. Історія розвитку та еволюція міжнародно-правового статусу міжнародних неурядових організацій правозахисного характеру. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 4. С. 100-105.

98. Лебідь В. П. Механізми взаємодії між неурядовими організаціями та Радою ООН з прав людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 291–294.
99. Лебідь В. П. Поняття та критерії виділення правозахисних міжнародних неурядових організацій в системі ООН. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 3. С. 421-424.
100. Летнянчин Л. Проблеми конституціоналізації свободи об'єднань в Україні. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. №4. С. 65 – 75.
101. Лізаковська С.В. Розвиток механізмів взаємодії органів публічного управління з інститутами громадянського суспільства. Дис. д-ра наук з держ. упр. Миколаїв, 2021. 383 с.
102. Логачова В. В. Конституційно-правові засади громадського контролю в проведенні виборів та референдумів в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2016. 19 с.
103. Логачова В. Перспектива розвитку громадського контролю за виборами і референдумами в Україні. *Юридична Україна*. 2012. № 3 (111). С. 43-47.
104. Лотюк О. С. Зміст та класифікація інститутів громадянського суспільства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2014. Вип. 29(1). С. 32-35.
105. Лотюк О. С. Інституціоналізація як метод наукового пізнання громадянського суспільства. *Публічне право*. 2014. № 3. С. 184-191.
106. Лотюк О. С. Конституційні засади взаємодії громадянського суспільства та його інститутів з державою. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія : Право. 2014. Вип. 7. С. 83-89.
107. Лотюк О. С. Форми участі інститутів громадянського суспільства в правотворчій діяльності держави в Україні. *Наше право*. 2014. № 7. С. 40-44.

108. Лотюк О.С. Конституційно-правові основи розвитку та функціонування громадянського суспільства в Україні / За ред. В.Л. Федоренка. Київ: Ліра-К, 2016. 336 с.
109. Лук'янчук П. Х. Окремі проблеми правового регулювання профспілкового контролю та захисту прав у сучасних умовах. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2019. № 8. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=1722> (дата звернення: 14.11.2023).
110. Людина у сфері гуманітарного пізнання. Київ: Український Центр духовної культури, 1998. 408 с.
111. Мазурок Д. Аналітичний огляд щодо діяльності громадянського суспільства на захист громадських активістів та правозахисників в Україні URL: https://cedem.org.ua/wp-content/uploads/2020/05/Analitychnyj-oglyad_TSEDEM.pdf (дата звернення: 14.11.2023).
112. Макеєва О. М., Коваль І. О. Інститут громадського контролю: теоретико-правові аспекти. *Юридичний вісник*. № 1 (54). 2020. С. 50-56.
113. Матвійчук А. В. Самоврядні організації: еволюція становлення і теоретичного осмислення. *Вісник ДонНУ імені Василя Стуса*. 2021. № 2. С. 18–24.
114. Мельник Л. А. Взаємодія держави та інститутів громадянського суспільства: основні поняття, проблеми та стратегічні напрями. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2019. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2019_2_18. (дата звернення: 14.11.2023).
115. Менджул М. В., Паніна Ю. С. Поняття «внутрішньо переміщена особа»: порівняльний аналіз законодавства України та зарубіжних країн. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 4. С. 293–297.
116. Мерник А. Громадянське суспільство як інституційна система. *Вісник Академії правових наук України*. 2011. № 4. С. 231-239.
117. Механізм забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб: національний та міжнародний аспекти / С.Б. Булеца, О.І. Котляр, Я.В.

- Лазур та ін.; за заг. ред.: д-ра юрид. наук, проф. О.Я. Рогача; д-ра юрид. наук, проф. М.В. Савчина; к.ю.н., доц. М.В. Менджул. Ужгород: РІК-У, 2017. 348 с.
118. Міжнародний день прав людини: Amnesty International закликає долучитися до найбільшої правозахисної кампанії світу. Amnesty International Ukraine. URL: <https://www.amnesty.org.ua/mizhnarodnyj-den-prav-lyudyny-amnesty-international-zaklykaye-doluchytysya-do-najbilshoyi-pravozahysnoyi-kampaniyi-svitu/> (дата звернення: 14.11.2023).
119. Міжнародний протокол із документування та розслідування сексуального насильства в умовах конфлікту Основні стандарти належної практики щодо документування сексуального насильства як злочину згідно міжнародного права (2014). URL: https://www.wicc.net.ua/media/int_protokol.pdf (дата звернення: 14.11.2023).
120. Мороз Н.О. Формування інституту неурядових організацій в контексті становлення громадянського суспільства України *Гуманітарний журнал*. 2011. № 94 С. 241-246.
121. Мороз О. М. Правові форми взаємовідносин держави і громадських об'єднань в Україні в епоху глобалізації: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2015. 249 с.
122. Мороз О.М. Перспективи розвитку взаємовідносин держави і громадських об'єднань в умовах зближення України з Європейським Союзом. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2014. № 5(9). С. 39–45.
123. Наливайко Л. Р., Орешкова А. Ф. Внутрішньо переміщені особи: визначення поняття. *Право і суспільство*. 2018. № 1. С. 34–39.
124. Наливайко Л. Р., Савченко О. В. Теоретико-правові засади громадського контролю за діяльністю органів державної влади. Київ: «Хай Тек Прес», 2017. 276 с.

125. Наливайко Л. Р. Громадська експертиза як форма громадського контролю: проблеми теорії та практики. *Університетські наукові записки*. 2014. № 2. С. 28-34.
126. Народовладдя в Україні: глобалізаційні виклики / Р.О. Стефанчук, С.О. Кузніченко, І.М. Мищак, О.В. Совгиря, В.Л. Федоренко, А.О. Янчук. Одеса: Гельветика, 2020. 764 с.
127. Науменко О. П. Деякі міркування щодо правових принципів утворення та діяльності правозахисних громадських організацій / О. П. Науменко. *Європейські перспективи*. 2019. № 4. С. 41-51.
128. Науменко О.П. Правова природа та сутність поняття правозахисних організацій. Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми : *тези доп. учасників міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 17 трав. 2019 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ;Консультат. місія Європейського Союзу*. Харків : ХНУВС,2019. С. 148-150.
129. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки (затверджено Указом Президента України від 27 вересня 2021 року № 487/2021) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text> (дата звернення: 14.11.2023).
130. Національна стратегія у сфері прав людини: затверджено Указом Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text> (дата звернення: 14.11.2023).
131. Неділько Б. І. Значення справи Бемби для інституту особистої відповідальності командирів та начальників за вчинення своїми підлеглими злочинів проти міжнародного права. *Правова держава*, Вип. 41, 2021. С. 109–114.

132. Нестеренко О. В. Право на доступ до інформації в Україні: конституційно-правовий аспект : автореферат дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Конституційне право. Харків: Б. в., 2008. 20 с.
133. Нестеренко, О. Право на доступ до інформації: новели правового регулювання. *Сучасні тенденції порушення прав людини в Україні* : Тези доп. / Форум правозахисних організацій України. Київ, 2011. С. 23-25.
134. Ніронка Ю. М. Сутність громадського контролю за діяльністю органів публічної влади. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 2 (18). С. 67–71.
135. Ніронка Ю. Огляд законопроектів «Про громадський контроль». *Актуальні проблеми правознавства*, №. 3, 2022. С. 63-68.
136. Огляд судової практики Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду у спорах, що виникають із правовідносин у сфері захисту соціальних прав внутрішньо переміщених осіб та практики щодо застосування положень Європейської соціальної хартії (переглянутої) від 3 травня 1996 року. Рішення, внесені до ЄДРСР за період з 01.01.2018 по 01.10.2020. Київ, 2020. 51 с.
137. Олькіна О. В. Конституційно-правове регулювання громадського контролю виконавчої влади: проблеми і перспективи. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*, 2020. № 5(11), С. 123-130.
138. ООН ухвалила резолюцію про мир в Україні і вивід військ Росією. Хто підтримав Москву. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-64754498> (дата звернення: 14.11.2023).
139. Офіс Генерального прокурора України URL: <https://www.gp.gov.ua/> (дата звернення: 14.11.2023).
140. Павлюк К.В., Іголкін І.В. Особливості соціоструктурних взаємодій громадянського суспільства і держави в країнах західної

- Європи. *Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України*, № 1, 2011. С. 418-428.
141. Пападопулос Р. У чужому домі. Травма вимушеного переміщення: шлях до розуміння і одужання. Київ : Лабораторія. 2023. – 416 с.
142. Пархоменко Н. Роль громадянського суспільства у захисті прав і свобод людини та громадянина. *Право України*. 2014. № 6. С.116-125.
143. Патнам Р. Д. Творення демократії: Традиції громадської активності в сучасній Італії. Пер. з англ. В.Ющенко. Київ: «Основи», 2001. 302 с.
144. Пашинський О. С. Громадський контроль як чинник демократичного розвитку держави і суспільства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 11. С. 496–498. URL: http://www.lsej.org.ua/11_2021/129.pdf (дата звернення: 14.11.2023).
145. Пеліванова Н. І. Діяльність міжнародних правозахисних організацій та іноземних урядів з документування та висвітлення воєнних злочинів і злочинів проти людяності, які вчинила Російська Федерація в Україні. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-05/diyalnist-mizhnarodnikh-pravozakhisnikh_pelivanova_04052022.pdf (дата звернення: 14.11.2023).
146. Переможні стратегії для громад та доквілля України і всього світу : зб. успіш. справ. Київ : Всесвіт. альянс екол. права, 2022. 58 с.
147. Перші в історії кліматичні справи: до ЄСПЛ подали позови на Францію та Швейцарію. Заборона. URL: <https://zaborona.com/pershi-v-istoriyi-klimatychni-spravy-do-yespl-podaly-pozovy-na-francziyu-ta-shvejczariyu/> (дата звернення: 14.11.2023).
148. Підстави та порядок звернення до ЄСПЛ юридичних осіб. Подільський юридичний центр. URL: <https://www.plc.vn.ua/zverнення-до-єспл-юридичних-осіб> (дата звернення: 14.11.2023).

149. Позиція громадських організацій щодо недопущення порушення прав біженців під час воєнного стану в Україні. БФ «Право на захист». URL: <https://r2p.org.ua/pozycziya-gromadskiyh-organizacij-shhodo-nedopushhennya-porushennya-prav-bizhencziv-pid-chas-voyennogo-stanu-v-ukrayini/> (дата звернення: 14.11.2023).
150. Поклад О. В. Поняття та зміст громадського контролю за діяльністю поліції в Україні. *Право і суспільство*. 2016. № 2. С. 139-145.
151. Політична система та інститути громадянського суспільства / Ф.М. Рудич, Р.В. Балабан, Ю.С. Ганжуров та ін. Київ: Либідь, 2008. 440 с.
152. Положення про Громадську раду при Міністерстві внутрішніх справ України, затвердженого Наказом Міністерства внутрішніх справ України від 16 січня 2020 року № 38. URL: <https://mvs.gov.ua/uk/gromadska-rada/polozennya-pro-gromadsku-radu> (дата звернення: 14.11.2023).
153. Поляков А. О. Міжнародно-правове регулювання правозахисної діяльності неурядових організацій. *Збірник наукових праць ХНПУ імені Г. С. Сковороди "Право"*. Випуск 32, 2020. С. 66-74.
154. Постанова Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. № 976 «Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади». *Офіційний вісник України*. 2008. № 86. Ст. 2889.
155. Постол К. А. Правові механізми взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 - Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2016. 21 с.
156. Похил О.М. Право людини і громадянина на захист своїх прав: конституційні аспекти : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 -

- Конституційне право; муніципальне право; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2021. 20 с.
157. Правове регулювання некомерційних організацій в Україні / І.В. Спасибо-Фатєєва, В.І. Борисова, О.П. Печений та ін.; за ред.. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: Право, 2013. 480 с.
158. Правозахисна організація Truth Hounds отримала Премію свободи імені Сахарова. ZMINA. URL: <https://zmina.info/news/pravozahysna-organizaczija-truth-hounds-otrymala-premiyu-svobody-imeni-saharova/> (дата звернення: 14.11.2023).
159. Правозахисники запустили глобальну ініціативу «Трибунал для Путіна». URL : <https://cs.detector.media/community/texts/184781/2022-03-25-pravozakhysnyku-zapustyly-globalnu-initsiatyvu-trybunal-dlya-putina/> (дата звернення: 14.11.2023).
160. Про громадські об'єднання: Закон України від 22.03.2012 р. № 4572-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text> (дата звернення: 14.11.2023).
161. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань: Закон України від 15 травня 2003 року № 755-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15#Text> (дата звернення: 14.11.2023).
162. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 року №996. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/996-2010-%D0%BF#Text> (дата звернення: 14.11.2023).
163. Про забезпечення функціонування української мови як державної: Закон України від 25 квітня 2019 року № 2704-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text> (дата звернення: 14.11.2023).

164. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> (дата звернення: 14.11.2023).
165. Про нотаріат : Закон України від 02.09.1993 р. № 3425-XII : станом на 9 черв. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text> (дата звернення: 14.11.2023).
166. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності: Закон України від 15.09.1999 р. № 1045-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1045-14#Text> (дата звернення: 14.11.2023).
167. Про систему громадського здоров'я: Закон України від 06.09.2022 р. № 2573-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2573-20#Text> (дата звернення: 14.11.2023).
168. Про схвалення Стратегії державної політики щодо внутрішнього переміщення на період до 2025 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2023-2025 роках: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 7 квітня 2023 р. № 312-р. Офіційний вісник України. 2023 р., № 44, стор. 96, стаття 2357
169. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23 грудня 1997 року № 776/97-ВР URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 14.11.2023).
170. Проблеми сучасної конституціоналістики: навч. посіб. / М.П. Орзіх, М.В. Афанасьєва, В.Р. Барський та ін.; за ред.. М.П. Орзіха. Київ: Юрінком Інтер, 2011. 272 с.
171. Проєкт «Академія активного ветерана». ПО «ФЕМІДА». URL: <https://ngofemida.com.ua/proyekt-akademiya-hromadskoho-veterana/> (дата звернення: 14.11.2023).
172. Проєкт Закону про громадський контроль № 2737-1 від 13.05.2015 URL:

- https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55101 (дата звернення: 14.11.2023).
173. Проект Закону про правові та організаційні засади громадського контролю та громадського діалогу в Україні. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71831 (дата звернення: 14.11.2023).
174. Протокол Берклі з ведення розслідувань з використанням відкритих цифрових даних (2020). URL: <https://www.law.berkeley.edu/wp-content/uploads/2022/03/Berkeley-Protocol-Ukrainian.pdf> (дата звернення: 14.11.2023).
175. Пустовіт Ю. Ю. Правові засади громадського контролю. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 8. С. 336–339. URL: http://lsej.org.ua/8_2022/74.pdf с. 338
176. Разметаєва Ю. С. Права людини як основа інституцій громадянського суспільства. *Проблеми законності*. 2013. Вип. 123. С. 10-22.
177. Разметаєва Ю.С. Права людини як фундаментальна цінність громадянського суспільства. Харків: «Финарт», 2013. 196 с.
178. Результати оцінки інституційної спроможності жіночих правозахисних організацій та підходів до мережування жіночих організацій в Україні : звіт. Київ : РАСТ UKRAINE, 2020. 59 с.
179. Речицький В. Конституційне А Б В. Харків: ТОВ «Видавництво „Права людини“», 2016. 408 с.
180. Речицький В. Проект Закону України «Про громадський контроль за державною виконавчою владою». *Правовые аспекты трансформации посттоталитарных государств*. Харків: 1998. С. 72–95.
181. Речицький, В. В. Неформальний конституціоналізм-II. 2-ге доп. вид. Харків : Права людини, 2021. 440 с.

182. Рибіцький С.Б. Громадські правозахисні організації як суб'єкти захисту прав і свобод громадян. *Право і суспільство*. 2013. № 3. С. 78-82.
183. Рішення Європейського Суду з прав людини від 16.12.1997 р. у справі *Canea catholic church v. Greece*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/tpk197/view.asp?i=001-58124> (дата звернення: 14.11.2023).
184. Рішення Європейського Суду з прав людини від 23.05.2023 р. у справі *Buhuseanu and Others v. Romania*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-224774> (дата звернення: 14.11.2023).
185. Рішення Європейського Суду з прав людини від 25.02.2021 р. у справі *Big brother watch and others v. the United Kingdom*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-210077> (дата звернення: 14.11.2023).
186. Рішення Європейського Суду з прав людини від 26.03.2020 р. у справі *Centre for democracy and the rule of law v. Ukraine*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-204472> (дата звернення: 14.11.2023).
187. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзацу четвертого статті 2, частини другої статті 6, частин першої, другої статті 10 Закону України "Про молодіжні та дитячі громадські організації" (справа про молодіжні організації) м. Київ, 13 грудня 2001 року, справа N 1-43/2001 N 18-рп/2001 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-01#Text> (дата звернення: 14.11.2023).
188. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та 65 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 5 частини першої статті 3, абзацу третього частини третьої статті 45 Закону

- України „Про запобігання корупції“, пункту 2 розділу II „Прикінцеві положення“ Закону України „Про внесення змін до деяких законів України щодо особливостей фінансового контролю окремих категорій посадових осіб“ 6 червня 2019 року № 3-р/2019 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-19#Text> (дата звернення: 14.11.2023).
189. Рішення Конституційного Суду України від 6 червня 2019 року № 3-р/2019 у справі за конституційними поданнями Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та 65 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 5 частини першої статті 3, абзацу третього частини третьої статті 45 Закону України „Про запобігання корупції“ від 14 жовтня 2014 року № 1700–VII зі змінами, пункту 2 розділу II „Прикінцеві положення“ Закону України „Про внесення змін до деяких законів України щодо особливостей фінансового контролю окремих категорій посадових осіб“ від 23 березня 2017 року № 1975–VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-19#Text> (дата звернення: 14.11.2023).
190. Розова Т.В., Барков В.Ю. Специфіка становлення громадянського суспільства в Україні. Одеса: Юридична література, 2003. 336 с.
191. Розуміємо права людини. Освітній дім прав людини в Чернігові. URL: <https://ehrh.org/projects/> (дата звернення: 14.11.2023).
192. Роз'яснення Міністерства юстиції України " Взаємодія держави та інститутів громадянського суспільства" від 03.02.2011 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0018323-11#Text> (дата звернення: 14.11.2023).
193. Російські війська гвалтували українських жінок, чоловіків і дітей на окупованих територіях – NYT. URL: <https://www.holosameryky.com/a/rosijski-vijska-gvaltuvaly-zhinok-cholovikiv-i-ditej/6920386.html> (дата звернення: 14.11.2023).

194. Рябчук М. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і «розбудова держави». Київ: Критика, 2000. 271 с.
195. Савченко О. В. Теоретико-правові засади громадського контролю за діяльністю органів державної влади: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Запоріжжя, 2016. 20 с.
196. Сачко О. В. Правосуб'єктність міжнародних неурядових організацій: стан і перспективи розвитку. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. № 4. 2022. С. 230-236.
197. Сибіга І. І. Сутність та специфіка діяльності неурядових організацій у контексті взаємодії з державною владою (теоретичні аспекти). *Економіка та держава*. 2013. № 4. С. 126-128.
198. Сибіга І. Сутність та специфіка діяльності неурядових організацій у контексті взаємодії з державною владою (теоретичні аспекти). *Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України*. 2011. Вип. 2. С. 227-236.
199. Сірант М. М. Біженці та внутрішньо переміщені особи: співвідношення понять. *Митна справа*. 2015. № 2 (98). С. 154–159.
200. Слінько Т., Демиденко А. Діяльність неурядових правозахисних організацій в сфері захисту прав внутрішньо переміщених осіб. *Право UA*. 2022. Вип.4. С. 23-29.
201. Сокур С.П. Лобістська діяльність у країнах та інституціях ЄС. Київ: Фенікс, 2020. 356 с.
202. Солошенко В. Діяльність європейських неурядових організацій в Україні. *Віче*. 2015. № 2. С. 11-14.
203. Соляр С. Громадянське суспільство: загальнотеоретичні підходи до визначення. *Вісник Академії правових наук України*. 2013. № 1. С. 271–279.
204. Соляр С. П. Інститути громадянського суспільства. *Форум права*. 2013. № 1. С. 933-938.

205. Соляр С. Систематизація законодавства України у сфері об'єднання громадян. *Вісник академії правових наук України*. 2012. № 1. С. 35-45.
206. Становище правозахисників та громадських активістів в Україні у 2019 році : аналіт. доп. Київ : Укр. Гельс. спілка з прав людини, 2020. 90 с. URL: [https://truth-hounds.org/wp-content/uploads/2020/03/stateofhumanrightsdefenders2019_reportua .pdf](https://truth-hounds.org/wp-content/uploads/2020/03/stateofhumanrightsdefenders2019_reportua.pdf) (дата звернення: 14.11.2023).
207. Стасюк О.Л. Організаційно-правові засади діяльності неурядових правозахисних організацій у зарубіжних країнах. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2018. Випуск 52. Том 2. С. 81-84.
208. Статут Міжнародної організації у справах біженців (1946). URL: http://unhcr.org.ua/img/uploads/docs/1946%20Statute_3.pdf (дата звернення: 14.11.2023).
209. Трапезнікова Д. «Холодний душ» для правозахисників. URL: [http:// dif.org.ua/article/kholodniy-dush-dlyapravozakhisnikiv](http://dif.org.ua/article/kholodniy-dush-dlyapravozakhisnikiv)
210. Тарасов О.В. Міжнародні неурядові організації в системі світового громадянського співтовариства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 1995. 19 с.
211. Тарасов О.В. Суб'єкт міжнародного права: проблеми сучасної теорії. Харків: Право, 2014. 512 с.
212. Текст рішення ООН про агресію РФ проти України. Коментований переклад. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/03/2/7135100/> (дата звернення: 14.11.2023).
213. Темех І. Т. Конституційно-правовий статус правозахисних громадських організацій: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02; ДВНЗ "Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана". Київ, 2010. 20 с.

214. Темех І. Т. Суспільно-правова природа правозахисних громадських організацій. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2009. Вип. 21. С. 83–88.
215. Ткаченко Є. В. Контроль за владою в умовах демократичного суспільства. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Право*. 2013. № 1062, Вип. 14. С. 59-63.
216. Тодыка Ю. Н. Конституционное право Украины: отрасль права, наука, учебная дисциплина: учеб. пособие; Нац. юрид. акад. Украины им. Ярослава Мудрого, Акад. прав. наук Украины. Харьков: Фолио-Райдер, 1998. 292 с.
217. Тодыка, Ю. Н. Конституция Украины: проблемы теории и практики. Харьков: Факт, 2000. 608 с.
218. Томаш Л.В. Громадянське суспільство як система забезпечення життєдіяльності політичної, економічної, соціальної та духовної сфер. *Правова система України й міжнародне право, порівняльне правознавство. Часопис Київського університету права*. 2012. Вип. 2. С. 366-370.
219. У базі даних правозахисників є інформація про понад 30,5 тисячі злочинів армії рф – Захаров. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3658077-u-bazi-danih-pravozahisnikiv-e-informacia-pro-ponad-305-tisaci-zlociniv-armii-rf-zaharov.html> (дата звернення: 14.11.2023).
220. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами. Електронний ресурс. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012#Text (дата звернення: 14.11.2023).
221. Українська Гельсінська спілка з прав людини. URL: <https://www.helsinki.org.ua/publications/richna-dopovid-pravozahysnyh-orhanizatsij-prava-lyudyny-v-ukrajini> (дата звернення: 14.11.2023).
222. Участь громадськості у процесі прийняття рішень на місцевому рівні : посібник. Київ: Ленвіт, 2012. 64 с.

223. Участь українських організацій у документуванні злочинів, вчинених РФ в Україні. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/uchast-ukrayinskykh-orhanizatsiy-u-dokumentuvanni-zlochyniv-vchynenykh-rf> (дата звернення: 14.11.2023).
224. Федоренко В.Л. Конституційне право України. Київ: Видавництво Ліра-К, 2016. 616 с.
225. Хар О. Ю. Особливості інституалізації міжнародних неурядових організацій та їх взаємодії з міжнародними урядовими організаціями. *Вісник НТУУ "КПІ" Політологія. Соціологія. Право* № 2(42) (2019) С. 62-66.
226. Чальцева О. М. Громадський контроль як вид публічного аудиту. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2022. № 7. С. 51–55.
227. Шуміло І. А. Міжнародна система захисту прав людини : навч. посіб. Київ : Вид-во «ФОП Големб. О. О.», 2018. 168 с.
228. Шуміло О. М. , Кравчук Н. Ю. Роль неурядових організацій у становленні та розвитку правозахисного руху (приклади успішного правозахисного активізму) Навчальний посібник Київ: Видавництво «ФОП Голембовська О.О.», 2018. 227 с.
229. Що має знати внутрішньо переміщена особа? URL: https://prometheus.org.ua/course/course-v1:Prometheus+VPO101+2022_T2
230. Юридична сотня. Юридична сотня – громадська організація, яка надає правову допомогу учасникам російсько-української війни та їхнім родинам. URL: <https://legal100.org.ua/> (дата звернення: 14.11.2023).
231. 14 Hungarian NGOs Bring ECHR Case Against New Anti-Civil Society Bill URL: <https://www.liberties.eu/en/stories/fourteen-hungarian-ngos-have-brought-an-action-before-the-ecthr/14110> (дата звернення: 14.11.2023).

232. Barabash Y, Berchenko H. Freedom of Speech under Militant Democracy: The History of Struggle against Separatism and Communism in Ukraine. *Baltic Journal of European Studies*. 2019. Vol. 9:3(28). P. 3-24.
233. Building a transnational civil society: global issues and global actors / edited by Ingo K. Richter, Sabine Berking and Ralf Müller-Schmid. Basingstoke. New York : Palgrave Macmillan, 2006. 268 p.
234. Carrée L. The Role Of Technology In The Exposition Of War Crimes In Ukraine: How The Use Of Cutting-Edge Technologies And Open-Sources Investigations Can Expose Human Rights Violations. URL: <https://blogs.lse.ac.uk/humanrights/2023/02/02/the-role-of-technology-in-the-exposition-of-war-crimes-in-ukraine-how-the-use-of-cutting-edge-technologies-and-open-sources-investigations-can-expose-human-rights-violations/> (дата звернення: 14.11.2023).
235. Cernea M. Non-governmental Organizations and Local Development. Washington D.C., World Bank, 1988, 63 p. World Bank Discussion Paper n° 40.
236. Chandler D. Constructing global civil society : morality and power in international relations/ New York : Palgrave Macmillan, 2004. 238 p.
237. Constitute: The World's Constitutions To Read, Search, And Compare URL: <https://www.constituteproject.org/> (дата звернення: 14.11.2023).
238. Constitution Of Ireland URL: <https://www.irishstatutebook.ie/eli/cons/en/html> (дата звернення: 14.11.2023).
239. Critical mass : the emergence of global civil society / edited by James W. St. G. Walker and Andrew S. Thompson. Waterloo, Ont.: Wilfrid Laurier University Press, 2008. 299 p.
240. Declaration on the Right and Responsibility of Individuals, Groups and Organs of Society to Promote and Protect Universally Recognized Human Rights and Fundamental Freedoms Adopted 09 December 1998 By General Assembly resolution 53/144 URL:

- <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-right-and-responsibility-individuals-groups-and> (дата звернення: 14.11.2023).
241. Demidenko A. Volunteer activities in the sphere of human rights protection. *Scientific journal of Polonia University*. 2020. Issue 43. Vol. 6. p. 164-171.
242. Deng F.M. The Global Challenge of Internal Displacement. *Washington University Journal of Law & Policy*. 2001. Vol. 5:141 P. 141–154.
243. Document 32001R1049 Regulation (EC) No 1049/2001 of the European Parliament and of the Council of 30 May 2001 regarding public access to European Parliament, Council and Commission documents URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex%3A32001R1049> (дата звернення: 14.11.2023).
244. ECHR: NGOs can now bring States to court to protect people without defence URL: <https://www.openingdoors.eu/echr-ngos-can-now-bring-states-to-court-to-protect-people-without-defence/> (дата звернення: 14.11.2023).
245. European Convention on the Recognition of the Legal Personality of International Non-Governmental Organisations Strasbourg, 24.IV.1986 URL: <https://rm.coe.int/168007a67c> (дата звернення: 14.11.2023).
246. Fowler A. Striking a balance: A guide to enhancing the effectiveness of non-governmental organisations in international development. Routledge, 2013. 312 p.
247. Frost M. Constituting human rights : global civil society and the society of democratic states. London ; New York : Routledge, 2002. 161 p.
248. Garcia-Sayan D. Non-governmental organizations and the human rights movement in Latin America. *Bulletin of Human Rights*. № 90/1, 1991, New York, NY, United Nations. pp. 31-41.

249. Goel V., Tripathi M. Kr. The role of NGOs in the enforcement of human rights: An Overview. *The Indian Journal of Political Science*. Vol. 71, No. 3. 2010. pp. 769-793.
250. Human rights and private wrongs : constructing global civil society / Alison Brysk. New York : Routledge, 2005. 152 p.
251. Human Rights NGOs in the US URL: <https://www.humanrightscareers.com/magazine/human-rights-ngos-us/> (дата звернення: 14.11.2023).
252. Human Rights Organizations URL: <https://www.humanrights.com/voices-for-human-rights/human-rights-organizations/non-governmental.html> (дата звернення: 14.11.2023).
253. Humanitarian consequences of the aggression against Ukraine : resolution / adopted by the General Assembly. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3966630?ln=en> (дата звернення: 14.11.2023).
254. Hummel, S., Pfirter, L., Roth, J., Strachwitz, R. G. Understanding Civil Society in Europe: A Foundation for International Cooperation. (ifa Edition Culture and Foreign Policy). Stuttgart: ifa (Institut für Auslandsbeziehungen). (2020) URL: <https://doi.org/10.17901/AKBP1.12.2020> (дата звернення: 14.11.2023).
255. Italy: Code to Regulate Nongovernmental Organizations. Library of Congress. URL: <https://www.loc.gov/item/global-legal-monitor/2017-10-04/italy-code-to-regulate-nongovernmental-organizations/> (дата звернення: 14.11.2023).
256. Kuznetsova I., Mikheieva O. NGO Representatives' View of the Social Consequences of Forced Displacement in Ukraine URL: <https://idpukraine.com/tag/communities-in-ukraine/> (дата звернення: 14.11.2023).

257. NGOs and civil society. URL: <http://wordpress.clarku.edu/abebbington/files/2016/08/Chapter-2006-NGOs-and-Civil-Society.pdf> (дата звернення: 14.11.2023).
258. Non-Governmental Organizations (NGOs) in the United States. U.S. Department of state. URL: <https://www.state.gov/non-governmental-organizations-ngos-in-the-united-states/> (дата звернення: 14.11.2023).
259. Ryan K., Wiseberg L. "ECOSOC resolution 1996/31: the end result of the ECOSOC Review Process of Rules Governing NGO Relations with the United Nations", in: *Human Rights, The United Nations and Nongovernmental Organizations. A Report of the International Human Rights Council*. Atlanta, GA: The Carter Center, 1997. pp. 9-24.
260. Scheinin M. NGOs and ECtHR judges: A Clarification URL: <https://www.ejiltalk.org/ngos-and-ecthr-judges-a-clarification/> (дата звернення: 14.11.2023).
261. Secretary-General calls partnership of NGOs, private sector, international organizations and governments powerful partnership for future. Press Release SG/SM/6973 URL: <https://press.un.org/en/1999/19990429.sgsm6973.html> (дата звернення: 14.11.2023).
262. The Accountability Charter URL: https://community.icann.org/download/attachments/51413557/INGO_CHARTER_web.pdf?api=v2 (дата звернення: 14.11.2023).
263. The Expert Council on NGO Law is concerned about the restrictions by the Bill to strengthen respect for the principles of the Republic by all. COE. URL: <https://www.coe.int/en/web/ingo/-/french-bill-to-strengthen-respect-for-the-principles-of-the-republic-by-all> (дата звернення: 14.11.2023).
264. The Revival of Civil Society: Global and Comparative Perspectives / Schechter Michael G. (eds.). Palgrave Macmillan, 1999. 266 p.

265. The Role of Non-Governmental Organisations in International Economic Law. URL: <http://www.lawyr.it/index.php/articles/international-focus/1374-the-role-of-non-governmental-organisations-in-international-economic-law> (дата звернення: 14.11.2023).
266. Tymofeyeva A. Non-governmental organisations under the European Convention on human rights. Exceptional Legal Standing. Prague: Science & New Media Passau-Berlin-Prague, 2015. 341 p.

ДОДАТОК
СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ
ДИСЕРТАЦІЇ ТА ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ
РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковані основні результати дослідження

1. Слінько Т. М., Демиденко А. Л. Діяльність неурядових правозахисних організацій у сфері захисту прав внутрішньо переміщених осіб. *Науково-практичний журнал ПРАВО.UA*. 2022. № 4. С. 23-29. DOI: 10.32782/LAW.UA.2022.4.4.
2. Демиденко А. Л. Конституційно-правовий статус та основні функції неурядових правозахисних організацій. *Наше право*. 2023. № 2. С. 184-191. DOI: [10.32782/NP.2023.2.26](https://doi.org/10.32782/NP.2023.2.26)
3. Демиденко А. Л. Неурядові правозахисні організації і захист прав у Європейському суді з прав людини. *Аналітично-порівняльне правознавство: Електронне наукове видання*. 2023. № 5. С. 586-590. DOI: [10.24144/2788-6018.2023.05.105](https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.05.105)
4. Демиденко А. Л. Види неурядових правозахисних організацій. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2023 Серія Право. Випуск 79: частина 2. С. 316-321. DOI: 10.24144/2307-3322.2023.79.2.49

5. Demidenko A. Volunteer activities in the sphere of human rights protection. *Scientific journal of Polonia University*. 2020. Issue 43. Vol. 6. p. 164-171. DOI: 10.23856/4321

Наукові праці, в яких засвідчено апробацію результатів дослідження

1. Демиденко А. Л. Неурядові провозахисні організації у структурі громадянського суспільства. *Конституційний дизайн: від макро до мікро рівня. XIII Тодиківські читання. Збірка тез наукових доповідей і повідомлень Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 19 червня 2020 року) / За заг. ред. проф. А. П. Гетьмана. Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків: ТОВ «Видавництво „Права людини“», 2020. С. 119-120.*

2. Демиденко А. Л. Участь неурядових правозахисних організацій в судовому захисті прав і свобод людини в ЄСПЛ. *Сучасні конституційні доктрини: проблеми формування та застосування в юрисдикційній практиці. XIV Тодиківські читання. Збірка тез наукових доповідей і повідомлень Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 11 червня 2021 року) / За заг. ред. проф. А. П. Гетьмана. Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. — Харків: ТОВ «Видавництво „Права людини“», 2021. С. 88-89.*

3. Демиденко А. Л. Діяльність неурядових правозахисних організацій в умовах воєнного стану в Україні. *Український конституціоналізм: виклики, народжені свободою. XV Тодиківські читання. Збірка тез наукових доповідей і повідомлень Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 23 грудня 2022 року) / За заг. ред. проф. А. П. Гетьмана. Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків: ТОВ «Видавництво „Права людини“», 2022. С. 98-99.*

4. Демиденко А. Л. Історія становлення та розвитку НПО: конституційно-правовий аспект. *Історія державотворчих процесів в Україні і зарубіжних країнах (до 30-ї річниці незалежності України та 25-річчя*

конституції України): Матеріали круглого столу. м. Харків, 27 травня. 2021 р. Харків: ФОП Бровін О.В., 2021. С. 73-75.

5. Демиденко А. Л. Місце неурядових (громадських) правозахисних організацій у структурі громадянського суспільства (порівняльний аналіз). *Юридична осінь 2019 року: зб. тез доповідей та наук. повідомл. учасників міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених (Харків, 29 листоп. 2019 р.)* / за заг. ред. А.П. Гетьмана. Харків: Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2019. С. 50-52.

6. Демиденко А. Л. Форми участі неурядових правозахисних організацій в законодавчому процесі. *Юридична осінь 2020 року: зб. тез доповідей та наук. повідомл. учасників міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених (Харків, 23 листоп. 2020 р.)* / за заг. ред. А.П. Гетьмана. Харків: Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2020. С. 101-104.

7. Демиденко А. Л. Проблема фінансування неурядових правозахисних громадських організацій. *Відновлення та розвиток України: ідеї, правові засади, інструментарій: матеріали міжнародного круглого столу*, м. Ужгород, 26 грудня 2022 р. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2022. С. 76-79.

8. Демиденко А. Л. Неурядові правозахисні організації та їхня роль у процесах відбудови міст. *Правові засади організації та здійснення публічної влади: збірник тез VI Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 85-річчю від дня народження доктора юридичних наук, професора, академіка-засновника НАПрНУ, першого Голови Конституційного Суду України Леоніда Петровича Юзькова (м. Хмельницький, 31 березня 2023 року)*. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2023. С. 140-142.

9. Демиденко А. Л. Взаємодія неурядових правозахисних організацій з органами державної влади у процесі документування воєнних злочинів. *Національна безпека як конституційна цінність: сучасні виклики* : Міжнар. наук.-практ. конф. з нагоди Дня Конституції України, (м. Харків, 22 черв.

2023 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Харків, 2023. С. 48-51.